

**ВАСИЛЬ
СТЕФАНИК**

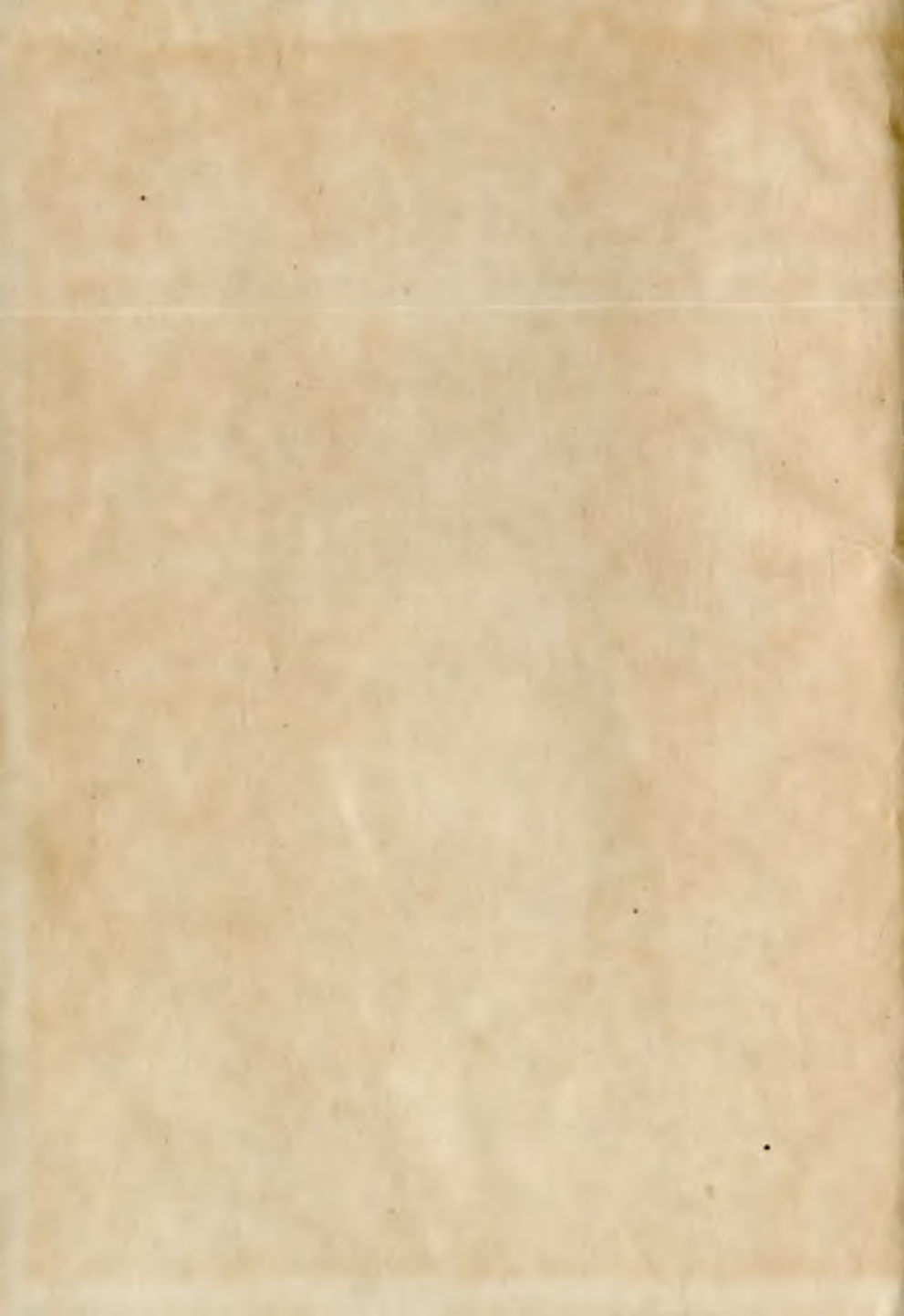
**ВИБРАНІ
ТВОРИ**

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00519702 (O)

2012

В. 2761

ВАСИЛЬ
СТЕФАНІК

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1949

*Упорядкування
і критико-біографічний нарис
С. КРИЖАНІВСЬКОГО*

Збірка М. С. ВОЗНІКА

**ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 34 395**

31643

Beatus Amos

СПІВЕЦЬ ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА

I

Василь Стефаник належить до українських демократичних письменників кінця XIX, початку XX століття.

Кінець XIX ст. позначається в Галиччині значним поживленням громадсько-політичного та культурного життя, піднесенням політичної активності широких народних мас. Ще нечисленна демократична інтелігенція гостро виступає проти реакційних кіл галицької інтелігенції, так званих «москвофілів» та «народовців», проти націоналізму та декадентства в літературі. З оточення цієї інтелігенції, під значним ідейним впливом російської революційно-демократичної літератури, під впливом творчості Шевченка та діяльності Івана Франка з'являється група письменників, які поєднали в своїй творчості прогресивність ідейних позицій з новаторством форми. Іван Франко, визначаючи характер діяльності цієї найпередовішої частини галицьких письменників, говорив:

«Переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взялись малювати те життя, яке найліпше знали — сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки»¹.

Ось чому творчість молодих письменників, таких як Стефаник, Мартович, Черемшина присвячена висвітленню переважно життя селянства, зокрема процесів зубожіння, збезземелення, еміграції, які були типовими для галицького села в той час.

Розвиток демократичних поглядів письменників Західної України,

¹ Іван Франко. «З останніх десятиліть XIX в.», Літ.-наук. вісник, 1901 р., VIII, ст. 35.

в тому числі й Стефаніка, відбиває на собі благотворний вплив передової російської літератури. Саме звідси, від демократичних письменників Росії ідуть в українську літературу революційні, гуманістичні ідеї, і під впливом цих ідей формується світогляд письменників селянської демократії.

Іван Франко у своїх виступах та статтях постійно стверджує світове значення російської передової культури і літератури, говорячи, що «світ вже не може обходитись без неї».

Передові кола російської суспільності в свою чергу цікавляться розвитком української літератури, зокрема в Галичині, де в той час існувала українська легальна преса. На сторінках прогресивного російського журналу «Жизнь», в якому співробітничав В. І. Ленін, систематично з'являються переклади творів Івана Франка, Василя Стефаніка, Ольги Кобилянської, Леся Мартовича. Леся Українка в критичній статті «Малорусские писатели на Буковине», вміщеній в цьому журналі, знайомить російських читачів з творчістю Ю. Федьковича, О. Кобилянської, В. Стефаніка.

Особливо великий вплив на молодих письменників Галичини справляла творчість великого пролетарського письменника Максима Горького. Стефанік уважно стежить за його новими творами, цитує їх у своїх листах, під час перебування на Україні в 1903 році збирається спеціально поїхати до Петербурга, щоб побачитись з Горьким. Але Горького в Петербурзі тоді не було, і цю поїздку довелося відкласти. Зберігся примірник нарису М. Горького — «9-е января», де Стефанік червоним олівцем підкреслив найважливішу думку автора: «Немає сили, яка б звільнила народ, крім сили самого народу».

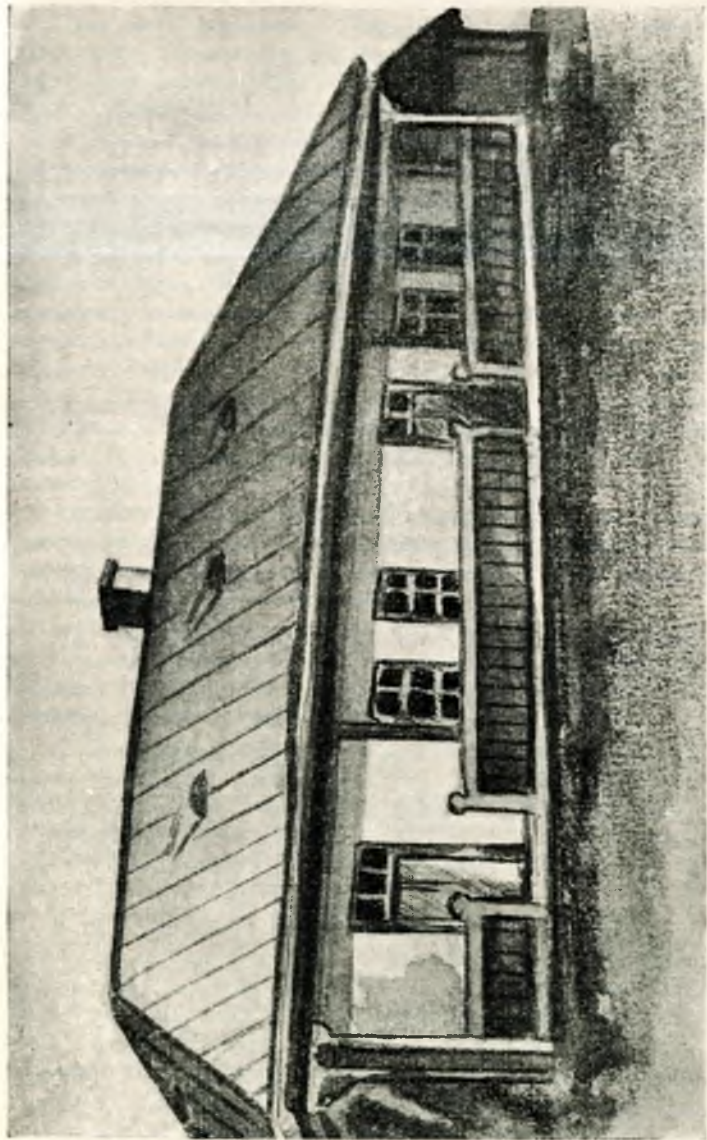
В свою чергу М. Горький дуже високо оцінює новели Стефаніка.

Творчість Василя Стефаніка характерна послідовним демократизмом, вірністю традиціям Шевченка і Франка, правдивістю і реалізмом, новаторством літературної форми.

II

Василь Семенович Стефанік народився 14 травня 1871 року в селі Русові, Спятинського району, Станіславської області, в сім'ї заможного селянина.

Після закінчення початкової школи в Русові та Снятині його віддають в 1883 році до польської гімназії в Коломиї. В класі він, разом з іншими селянськими дітьми, займає останню лаву. Йому доводиться терпіти постійні глузування з боку німців-вчителів та дітей польської шляхти за своє «хлопське» походження, і це призводить до пробудження в свідомості підлітка почуття соціальної і національної нерівності,

Будинок в селі Русові, Снятинського району, Станіславської області, де жив Василь Стефаник.
Тепер — літературно-меморіальний музей Василя Стефаника.

почуття відчуження до представників панівних класів. Гімназична наука йшла своїм порядком, а формування світогляду, ідейний розвиток майбутнього письменника відбувався поза гімназією, бо, як він зазначає в своїй автобіографії: «гімназія, крім формального навчання й ворожого відношення до нас, українців-учнів, нічого нам не давала».

В гімназії зав'язується дружба Стефаніка з Лесею Мартовичем. Тут засновується таємне товариство учнів, яке ставить своїм завданням сприяти освіті та обороні інтересів народу. Учасники гуртка читають заборонену соціалістичну літературу, збирають гроші на нові книжки та газети, виїздять на села читати реферати та закладати нові читальні. Бібліотека гуртка складалася з понад 400 томів книжок українською, російською та польською мовами. З цих книжок Стефанік вперше знайомиться з творами Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Марка Вовчка. Надовго заповонив його увагу російський письменник Глеб Успенський, про що він згадує в своїй автобіографії: «Я через два роки з ним не розлучався і, хоч дуже важко було зрозуміти жаргон його «Растеряевой улицы», то все я його перечитав і він мав на мене в гімназії найбільший вплив».

Внаслідок цієї просвітницької діяльності багатьох учасників учнівського гуртка, в тому числі й Стефаніка та Мартовича, виключають з Коломийської гімназії, і вони переходять до сьомого класу Дрогобицької гімназії, яку закінчують в 1892 році.

На час перебування в Дрогобичі припадає перша зустріч Стефаніка з Іваном Франком, з яким він «удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може єдиного з українських великих письменників, найбільше любив» (Автобіографія).

В автобіографії Стефанік згадує також про початок своєї літературної діяльності: «Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний таланти Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник». В ті роки був написаний «образок» «Форналь Антін», який являв собою ніби первісний варіант майбутньої новели «Синя книжечка».

В ці роки обидва майбутні письменники — Стефанік і Мартович — починають виступати в пресі. В перших числах редактованого Іваном Франком журналу «Народ» за 1890 рік знаходимо допис Василя Семенового «Жолудки наших робітних людей і читальні», що безперечно належить Василю Стефаніку, і допис «Що діється і говорить по наших читальнях у Снятинщині» за підписом Л. М. (Леся Мартович).

Після закінчення гімназії, Стефанік поїхав до Краківського університету вивчати медицину, але, як він сам пише, «з тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо ані тої науки не любив, а вже ніяк не міг

мордувати хорих своїм обстукуванням та обшукуванням». В роки навчання в Кракові Стефаник бере активну участь в громадському житті, їздить на села агітувати за селянських кандидатів до парламенту. Він знайомиться з групою польських письменників-модерністів, які гуртувалися навколо краківського журналу «Жице», входить в коло українських літераторів.

В 1896 — 1897 роках Стефаник під впливом польських модерністів починає писати свої ліричні «образки» (поезії в прозі), але не друкує їх, очевидно бажаючи, як він пише в одному з листів, «вийти з лісу ріжних напрямів літературних, котрі мене тепер на роздоріжжю напали і кожний тягне в свій бік». Од поезій в прозі він поступово переходить до реалістичних, повних трагізму малюнків із селянського життя, де малює стан виключної нужди та безвихідного економічного становища галицького села.

Вперше Стефаник виступив у літературі з кількома новелами у буковинській газеті «Праця», в Чернівцях. В 1899 році виходить його перша збірка новел «Синя книжечка». Далі з'являються збірники новел «Камінний хрест» (1900 р.), «Дорога» (1901 р.) та збірка вибраних новел «Мое слово» (1905 р.). В цих книжках вміщено майже все, створене письменником на протязі 1897—1902 років. Після цього в його творчості наступає довга перерва, яка триває аж до 1916 року. І це в той час, коли його твори набувають широкої популярності і виходять окремими збірками в перекладах російською, чеською, польською та іншими мовами.

Актуальність тематики, співчуття до своїх знедолених героїв, майстерність форми відразу привернули до творчості Стефаника велику увагу письменників і читачів. Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Горький відзиваються про нього, як про видатного майстра художнього слова, як про глибокого знавця психології селянства.

В 1903 році Стефаник повертається «по невдалій медицині» на постійне мешкання до рідного села Русова. Цього ж року він вперше їде на «велику Україну» на свято відкриття пам'ятника Котляревському і під час перебування в Києві та Полтаві знайомиться з кращими тогочасними українськими письменниками М. Коцюбинським, Лесею Українкою, М. Старицьким та іншими.

З 1908 до 1918 року, до розвалу Австро-Угорщини, Стефаник був послом (депутатом) до австрійського парламенту.

Імперіалістична війна застала письменника в рідному селі. Під враженнями подій війни, яку він спостерігав на власні очі, Стефаник знову повертається до творчості. В 1916 році він пише новелу «Дитяча пригода», і з цього часу він уже до кінця життя не кидає літературної праці.

В 1926 році виходить збірник воєнних та післявоєнних новел «Земля».

В 1921 році було відзначено 50-річчя з дня народження, а в 1926 — 27 році відсвятковано 25-річчя появи збірки «Дорога» та 30-річчя літературної діяльності Василя Стефаника. Починаючи з 1923—24 року, особливо посилились його зв'язки з культурними та літературними організаціями Радянської України. В українських радянських журналах друкуються його нові твори, у видавництвах неодноразово виходять збірки новел Стефаника; його ім'я здобуває широку популярність в народі. Уряд Радянської України призначає Стефаникові персональну пенсію.

Відповідаючи на численні ювілейні вітання з Радянського Союзу, Стефаник писав: «Стою на вузлі своєї хати і простягаю до Вас руки... Поздоровте від мене всі дужі таланти у вас». Він мав палке бажання побувати на Радянській Україні, але польський уряд, що з великою підозрою дивився на його зв'язки з Радянською Україною, не дав візи на поїздку. Під натиском реакційного польського уряду з початку 30-х років Стефаник змушений був зовсім припинити офіційні зв'язки з культурними організаціями Радянської України.

7 грудня 1936 року, після тяжкої хвороби, Стефаник помер.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною на батьківщині письменника в селі Русів в його будиночку утворено меморіальний музей.

III

Громадсько-політичні і естетичні погляди Стефаника формувалися під різними, часом навіть протилежними впливами. На початку його літературної діяльності певний вплив мали на нього польські модерністи. Проте він досить швидко переборов цей вплив.

Для демократичних переконань письменника були абсолютно неприйнятні гасла «чистого мистецтва». Його свідомість майже з дитинства формувалась під знаком боротьби трудящих Галичини за свої соціальні і національні права. Він вважав себе та подібних собі оборонцями селянських інтересів перед панівними класами. «Селянський світ,— казав він в одній із своїх промов,— висилає найліпші свої сили в інший, панський світ, аби вони там набирались розуму і боронили патім його перед тим ворожим панським світом». Такою силою вважав він і себе. Але в цьому ж полягала й обмеженість Стефаника. Для нього селянство було рівнозначне поняттю всього народу, і він і гадки не мав про історичну роль робітничого класу в боротьбі з капіталістичним світом визиску, зла і несправедливості, а єдину надію покладав

на інтелігенцію. З цим зв'язана й переоцінка Стефаником ролі інтелігенції в соціальній боротьбі. В той же час Стефаник у своїй статті «Поети й інтелігенція», в багатьох своїх листах та виступах дуже гостро виступав проти галицької інтелігенції, кажучи, що це «той новий доробкевич, який хоче видобутися наверх і запанувати». Справді, основна маса галицької інтелігенції була на службі правлячих класів. Складалася вона в переважній своїй масі з попів, адвокатів, дрібних службовців і була перейнята консервативними, міщанськими поглядами на життя. Це був, за виразом Стефаника, «доробкевич, котрий своїм положенням мусить бути трохи демократ, трохи аристократ і не сміє мати характеру». Ось чому він рішуче відмовлявся звертатися до тем з життя інтелігенції і в одному з листів до Ольги Кобилянської писав: «Для неї, інтелігенції, я не маю серця. Писати для неї не буду. Не можна любити те, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та ще до того миршаве». Він стверджував, що «своїм життям і ідеалами не годна вона (інтелігенція) заповнити кількадесяти томів повістей, ані захопити таланту, аби писав ті повісті».

Тому Стефаник вважав своїм обов'язком писати про селянство, подати голос в оборону його прав і людської гідності. Його твори відбивають головним чином економічне становище галицького села, процеси зубожіння, збезземелення найбіднішого селянства і зв'язані з цим душевні драми та катастрофи. Але в цих творах поряд з правдивими картинками соціального лиха відбився і відчай, трагізм безвихідності, з приводу якого В. І. Ленін говорив: «Відчай властивий тим, хто не розуміє причин зла, не бачить виходу, не здатний боротися»¹.

Стефаник, як поет галицького селянства, бачив зло капіталістичних відносин і порядків, які прирікали на голод і вимирання мільйонні маси бідняків, але не бачив виходу, не усвідомлював революційної перспективи. В цьому якраз і проявилася ідейна обмеженість його творчості, як і творчості багатьох інших письменників селянської демократії.

IV

В літературі Василь Стефаник вперше виступив з реалістичними новелами, зібраними в «Синій книжечці». В них він дав широку узагальнюючу картину життя галицького селянства в умовах капіталізму. Ці лаконічні, але глибоко правдиві «образки» малюють справжнє пекло, в якому виникли широкі трудящі верстви народу в Галичині в кінці минулого століття. Голод, злидні, спродування землі за борги, еміграція, страшний визиск з боку панів та лихварів, щоденні трагедії і драми, які виникали

¹ В. І. Ленін, Твори, т. XIV, ст. 373. Партвидав, 1936 р.

на ґрунті матеріальної нужди в сім'ї, процес класового розшарування села — всі ці явища соціального життя під пером талановитого художника втілювались в яскраві картини. Цим пояснюється той широкий інтерес, з яким сприймалися твори Стефаніка передовими колами української та російської інтелігенції.

Ці кола вбачали в новелах Стефаніка яскраве підтвердження марксистського аналізу становища села. Ось чому ми бачимо в 1900 році в журналі «Жизнь» поряд з роботою В. Ільїна (В. І. Леніна) «Капіталізм в сільском хозяйстве» переклади оповідань В. Стефаніка «Из крестьянского быта». У вміщеній в цьому ж журналі статті «Малорусские писатели на Буковине» Леся Українка так характеризує творчість Стефаніка: «Стефанік змальовує селян, які стоять на порозі до повної пролетаризації або вже переступили цей поріг; а втім, перехідний, найбільшій стан майже виключно цікавить молодого письменника»¹.

Так само говорить з приводу творчості співців селянства і А. Луначарський в одній із своїх статей того часу: «... Стефанік і особливо Верхарн, малюючи муки села, що розшаровується, прямо або посередньо, інколи самі того не знаючи, перебували під впливом великої пролетарської ідеології... У всякому разі творчість їх струмками тече у широку ріку пролетарського розуміння грізної кризи, яка відбувається»².

Більшість творів Стефаніка вражають надзвичайною силою драматизму. В одній з перших його новел, в «Синій книжечці», змальовано образ селянина-невдах, що «все йшло йому з рук, а ніщо в руки». Коли померла дружина та два сини, Антін почав пиячити, пропив хату, ґрунт, город, взяв собі синю книжечку службову та її іде з села найматися. Стефанік не наголошує на соціальних причинах трагедії, скоріш підкреслюючи сімейну драму Антона, а проте тут ми бачимо типова для капіталістичного ладу картину пролетаризації села, зображення процесу болісної розлуки селянина з землею, перетворення його в пролетаря.

Описові злиднів і голоду присвячено одну з кращих новел Стефаніка «Новина». Спокійним, епічним тоном розповідає письменник: «В селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у річці свою дитину. Він хотів утопити її старшу, але випросилася». Що призвело Гриця Летючого до цього страшного злочину? Звичайна матеріальна нужда і нічого більше. Селянин-бідняк, зневірившись після смерті дружини в можливості прогодувати своїх дочок, вирішив утопити їх: «Скажу панам, що не було ніякої ради, ані їсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голови змити, ані ніц. Я кару приймаю, бо зазпив, та й на либешню».

¹ Леся Українка. Твори, т. VII. Книгоспілка. 1925 р., ст. 267.

² «Литературный распад», кн. II, 1909 р., ст. 86.

Незважаючи на об'єктивний тон розповіді, ми бачимо палке співчуття письменника до своїх обездолених героїв. Слово письменника звучить обвинувальним висновком панівним класам, які прирекли мільйонні маси селянства на голод і вимирання. Сила новели «Новина», як і інших творів Стефаніка, в реалізмі, в правдивості змалювання життя, в пафосі викриття соціального зла. «Новина» є одним з кращих творів співця галицького селянства.

У новелі «Камінний хрест» показано, як цілі родини, а іноді цілі села змушені були емігрувати за океан. Головний персонаж новели селянин Іван Дідух тяжко працював усе життя на шматку землі, на горбу «щонайвищому і щонайгіршому над усе сільське поле». Письменник з великою силою показав страшну, безпросвітну працю, коли селянин запрягався у віз поруч коня, і вони вдвох тягнули снопи з поля або гній у поле. Від такої праці Іван Дідух був зігнутий у поясі до землі, і тому його прозвали Переламаним.

Тимчасом підросли сини і намовили матір, щоб їхати до Америки. «Сини не хочуть бути наймитами після моєї голови та й кажуть: «Ги — наш тато, та й заведи нас до землі та й дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватися».

І селяни, що прийшли провести родину Дідуха в далеку дорогу, підтверджують безвихідність становища в галицькому селі:

«Ця земля не годна скільки народа здержати та й скільки біди витримати. Мужик не годен і вона не годна, обое вже не годні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипають; що платив лева, то тепер п'ять, що їв солонину, то тепер бараболю. Ой, золили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вирвати, хіба геть іти. Але колись на цій землі буде покаяніє, бо нарід поріжеться...»

З боєм в душі покидає Іван Дідух свою землю. З тонким проникненням у найглибші тайники психології селянина малює письменник всі ті суперечливі почуття, які переживає Іван Дідух, їдучи в далекий край, весь той страх перед невідомим, що досягає свого найбільшого піднесення в картині прощання селянина зі своїм шматком поля на горбу. Щоб залишити пам'ять про себе, він зносить на горб важкий камінний хрест, вибивши на ньому своє та жінчине ім'я...

В новелах «Стратився», «Катруся», «Засідання», «Ангел», «Осінь» він малює страшне виродження та здичавіння людей, особливо старих, «зайвих ротів» — як неминучий наслідок тяжкого економічного становища мас.

Цілком закономірно, що письменник звернув свою творчу увагу на змалювання тих соціальних обставин, за яких відбувалися різні душевні драми, в першу чергу на класове розшарування села. У новелі «Багач» перед нами постає тип сільського багатія — експлуататора сіль-

ської бідноти. Два контрастні типи — сільський багач Андрій Курочка та його наймит Федір виступають в новелі «Палій». На протязі цієї найбільшої розміром речі Стефаник послідовно показує все життя сільського наймита та визрівання в нього протесту проти визискувача.

В цьому ж творі подано лаконічну, але виразну картину «вільних виборів» в Австро-Угорщині:

«Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити й газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і головував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусив називати пана, вийта й шинкаря».

Під час виборів спалахує конфлікт між наймитською і заможною частиною села. Один з наймитів, дорікаючи якогось багатія, говорить: «Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальні? Таже і там бідний народ стоїть коло порога. За столом сидить ксьондз, старші браття, багачики, а дяк читає тоті газети, а ви покивете головами, як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоч йому око виколи. То така читальна ваша, що багач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?»

Федір починає прилюдно виговорювати Андрію Курочці свої кривди. «Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обліляла кров і він упав.

— Хлопці, ану, багача трохи намнецькаймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров...»

Таку, далеко не ідилічну, картину класових протиріч на селі розгортає Стефаник. Новела кінчається сценою помсти Федора багачеві — він підпалює його маєток. Поки що це вияв стихійної ненависті наймита до багатія, як і в Хоми Гудзя — героя повісті Коцюбинського «Гата тоггана», жадоба помсти. «Я чужого не хочу, лиш най моє вигорить», — говорить Федір, дивлячись, як горить добро Курочки.

Одно з найкращих оповідань Стефаника «Кленові листки» присвячено проблемі взаємовідносин батьків і дітей в галицькому селі. В родині бідного селянина Івана народилася дитина. Іван за чаркою горілки малює кумам та сусідам перспективу безпросвітнього майбутнього для своїх дітей.

В творі подано велику гаму почуттів і настроїв. Тут і прояв батьківської та материнської любові, і сумна та трагічна картина копання матері, яка, вмираючи, думає про майбутнє своїх дітей і наказує малому Семенові, аби він не давав мачусі Катрусю, Марійку і Василька

бити. Новела кінчається ліричним акордом — тяжко хвора мати співає над дитиною колискову пісню:

«У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньку спадала межі діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невизначні, говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полі, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати й полетіти в пусте поле за листочками».

Такі картини мимоволі викликають почуття протесту проти соціального ладу, який створив неможливі умови життя для мільйонів сільського і міського пролетаріату.

Критика не раз закидала Стефанику, що він бере для своїх творів лише темні, трагічні сторони життя. Боронячись проти обвинувачень в песимізмі, Стефаник не раз у листах і в прилюдних виступах вказував, що сама дійсність примушувала його малювати переважно трагічні ситуації. В своєму виступі на ювілейному святі в 1926 році Стефаник говорив:

«Кажуть, що я песиміст. Але це неправда. Я оптиміст. Я представив ваше темне життя і представив ваш настрій, і все те страшне, що є в ньому, а що так болить мене. Писав я горіючи, і кров зі сльозами мішалася. Але коли я знайшов у ваших душах такі слова, що можуть гриміти, як грім, і світити, як зорі, то це оптимізм»¹.

Леся Українка та інші критики відмічали також як характерну рису більшості персонажів Стефаніка — їх пасивність. Люди в його творах страждають, мучаться, але рідко підіймаються до свідомого протесту і боротьби. Ми вже говорили, що ця пасивність, безперспективність має свої коріння в обмеженості світогляду письменника, селянського демократа. До певної міри причини цього криються і в його естетичних поглядах, згідно з якими він вважав зайвим для митця «ставлення політичних програм» у художніх творах.

Згадані новели, хоч і є найхарактернішими для творчої індивідуальності Стефаніка, далеко не вичерпують всього тематичного багатства і жанрової різноманітності його творів.

В новелах «У корчмі», «Побожна», «Майстер», «Мамин синок», «Осінь», «Шкода», «Катруся» показано побут села у всій його різноманітності. Смерть і народження, безземелля і здирство лихварів та панів, самосуд і пиятика, злидні, забобонність, рекрутчина, злодійство, самогубства та багато інших сторін селянського життя зображено в цих коротеньких новелах, що в своїй сукупності складають широку епічну картину життя галицького села.

Цілий ряд новел як-от: «Басараби», «Май», «Такий панок», «Сон»,

¹ «Радянська література», № 4-5, 1941 р.

«Злодій» є ніби психологічні студії, в яких письменник майстерно розкриває глибини людських почуттів.

Важливо зазначити, що більшість сюжетів і ситуацій Стефаник брав просто з життя. Він жив серед своїх героїв і добре їх знав. Новели «Новина», «Суд», «Стратився», «Лист», «Підпис» постали з дійсних фактів, що трапились у рідному селі Стефаника Русові та навколишніх селах.

Незадовго до смерті, в 1935 році, Стефаник написав з приводу інсценізації його новел мемуарну статтю: «Під враженням вистави «Землі», в якій згадує багатьох персонажів своїх творів. Наведемо уривки з цих спогадів, що ніби розкривають нам двері до творчої лабораторії письменника, показують прототипи його героїв:

«По виставі, їдучи додому, вставали переді мною інші герої моїх оповідань, особливо Іван Дідух з «Камінного хреста». Він дуже не хотів покидати свого камінистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити, і він лише тому втік до Канади, щоби могли жити даліше. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його ферма йому немила...

Іван з «Кленових листків» розплився все в моїй уяві, я не міг пагадати собі його обличчя. Я боюся, що це не був правдивий чоловік, а так нахапаний з усіх усюдів.

А я добре пам'ятаю старого Федора з «Палія» — і він таки підплив Курочку, бо сам мені признався, але Курочка зараз побудувався, а Федір пішов жєбрати селом.

Тома Басараб з «Басарабів» — це один з багатьох Басарабів, які поповнили самовбивство. Як моя мама не заходила коло всіх них, аби не вішались, то ні одного не врятувала...

... Не одна постать моїх образків коштувала мені багато праці й паперу. Всі вони розплилися, як хмара, та може молоді поети й письменники десь їх подібають, бо вони високо тепер літають, і привітають їх від мене...»¹

Ці реальні картини дійсності, втілені письменником в лаконічній формі психологічної новели, і створили Стефаникові славу співця галицького селянства.

V

Після збірки «Моє слово» (1905 р.) Стефаник на довгі роки замовк. Його розбудила і спонукала до активної творчої діяльності імперіалістична війна. Під враженням подій війни у ньому «знову народилося слово». В 1917 році з'являється в друковій першій військовій новелі «Длигяча пригода», за нею ряд інших, а в 1926 році виходить збірка нових творів

¹ «Радянська література», № 4-5, 1941 р.

Стефаника «Земля», що містила вісім новел, написаних на протязі цього часу. Хоч і не з особливою інтенсивністю, творча праця письменника не припиняється до кінця життя. За останні двадцять років ним написано 23 новели та кілька статей і спогадів.

Індивідуальний стиль Стефаника в своїй основі залишився незмінним,— той самий потяг до драматизму, селянська тематика. Але за цей час докорінно змінилися обставини життя, літературні напрямки, та й сам письменник і його герої стали іншими. Воєнні та післявоєнні новели, як правило, далеко реалістичніші. В них Стефаник залишається на позиціях виразника селянських інтересів. Він малює життя галицького селянства в часи імперіалістичної війни та наступної окупації земель Західної України панською Польщею. В своїх нових творах він висловив заповітні прагнення трудящих мас Західної України визволитися з-під соціального і національного гніту. Поруч з цим, не зрозумівши темної гри української націоналістичної буржуазії, що, спекулюючи інтересами народу, розпалювала облудні націоналістичні почуття, письменник в деяких творах засвідчив, що й його не обминув шовіністичний чад. Перспектива соціального і національного визволення народу Західної України в новелі «Марія» та в деяких інших творах висвітлена в націоналістичному дусі.

Але не це останнє визначає зміст і пафос післявоєнної творчості Василя Стефаника. Головне в ній — високохудожнє зображення трагедії народу в огні імперіалістичної війни. Не цураючись польського народу, Стефаник в той же час послідовно і правдиво відобразив ненависть широких трудящих мас Західної України до Польщі Пілсудського, пристрасне прагнення і мрію про визволення від чужоземного гніту, про возз'єднання всього українського народу в одній державі. Ось чому галицьке село з надією дивилося на Схід, де український народ під проводом більшовицької партії на своїй землі будував нове життя без поміщиків і капіталістів, де українська національна культура одержала широкі можливості для свого вільного розвитку і стала справді народною, соціалістичною культурою.

Недарма старі селяни в новелі «Morituri» з повагою говорять про молодих: «Вони мають розум, не бійся; молоді, світом бували. Польщі ані-ані не хочять, а панські ґрунти хочять розділити».

В новелі «Дурні баби» якась карлівська жінка кричить до польських жандармів:

— «Ви хочете всі наші діти, що в школах вчать, зогноїти по криміналах, аби потім мужиків запрягти в ярем.

— Ви наші діти порозгонили по всім світі, мій утік на Україну...»

Настроєм боротьби за соціальне і національне визволення прийняті новели «Воєнні шкоди», «Дід Гриць» та інші.

Треба відзначити, що живучи в Галичині, в умовах оскаженілої ненависті до Радянського Союзу з боку української націоналістичної буржуазії, Стефаник тримався з гідністю народного письменника, не раз заявляючи: «А прихильником Великої України я все був і буду».

Вся повоєнна творчість Стефаника політично спрямована проти польської окупації. Повоєнне село вже не схоже на те, яке малював він на початку століття. Те село мучилось, страждало, але пасивно сприймало всяке лихо. Нове село живе мріями про визволення. У новелі «Воєнні шкоди» вієт гірко жаліється на нових можновладців:

— Нема спокою ні вдень, ні вночі. Давай їм їсти, давай горілки, ходи з ним по селу за бунтівниками, шукай гверів, шукай листів з Відня, розкопує землю та шукай зради на Польщу».

Письменник малює наростання подій, ненависть селянства до нової влади. Ось один з епізодів, що характеризує ставлення різних верств села до урядових чиновників:

«Максим Онищук побачив від своєї хати пана, та зараз забіг за вугол, аби скритися.

— Відкіль ця Польща скільки тих підпанків набрала! Возимо та й возимо та й перевозити не годні. Ліпше сховаюся, а жінка най каже, що я в мліні. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся».

Стара Варвара заспокоїлась, побачивши, що урядовий комісар старий і не буде полювати за дівчатами. Учитель низько поклонився комісарові і сказав «падам до нуг»...

Комісар списує воєнні шкоди, а йому тимчасом поліцай збирає по селу курей, яйця, горілку. Коли польський урядовець повертався з села, на нього напали парубки, забрали все, що він з собою віз, а самого добре побили...

У новелах «Вона — земля», «Пестунка», «Гріх», «Сини» Стефаник знову показав себе прекрасним знавцем психології та побуту галицького селянства.

Війна, що як огненний смерч пройшла селами Галичини, принесла руйнування господарства, старих звичаїв, побуту, принесла з собою чимало родинних драм. Ось батько, повернувшись з фронту, застає в хаті чужу дитину і говорить дружині: «Або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу». Мала пестунка Парася радить дівчатам голосити над дитиною. На зауваження баби Дмитрихи, що гріх голосити, коли немає вмерлого, діти відповідають: «Бабо, ця гусарова дитина має вмерти, її мають задушити, тому це гріх голосити» («Пестунка»).

Подібні ж ситуації є змістом новел «Гріх» та «Мати».

Значне місце в післявоєнних творах Стефаника займають ліричні та автобіографічні мотиви. Біографічні твори «Серце», «Славайсу», «Вов-

чниця», «Давня мелодія», «Нитка» дають чимало матеріалу для характеристики його літературно-естетичних поглядів, для характеристики родинового оточення, зв'язків, впливу певних людей на формування світогляду письменника, уявлення про характер його громадсько-політичної діяльності.

В новелі «Серце», присвяченій своїм друзям, Стефаник пише:

— «Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм».

— «Леся Українка — найбільша поетка і моя проводаторка в Києві».

— «Леся Мартович — мій хлоп'ячий сміх і смак генія».

Стефаник дуже любив свого друга Леся Мартовича. Його пам'яті присвячені мемуарні оповідання «Перший твір Леся Мартовича» та «Людмила».

Художня і пізнавальна цінність повоєнної творчості Стефаника дуже значна. Письменник правдиво показав класові взаємовідносини в післявоєнному селі, наростання в ньому протесту і надії на визволення з чужоземного ярма. Лише три роки не дожив Стефаник до знаменного дня 17 вересня 1939 року, коли було навіки знищено штучний кордон і український народ навіки воз'єднався в одній українській радянській державі.

VI

Василь Стефаник сполучив демократичну ідейну спрямованість своєї творчості з новаторством літературної форми.

«Мені здається, я не завдам вам прикрості, якщо порекомендую прочитати оповідання галицького письменника Стефаника,— прочитайте, ви побачите, як коротко, сильно і страшно пише цей чоловік»,— писав у 1908 році М. Горький в листі до письменника Івана Касаткіна. В цих коротких словах Горького сказано все основне про літературний стиль Стефаника.

На початковому етапі творчого розвитку, в поезіях у прозі та у деяких ліричних новелах Стефаника позначився вплив поезики модернізму, але він скоро звільнився від цього впливу, перейшовши до реалістичного відтворення життя галицького селянства. Проте ясно, що реалізм Стефаника, його мистецькі засоби не схожі на реалізм попередніх українських письменників. Франко перший помітив і визначив цей новий напрямок. Він вказує на емоційність, ліризм молодих новелістів, на особливу увагу, яку вони приділяють аналізу психологічного стану своїх персонажів, на лаконізм і філігранність форми. Серед представників нового напрямку Іван Франко на першому місці ставить Стефаника, так визначаючи особливості його творчої манери:

«Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глибокого чуття, що тремтить у кожнім

слові, чується в кожній рисочці, так се власне той неухвильний артистичний такт, який велить все і всюди задержати міру. Стефанік — абсолютний пан форми»¹.

Буржуазно-націоналістична критика, виходячи з формалістичних принципів поділу письменників на школи, не раз причисляла Стефаніка, як і Коцюбинського, Леся Українку, до модерністів. Ясно, що новаторство письменників демократичного напрямку в корені різнилося від ідейних та естетичних позицій декадентів. Якщо в декадентів ми бачимо аристократизм і презирство до юрби, то в Стефаніка і в інших демократичних письменників в основі їхньої творчості лежала ідея любові до народу, захист його інтересів, його людської гідності.

Якщо декаденти проповідували аморальність, культ «надлюдини», то в творах Стефаніка його прості і зневажені герої виступають носіями кращих, благородніших моральних якостей людини. Так, в новелі «Лист» брат пише братові з в'язниці і наказує виховати його дітей в повазі до батьків: «Зроби з них газдів, та й наказуй, аби свого тата й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримає».

Якщо декаденти ховалися від життя, то Стефанік ніколи не сходить з путі письменника-реаліста, який прагнув правдиво і чесно змалювати обставини життя, думи і прагнення своїх героїв. Якщо декаденти захоплювались вишуканою формою без змісту, то нова мистецька форма Стефаніка завжди служила ствердженню передових, демократичних ідей і поглядів. Отже, новаторство Стефаніка має інші філософські й ідейні основи, ніж «новаторство» декадентів.

Першою особливістю індивідуальної творчої манери Стефаніка є стислість, лаконізм викладу. Здебільшого він малює подію або переживання персонажів у момент найвищого психологічного напруження, не обтяжуючи твору довгими описами побуту, зовнішньої обстановки. Іноді його новели, як, наприклад, «Нитка» або «Лан», займають лише одну сторінку. Образи й персонажі його новел, хоч часто й схожі один на одного, завжди несуть ознаки своєї індивідуальності, і тому не можна змішати, приміром, Івана з «Кдсових листків» з «переламаним» Іваном з «Камінного хреста», а палія Федора не можна сплутати з Федором з новели «Лист».

Друга особливість новел Стефаніка — їх ліризм. З цього погляду Стефанік більш поет, ніж прозаїк. Марко Черемшина зазначав, що Стефанік не пише свої новели, а лише їх переживає, а Леся Українка у своїй статті «Малорусские писатели на Буковине» підкреслювала, що «всі начерки Стефаніка пройняті тим животворним духом співчуття автора до своїх персонажів, який надає непереборної чарівності художнім

¹ «З останніх десятиліть XIX в.», Літ.-наук. вісник, 1901 р., кн. IX, ст. 139.

творам і якого не може приховати навіть найоб'єктивніша форма». Згадка про об'єктивну форму зумовлена тим, що Стефаник ніколи, або майже ніколи не втручався в хід оповідання з авторськими міркуваннями, і, приховуючи свою особу, умів передавати настрої персонажів у їх розмовах і в поведінці.

Третя особливість повед. Стефанника — їх драматизм. Це дало підставу О. М. Горькому сказати, що Стефаник пише не тільки коротко й сильно, але й страшно.

Картини смерті, конання, голоду, нужди займають в його творах велике місце. Тут ми бачимо поєднання трагізму оточуючої письменника дійсності з нахилом до трагічного в самому характері митця. Цими картинами він хотів голосно крикнути на весь світ, прикувати увагу «освіченої суспільності» до болів і страждань народу. «Хоч герої Стефанника здебільшого пасивні, ніби байдужі, але вони сповнені такого живого, невігданого страждання, перед яким неможливо лишатися спокійним», — зазначає Л. Українка.

Твори Стефанника написані покутським діалектом, що до певної міри утруднює їх сприймання і розуміння широкими читацькими масами. Цю обставину усвідомлював і сам письменник і в пізнішій своїй статті «Під враженням вистави «Землі» писав: «Не раз треба радити, що наша літературна мова тепер займає так багато місця в літературі, в науці й публіцистиці. Без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики. Через те не можу радити нашим поетам і письменникам писати діалектом»¹.

Виконуючи бажання письменника, видання його творів на Радянській Україні були відредаговані у бік наближення мови до загальнолітературних норм. В листі до видавництва він писав з цього приводу: «Дякую вам за вашу умілу роботу, яка мене разом із покутським діалектом зблизила до читачів великої України. Через те... уважайте «Клепові листки» як авторське поправлене видання».

На підставі цього авторського заповіту, ми і в даному виданні, залишивши непорушними всі синтаксичні та лексичні особливості художньої мови Стефанника, вважали за можливе відмовитися від передачі особливостей покутської вимови, важкої і незрозумілої для широкого читача, та запровадили сучасний правопис у всіх поданих тут творах.

Сильний у своєму запереченні старого світу, Стефаник слабкий у своїй позитивній програмі. Але демократизм, правдивість, реалізм його творів, актуальність тематики і майстерність художньої форми забезпечують йому почесне місце серед класиків української літератури.

С. Крижанівський.

¹ «Радянська література», № 4-5, 1941 р.

АВТОБІОГРАФІЯ

Мій батько Семен та матір Оксана повмирили та ще мої сестри — Марія (старша від мене на два роки) та Параска й мої братики — Юрко та Володимир. Від мачухи живуть тепер чотири сестри та один брат. Моя жінка, Ольга з Гамораків, умерла на початку року 1914 й оставила мені трое хлопців: Семена, тепер університетського студента, та Кирила й Юрка, гімназистів у Коломиї. Я лишився вдівцем. Се минуле й теперішнє моєї родини в числах.

Я вже дитиною знав із розмов моїх батьків, що маю йти до школи. Мій батько, як заможний мужик, жив близько з місцевим поміщиком Йосифом Теодоровичем. Це був на світі час гарний чоловік, приятель селян, учасник повстання Гарібальді та польського року 1863. Він і намовив батька дати найстаршого сина до школи. Підставою було те, що хлопець дуже добре «бравси «очинашу». З тими «очинашами» був для мене й сестри Марії великий клопіт. Мати по буднях тяжко працювала, і коли ми ввечері пригонили товар із поля, то зараз засипляли, і нас не могли добудитися до вечері, а вже говорити вечірні молитви під проводом матері не було сили нас примусити. І моя бідна мама знайшла на це таку раду. Кожної неділі перед вечором провадила нам сім предовгих молитов, щоб стало до другої неділі. Клячати було тяжко, і по довгих торгах мати дозволила нам брати під коліна кожушанку. По молитвах ми діставали нагороду — або книшників, або букату цукру. На вигоні ми бавилися з дітьми до ночі. Такий був клопіт із богом, та дале-

ко гірше з чортом. У нас було багато наймитів, старших і менших, і я з ними жив усе в найбільшій дружбі, вивозив їм батьків тютюн та все те, що вони просили. За те розказували багато казок та показували місця, де ночують відьми, опирі, де являлися мерці, а де сиділи правдиві чорти.

— Ти лиш прикинься, що спиш, та чекай так, аж твоя мама буде йти спати, то напевне побачиш, як вона в мисочках лагодить чортам несоленої стравни.

Своєю дорогою, я ніколи не міг дочекатися, щоб моя мама йшла спати, бо все скоріше засипляв і не бачив нічого. До своєї матері я мав жаль, що вона опікується такою поганню, і трохи не розумів її побожності, від якої мені так боліли коліна. Та найгірше було, як мій тато спровадив до стодоли киратову молотилку. Тоді в stodолі наплодилася така сила чортів, що вночі прохожі далеко обходили наше подвір'я. Мені, малому, стало так тісно, що я навіть удень не мав місця до забави, бо всюди кишіло від дідьків та відьом.

Врешті, я плакав і зважився мамі сказати, щоб не кормила ночами чортів, бо вже з ляку не можу показатися надвір. Мати розповіла все це батькові, він мене розпитав про все й ганьбив наймитів, що «так дитину страшіють». Я і в сільській школі, як там мене дали на науку, находив багато чортяк, і моя мама ходила до вчителя та просила, щоби він своїм учням роз'яснив, що в школі ніякої нечистої сили нема.

Вже, може, яких десять літ пізніше ми оба з Мартовичем їхали до двірця в Залучу, щоби залізницею дібратися до Коломиї, де ми вчилися в гімназії. Нас відвозив Проць, наймит, уже старший. Був вечір, і Мартович, як усе, почав шукати теми для веселої розмови. Процеві розказував, що мій батько, який цілком певно мав приятеля-чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав учитися та вчителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру й заняття малого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як усе, та так ми під'їхали до Прута вже ніччю, щоби переїхати брід. Та тут Проць заявив нам рішуче, що як ми оба перед ним не перехрестимося, і то три рази, то він не поїде у воду. Мартович ревів з радості, і ми мусили хреститися. То вже всі наші товариші в Коломиї знали, на свою радість, як ми переходили Прут.

Із сільської школи в Русові я перейшов до виділової школи в Снятині, який від Русова віддаленій 8 кілометрів. Тут уже я почув велику погороду для мене і для всього селянського від учителів.

Тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки ніколи мене не били. Скінчивши в Снятині 4-виділову, я по феріях¹ поїхав із моїм бацьком до Коломнійської гімназії здавати вступний іспит. Моя мама потихо, щоби батько не чув, намовляла мене, щоби я не вчився і в цей спосіб вернувся назад додому. Жалую й тепер, що матері не послухав. У великій залі першої класи польської гімназії в Коломнії ми, селянські хлопці, зайняли послідню лавку. Товарищі наші в лакованих чобітках глузували з нас та насміхалися. Як же ж учитель німецької мови сказав мені: «Idź, mudju, świ- nie paś»², то ціла класа зареготала, а професор натуральної історії Вайгель бив мене тростиною по руках, тому що я не міг досягнути образка з намальованою гіеною, бо образок високо причеплений, а я був ще малий. Потім цей учитель своїм пручом підоймив сорочку, яка спадала верх штанців, і показував класі пояс могого голого тіла. Класа ревла з утіхи, я вийшов зараз із класи й пішов на свою квартиру. Під плотом моєї квартири сиділа сліпа жебрачка — Павлина, вона там жебрала цілий день, а вночі моя господиня приймала її на ніч до кухні, і я лише їй одній розповів свій смуток, і вона, щоб мене рзрадити, дала мені з торби яблучка та ще кілька дрібних монет на цукерки.

Вечором вона в кухні розповіла моїй господині, що мене в школі спіткало, і зараз написали до мого батька, щоби приїздив, а батько, як приїхав, то скаржив учителів у директора гімназії, а мені справив панське одіння. Видко, що сукно того одіння не було першого сорту, бо я не міг стерпіти запаху того сукна й дуже високо носив голову. Як я появився переодітний уже в класі, то ураган насміхів стрівув мене, так що я ледве дійшов до послідньої лавки. До того часу й відтоді дотепер я не чув більшого стида, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той стид мене не отруїв.

Від баби Павлини я довідався, що десь коло нас близько мешкає молода швачка, яка ані в бога не вірує, ані панів не признає, лиш хоче, щоби всі люди були однакові.

¹ Ферії — канікули.

² Іди, хаме, свині пасти.

Я дійсно вислідив мешкання тої страшної швачки, пізнав її й таки трохи боявся: це була Павлик, сестра Михайла Павлика, знана зі скандальних процесів у 80 роках минулого століття для австрійського правосуддя¹.

Мені кілька місяців помагав учитися Іван Плешкан, старший гімназист із сусіднього села. Він дав мені читати Квітчину «Марусю»; тієї «Марусі», крім перших кількох карток, я й дотепер не читав, хоча тоді дістав за непрочитання книжки доброго ляпаса. Аж у 3 класі перечитав я повість Мирного та Білика — «Хіба ревуть воли, як ясла повні». В 2 класі тато умістив мене на квартирі в якогось Томаша. З своїми господарями я сидів у кухні, а дальші дві кімнати замешкували якісь панночки. Я їм приносив пиво та горілку, а вони давали мені цукерки; а як по піврокові відвідав мене вже згаданий Теодорович, то в цій хвилині забрав мене до свого готелю, а господиню Томашеву дуже ганьбив. Я аж геть пізніше дізнався, що мешкав у таємнім домі розпусти. Та все-таки ті нещасні дівчата були ласкаві до мене, далеко більше ласкаві, як усі вчителі.

Ще в нижчій гімназії я ближче зійшовся з Лесем Мартовичем та Львом Бачинським. Мартович був надзвичайно здібний. Вже в 4 класі гімназії писав поезії проти вчителів і проти бога, повні злоби й насмішки. Знов Л. Бачинський був спокійніший і серйозний, і всі його слова докладно відповідали його вчинкам. Він і тепер, як провідник політичної партії, лишився такий самий і належав до найкращих промовців серед галичан.

З ними я, як менше здібний, товаришував і належав до таємного кружка учнів, які збиралися по передмістях, щоби разом читати реферати та складати гроші на нові книжки та часописи. Бібліотека цього кружка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були й польські й російські. В 4 класі ми за спільні гроші спровадили два величезні томи писань Гліба Успенського по-російськи. Не знаю, чи хто з моїх товаришів перечитав Успенського, але я через два роки з ним не розлучався і, хоч дуже тяжко було зрозуміти жаргон його «Растряевой улицы», то все я його перечитав, і він мав на мене в гімназії найбільший вплив.

Гімназія, крім формального навчання й ворожого відношення до нас, українців-учнів, нічого нам не давала.

¹ Це були перші українські соціалістичні процеси в Галиччині, на яких засуджено Павликів, Франка, Терлецького й інших.

Ми усунулися в своє таємне товариство, а як уже грохи підготовилися, то щонеділі й свята виходили читати відчити по читальнях, або нові читальні закладати. Наслідком цієї читальняної діяльності було те, що мене разом з багатьма іншими прогнали з Коломийської гімназії, і я вже в 7 класі був у Дрогобичі. Директором цієї гімназії був звісний український діяч 80 років минулого століття, Олександр Борковський. Він заходив часто до нас із Мартовичем на квартиру і, бачивши, крім писань Франка та Драгоманова, ще цілу заграничну соціалістичну пресу, диспутував із нами, стараючись вибити нам із голови соціалістичні ідеї.

Мати мого товариша з гімназії, п. Тігерманова, розповідала мені багато про Івана Франка. Між іншим говорила, що такої великої голови в Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу. Тоді Франко перебував із своєю сім'єю в селі Нагуєвичах, під Дрогобичем. Перший раз я його zobачив із великою кобелею під пахою на ринку, в Дрогобичі. Кілька днів пізніш я пішов до Нагуєвич і від пастухів довідався, що «Ясьо ловить у потоці рибу». Я з берега запрезентував себе, і він просив мене носити за ним кошіль із рибою. Він вихапував рибу руками без ніяких приладів, а як наловив повний кошіль, то виліз із води, і ми пішли до хати, великої білої хати в дуже гарнім положенню, з просторими господарськими будинками. На вечерю ми тої риби багато з'їли, по вечері він бавив дітей і робив коректу своєї збірки оповідань — «В поті чола». Так я перший раз видів і зазнаюмився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може, єдиного з українських великих письменників, найбільше любив.

Року 1892 я зложив у Дрогобичі іспит зрілості й цього ж року восени виїхав до Кракова вчитися медицини. З тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо ані тої науки не любив, а вже ніяк не міг мордувати хорих своїм обшукуванням та обшукуванням.

Тут я зазнаюмився і заприятнився з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуневських. Вони приїхали з Цюриху, обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом. Вони ж і мали на університеті на мене глибокий вплив. В Кракові я заприятелював також із нашим поетом Богданом Лепким — це чи не найніжчий чоловік, якого я в житті стрічав.

З польських письменників і поетів я найближче жив із Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом. З Виспянським, Каспровичем, з Тетмаєрами я був добре знайомий і сходився з ними в редакції «Зусія». Крім того, брав я живу участь у діяльності польської партії соціалістичної і зійшовся близько з Ігнацим Дашинським.

З Кракова по невдалій медицині вернув я до Русова й проживаю тут дотепер.

Від 1904 року, коли то я оженився з донькою мого приятеля, Кирила Гаморака, мешкав я в мого тестя в Стецевій аж до 1910 року.

Від 1908 до 1918 року був я послом до австрійського парламенту, де не виголошував ніяких промов, бо мови парламентарні моїх клубових товаришів за малими виїмками були такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх, коли б не за себе самого.

Два рази я був на Україні. Перший раз 1903 року в Полтаві, на святі Котляревського, де зазнайомився з молодими письменниками. Другий раз був у Києві на початку 1919 року, за директорії. Не знаю чому, та тільки зазначую, що українці з Великої України по душі мені ближче, як галичани.

Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник.

На університеті пропадали мої дрібні нариси по українських редакціях у Галичині. Аж 1897 року Вячеслав Будзиновський перший раз надрукував кілька моїх дрібничок у часописі «Праця». Решту чигачі знають.

Товариш редактор мусить вибачити, що своєю біографією не можу зацікавити читачів на Україні й що ця біографія далі чи не більша, як усі мої писання разом.

Я народився 14 травня 1871 року й дотепер дуже мало написав, а якщо редактор притисне мене до муру, то я ще другим разом і про це напишу.

Василь СТЕФАНІК.

Русів, 9 лютого 1926 року.

НОВЕЛИ

Она была, как и все, очень красивая, но с какой-то особенностью. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

Итак, она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

Итак, она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

Итак, она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

Итак, она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

Итак, она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой. Она была такая, как будто бы была создана для того, чтобы быть любимой.

HEBREW

СИНЯ КНИЖЕЧКА

О той Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та і решетину дістане. Кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив та пив, та пив; пропив букату¹ поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта² синю книжку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, щоб село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

— Продав та й амінь! Не моє та й решта! Не мо-о-є. Ей, коби дід мій та підвівся з гроба Моспане, чотири воли, як слимузи³, двадцять чотири мори⁴ поля, хаті на ціле село! Все мав! А онука, аді⁵

Показував селові синю книжечку.

— Ой, п'ю та ще буду. За своє п'ю, нікому до того діла немає. А він мені каже: «Мой⁶, ґрунт просцев ес». Печатку прибиває та й картає! Е, я їде не таких війтів бачив.

— Бодай тобі так умирати легко, як мені тепер легко!

— Йду я з хати, геть цілком вже виходжу, та й поцілував поріг, та й іду. Не моє та й решта! Бий, як пса, від чу-

¹ Буката — смуга, шматок поля.

² Війт — сільський староста.

³ Слимуз — слимак.

⁴ Морг — коло півдесятини.

⁵ Аді — поглянь.

⁶ Мой — означає: ей, ти, або: чоловіче.

жої хати. Можна — прошу. Було моє, а тепер чуже. Виходжу надвір, а ліс шумить, словами говорить: «Вернися, Антоне, до хати, вернися, мой!»

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

— Знаєте, жаль такий прийшов, що раз жаль! Виходжу назад до хати. Посидів, посидів та й виходжу... не моє, що маю казати, коли не моє...

— Бодай так моїм ворогам конати, як мені було із своєї хати виступати!

— Виходжу я надвір та й ні, таки обмарило. Зелений мох на хаті, треба б її пошивати. Камінь — вода... не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь,— аби камінь, і він тріснув би з жалю.

Антін по цім слові гатить руками в землю, як у камінь.

— Сів я на приспу¹. Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю — не пускає. А мені жаль, не жаль, ні! Але таки гину... Сиджу я та реву, так реву, якби з мене хто паси дер. Люди ззираються на покаяніє.

— А ось отам коло воріт та піп прощ² казав. Увесь мир плакав. Порядна, каже, жона була, працювита...

— Перевертайітеся в гробі, небожата, бо я лайдак³. Пропив усе до нитки. І полотно пропив. Чуєш, Маріє, та й ти, Васильку, та й ти, Юрчику: тепер батько буде в рантухових⁴ сорочках ходити та панкам води доношувати...

Антін тепер показує на війтову хату.

— Але війтиха — добра жінка. Винесла мені хліб на дорогу, щоб війт не бачив. Най пан бог твоїм дітям годить, де вони поступлять. Най вам бог усім дає ліпше, як мені!..

— На який гатунок⁵ я маю на чужій приспі сидіти? Йду. Лиш поступив я з неї, а вікна в плач. Заплакали, як маленкі діти. Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльозою просякають. Заплакала за мною хата. Як дитина за мамою — так заплакала.

— Обтер я полою вікна, щоб за мною не плакали, бо даремно, та й виступив цілком.

¹ *Приспа* — призьба.

² *Проща* — прощальна промова по вмерлому.

³ *Лайдак* — поганець, ледащо.

⁴ *Рантух* — дешеве тонке полотно.

⁵ *На який гатунок* — яким способом, через що.

СИНА КНИЖЕЧКА.

ОБРАЗКИ

ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА.

ЧЕРНІВЦІ.

НАКЛАДОМ ДРУКАРНІ ТОВАРИСТВА „РУСКОЇ РАДИ“.

1899.

*Обкладинка першої збірки новел Василя Стефаника
«Синя книжечка» (Чернівці, 1899 рік).*

— Ой, легко, як каміння гризти. Темний світ навперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

— Є ще осьде гроші, але буду пити. З нашими людьми нап'юся, з ними пустю. Най знають, як із села я виходив.

— Дивись, в пазусі маю синю книжечку. Оце моя хата, і моє поле, і мої городи. Іду собі з нею на край свіга! Книжечка від цісаря, всюди маю двері отворені. Всюди. І по панах, і по підпанках, і по всякій вірі!

1897 р.

А Н Т І Н

Антін сидів на стільці, якийсь час мовчки дивився вгору, ніби шукаючи чогось. Потім він знизав плечима і сказав: — Ну, що ж, треба йти. — І він вийшов з кімнати, закрив за собою двері. Залишився тільки стільчик і тумбочка з книжечкою в пазусі. Антін стояв біля дверей, ніби чекаючи на когось. Але ніхто не прийшов. Він довго стояв так, потім знизав плечима і сказав: — Ну, що ж, треба йти. — І він вийшов з кімнати, закрив за собою двері. Залишився тільки стільчик і тумбочка з книжечкою в пазусі. Антін стояв біля дверей, ніби чекаючи на когось. Але ніхто не прийшов. Він довго стояв так, потім знизав плечима і сказав: — Ну, що ж, треба йти. — І він вийшов з кімнати, закрив за собою двері. Залишився тільки стільчик і тумбочка з книжечкою в пазусі.

ВИВОДИЛИ З СЕЛА

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма і подобала та хмара на закривавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися проміння сонця.

На подвір'ї стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя — тверде і стале. З хати ще сипалося багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кривавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися.

Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломили, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку, на фіру¹, бо колію² спізнимо.

— Ще цю ніч переночуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула на тебе, як на рану... Я тебе разом з сонцем виряджу і плакати не буду. Переночуй, переночуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався до воріт.

¹ Фіра — віз.

² Колія — залізниця

Незабавки вийшла мама з сином. Лице мала бліде, як крейда.

— Синку, — питався тато, — а мені хто, небоже, кукурудзки висапає?

Мужики заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Геї, ходім.

Мама не пускала:

— Миколайку, та не йди-бо! Та заки¹ ти повернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже, і, відай, сам не прийдеш.

Обняла сина за ноги.

— Воліла б я тебе на лаву лагодити!

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя встелило дорогу. Позагинався в мідяні човенця, щоб з водою осінньою поплисти в ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, щоб знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощатися з селом:

— Бувайте здорові: і свої, і чужі. Як чим докорив, то забудьте, але благословіть з далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертайся здоровий назад, та не забаряйся.

Син із татом сіли на фіру. Мама вхопилася руками за колесо.

— Синку, візьми мене з собою. А ні, то буду полем бігти навпростець та й тебе здогоню.

— Люди добрі, візьміть-но жінку, бо руки собі поломить.

Люди силоміць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

— Йди здоров, Миколаю! — кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвір'ї стара мама та захриплим голосом заводила:

— Відки тебе визирати, де тебе шукати?

Доньки, як зозулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне.

Звізди мерехтіли, як золоті чічки², на гладкім залізниім тоці.

1897 р.

¹ Заки — поки.

² Чічки — квітки.

СТРАТИВСЯ

Колія летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру¹. Сльози падали, як дощ. Як раптовий дощ, падали, що нараз пуститься та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом.

— Та ще снівся мені недавно. Десь я беру воду з криниці, а він десь на самім споді у такій подертій кожушні, що, господи! Ось-ось утопиться. «Миколайку, синку,— десь я йому кажу,— а ти ж тут що дієш?» А він мені вповідає:

«Ой, тату, не годен я у війську вибути».

— Кажу я йому: «Терпи, та науки берися, та чисто коло себе ходи».— Та й аді вже навчився...

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

— Іду до нього, та знаю, що вже його не застану. Але чи буде до кого вернутися? Бігла за мною полем, кєрвавими сльозами просила, щоб її взяти. Ноги їй посиніли від снігу, верещала, як не сповна розуму. Але я нагназ коні та й втік. Може, десь там серед поля вже домерзає... Було стару взяти. А нам же тепер чого треба? Най гроші йдуть, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошше та підемо, просючі, між люди у те місто, що Миколаєва могила у нім буде.

¹ Тайстра — торба.

Притулив лице до шибки, та й сльози по вікні спливали.

— Ой, стара, тото діждалися ми ча сивий волос вінка! Тото, небого, десь б'еш головою в стіни, тото до бога ридеш!

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плили, як вода з нори. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

— Напевне, вже її не застану. Коли б ще мене сховали разом з Миколою в могилу. Най би ми гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужій стороні, але най би ми вкупі були! Де ж він сам буде в чужій чужиниці!

Колія бігла світами.

— А шкода, що був виріс, як дуб. Бувало що візьме в руки, те й горить йому в тих руках. Було одну втяти ще малому...

Колія добігала до великого міста.

Виходив з людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а межн мурами дороги, а дорогамн тисячі світил в один шнур понавіщувані. Свігло в пільмі потопало, дрижало. Ось-ось впаде і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пільму і не падали.

— Ой, Миколайку, коли б я тебе хоч умерлого видів. Вже і мені, синку, тут буде амінь!

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д'одному, світила сходилися всі докупн і гралн барвою, як райдуга. Замкнули мужика, щоб його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюди примандрував. Став дещо накрапати. Ще гірше скулився та й взявся молити:

— Матінко Христова, всім добрим людям стаеш на пояртунок. Миколаю святний...— та й бився в груди.

Поліціант надійшов та й справив до касарні¹.

— Пане вояк, а то тутечки вмер Миколай Чорний?

— Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у труарні. Ідїть цею вулицею вдолнну, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов дальше вартувати. Мужик лежав на вулиці

¹ Касарня — казарма.

та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею удолину. Ноги делькотіли, як підвіяні, і шпоталися¹.

— Синку, синку, та й ти стратився!.. Скажи мені, синку, що тебе у гріб загнало? Нащо ти душу стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні ча великій білій плиті лежав Миколай. Гарне волосся плавало в крові. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

— Ой, дитинко, ми тобі з мамою весілля лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов..

Потім підніс трупа, обняв за шию та й питався, як коли би радився:

— Скажи ж мені, скільки служб наймати, скільки на бідних роздати, аби тобі бог гріха не писав?..

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи, убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, щоб горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній мармуровій плиті та ніби усміхався до свого тата.

1897 р.

¹ Шпоталися — запліталися.

У КОРЧМІ

Коло довгого стола сидів Іван та Проць. Котили по столі завзяті слова і, схилившись, слухали, що стіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка била, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже най того вола шлях трафить¹, що його коро-ва б'є!— казав Іван.— Якби мене жінка мизинним пальцем кичула, то я б їй капурець² зробив, на винне яблуко розпочив би! Мой, таже це покаяніє на увесь світ, аби жінка лупила чоловіка, як коня! Але я б її скоро до пам'яті привів, так би спам'ятав, щоб не пам'ятала, куди ходить. Ви-гострив би сокиру на точилі та й би руки по лікті обрубав. Лиш раз, два, та й вже руки геть!

Сказав оце Іван та й здійняв руки вгору, як коли б мав гадку злетіти. Подав голову назад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою, та й нічого, сирота, не казав, бо що мав казати, коли все правда.

— Мой, ти, паршику, не теліпайся над книжкою, як ши-бенік на грабку, але давай, брате, горівки. Я платю, а ти давай, бо мій кримінал³, а твоя смерть. Не гендлюй⁴ зо мною, але сип тої браги!..— казав Проць та й бив кулаком у стіл.

Корчмар сміявся, наливаючи горівку. Газди⁵ стали пити.

¹ Шлях трафить — лайка: грім поб'є.

² Капурець — кінець, капут.

³ Кримінал — тюрма.

⁴ Гендлювати — торгувати.

⁵ Газда — хазяїн, господар.

Нахилиювалися до себе й відхилювалися, як би дві галузки, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаєш,— казав Іван,— що я б чекав на шандарів¹, аби мене брали? Лише б руки обрубав, та й сардак² на себе та й на мельдунок³. Встид за встид, але я б сказав панам, що мене жінка біла, а я руки обтяв. Може б, яку днину посидів, а може б і годину не пациту⁴...

По цім слові пили горівку. Так гірко пили, як кров, кров свою — так кривилися.

— Процю, брате, видиш, п'ємо горівку, ти мене частуєш, але п'ємо свою працю, свою кєрвавицю. Кров свою п'ємо. Шинкарям бєнькарти⁵ годуємо. Але радію тобі, щиро тобі наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки не простягає. Мой, таже ти сміхом став по селу, жінка б'є та духу наслухає, а ти газдою маєш бути?! Я б таку жінку дзумбєлав⁶ та в ступу б запрягав та канчук дротяний з клинка б до неї стягав.

Іван вийняв гроші і хотів собі заплатити за горівку, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

— Іванку, за що мене, брате, пореш без ножа? Я маю охоту тебе зачєстувати, бо ти мене, як якийсь казав, як мама рідна, на добре радиш. Не тич мені грошей, але пий.

Та й знов пили.

— Або говори з нею по добру. Як прийдеш додому, та й кажи жінці так: «Гей, жінко, де ти мені присягала? Чи на смітті, чи в церкві? Чи рабин нас вінчав, чи ксьондз шлюб давав? Ти до мене руки простягаєш, а я ручки втну. Аді внеси стілець та сокиру, та й будемо рахуватися...» Так ти їй заповідай та, може, напудиш⁷...

— Іванку! Ти, небоже, моєї жінки не знаєш. Таже вона така тверда на серце, що й ката не побоїться. Я часом хочу їй дати погрозу, але вона, що має під руками, то як мене впоре. Щоб її дохторі так по смерті пороли! «Ти, марнотрате,— каже,— ти що видиш, та до корчми тягнеш, та ще мене хочеш збиткувати?!» Але, кажу тобі, що я такий від неї битий, такий парений, що прийдеться мені від хаги йти.

¹ Шандар — жандарм.

² Сардак — свита.

³ На мельдунок — з'явився б до суду.

⁴ Пацити — нести відповідальність, сидіти в тюрмі.

⁵ Бєнькарт — байстрюк.

⁶ Дзумбєлав — гнуздав.

⁷ Напудиш — налякаєш.

Але, кажу, може, їй бог руки без мене всушить, може, я допрошуся цього в бога.

— Чекай на бога, чекай, дурний, а вона буде бити, аж на вітер здіймати. О, вже ти такий газда своїй жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду.

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав обидва кулаки в зуби та їй гриз. Потім скреготав зубами на всю корчму.

— А йди сюди, орендарю! Гей, ти — вчена голова, та тому з нас шкуру лупиш; скажи мені, чи є такий параграф, аби жінка чоловіка біла? Чи є такий рихт?¹ Ти читаєш у книжках, аж скаправів он, то десь там воно повинно найтися. Як цісар такий параграф написав, най я знаю. Бо як цісар таке право видав, то най моя також мене б'є. Руки складу навхрест, а вона най бучкує. Як право цісарське, то має бути цісарське!

Орендар казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що повинен йти додому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі і довго дивився на орендаря. Хотів сварити, але обміркувався та їй встав з лави.

Ідучи додому, горланив на ціле село:

— Коли ж бо не боїться, що синє за нігтем, не боїться...

— Але я руки обітну, як вербу підчімхаю!² А це ж куди? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: «Де, де-е та де тому край?..»

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротах геть затих.

1897 р

¹ Рихт — право.

² Підчімхаю — підрубаю.

ПОБОЖНА

Семен та Семениха прийшли з церкви та й обідали — мачали студену¹ кулешу в сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка поchtиво їла. Раз по раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав і пускав слиною, як піском в очі.

— Не можеш ту башту трохи приперти, не можна хліба з'їсти...

Семен їв і не приправ башти. Трохи його жінка вколола отим словом, але він возив далі сметану з миски.

— Чмакає, як штири свині. Боже, боже, таку маєш губу нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а, по-друге, хотів добре попоїсти. Врешті встав і перехрестився.

Вийшов надвір, дав свиням пити і вернувся, щоб лягати.

— Дивись, насадився та й лягає, як колода... Ану-ко, чи він покаже де носа? Гние отак кожного свята та й неділі.

— Чого ти собі гудза² зо мною шукаєш? Як я тобі зав'яжу гудз, то ти його не розв'яжеш, я тобі дам гудза!

— Я б тебе щонеділі живого кусала.

— Коби-то свиня мала роги...

— Стоїть у церкві, як баран недорізаний. Інші газди, як газди, а він такій зателепаний, як холера. Мені аж лице лупається за такого газду.

— Ого, бідна головко, та й втраю царство небесне!

¹ Студена — холодна.

² Гудз — вузол; шукати гудза — шукати зачіпки.

Нагаруйся цілий тиждень, та ще в церкві гаптах¹ стій! Стій уже ти за мене, а я і так боже слово вислухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слова божого. Одного лумера² не знаєш, що ксьондз казав на казанню³. Станеш насеред церкви, як сновида. Дивишся, а очі вже пішли у стовбір; дивишся, а рот вже розхилився, як ворота; дивишся, а слина тече вже з рота. А я дивлюся, та й земля підо мною горить зі стиду!

— Уступися від мене ти, побожна, най я трохи очі прижмрюю. Тобі однак молоти, а я ледве тлінний.

— Бо не стій у церкві, як слуп⁴. Лиш ксьондз стане з книжки читати, а ти вже очі вилупиш, як цибулі. Та й махаєш головою, як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі... лиш що не захаркотиш у церкві. А моя мама казали, що то нечисте закрадається та чоловіка на сон ломить, аби божого слова не слухав. А коло тебе нема бога, ой, бігме, нема!

— Агій на тебе, таже най до твоєї голови дідько причепитися, не до моєї! Ото, побожна! Мой, та ти записалася в якесь архіримське⁵ братство та гадаєш, що вже свята? Та я тобі так шкуру спишу, як у книжці, такими синіми рядами... Зійшлися газдині у братство! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівкою, друга вдовою, третя найшла собі без чоловіка — самі порядні газдині зійшлися. Та якби вас тоті ченці знали, що ви за челядинка⁶, то вони б вас буком з церкви! Дивіть, які мені побожні, лиш хвоста на заді хибую! Книжки читають, образи купують, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було мене не брати, як мала я дитину! Ото я собі долю напитала. Таже за тебе була б і сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молися богу, що я собі світ з тобою зав'язала, бо був би ти ходив отак до гробової дошки.

— Бо був дурний, злакомився на поле, та й відьму взяв до хати. Я б тепер і свого додав, щоб відчепитися!

¹ Гаптах — німецька військова команда: *Hapt-ach*: струнко!

² Лумер — номер, число.

³ Казання — проповідь.

⁴ Слуп — стовп.

⁵ Архіримське — архіерейське.

⁶ Челядинка — жіноцтво.

— Ой, не відчепишся! Я знаю, ти б хотів ще другу взяти з полем, але не бійся, мене не доїси і не діб'еш. Я таки буду жити, таки мусиш на мене дивитися та й решта!

— Та жий, поки світа та сонця...

— Та й до братства буду ходити, та й що мені зробиш?

— О, вже ти в тім братстві не будеш, хіба би мене не було! Я ті книжки пошпуряю, а тебе прив'яжу. Вже ти мені не будеш приносити розуму від ченців...

— Ой, буду, буду та й вже!

— А відчепися від мене, бо як візьму яке лихо, то й перевалю!

— Мамко, мамко, то ж ти мене видала за кальвіна¹, отож ти мені світ зав'язала! Аді, в неділю береться бити!

— Аді, аді, мой, а то ж я розпочинав сварку? Та міркуйте собі, що це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цю побожну треба би хату покидати! Оце біда, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік ймив² у сінях і бив. Мусив бити.

1897 р.

¹ У галицьких селян слово «кальвін» означає те саме, що недовірок.

² Ймив — схопив.

САМА САМІСЬКА

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущак, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й збанятко¹ з водою. Діти, як ішли на роботу, то лишили бабі, аби мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабої в гарячий час, то, бог бачив, не було як.

У хатині бриніли мухи. Сідали на хліб та й їли; залізали в збаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відогнати. Лежала на землі та дивилася блукаючими очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло сонячне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у такий освітленні. Мухи зумкотіли, різнобарві світла влочилися разом із мухами по бабі, а вона мляскала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь закляту печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду-віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як уже стануло коло того мотузка, що ним міх зав'язувався, то баба почала качатися по землі та збаняти шукати.

— Аді, аді, ого!

Баба тихенько стала. Лиш рукою відганяла мари.
З-під печі виліз чорт із довгим хвостом та й сів коло

¹ Збанятко — кухлик.

баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов навперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як саранча над сонцем, або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, щоб перехреститися. Але малі чортики сідали всі на руку та й не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, аби баба пуста не робила.

Баба довго змагалася, але перехреститися не була годна. Врешті, чорт обняв бабу за шию та й зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах¹ із люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася², а баба в розколибину сточувалася і падала удолину. Летіла все успід та успід. Десь усподі чорт ймив її, завдав на себе та й почав летіти з нею, як вітер. Баба рвонулася та й головою гряннула до стола.

Кров потекла, баба схлипнула та й умерла. Голову перехилила коло ніжки від столу, і широкими мертвими очима дивилася скоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лишень мухи з розкішшю лизали кров. Позакривавлювали собі крильця, і щораз більше їх було у хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під півню та на миски на миснику, що на них були змальовані їздці у зелених кабатах, із люльками в зубах. Всюди розносили бабину кров.

1897 р.

¹ Кабата — військова куртка або свита.

² Пукати — тріскати.

Л И С Т

*Політичним арештантам
мужикам на святий вечір.*

У хаті було так ясно, що баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулювся.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою, на його галуззі лишало всі свої дорогі камені блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, що баба виділа кожнісінький палець Іванів на стіні.

— Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Аді, що ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці колішатко від ниток та й казав бабі:

— Не бійтеся, я вже, бігме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка, з заплетеною кісочкою, як мишачий хвостик.

— Боже, боже, як народові тісно стало жити, а як свята надійдуть, та й нарід таки веселиться,— гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос — отака баба.

— Ба, вуйко¹ Василь ідуть до нас із Миколою Семеновим, із тим, що в школах він вчиться.

— Тікай із землі, біжи до баби на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

¹ Вуйко — дядько.

— А у вас, мамо, на печі різдво? Віншую¹ вас щастям, здоров'ям, аби-сте ще прожили між нами, — віншував син мамі та й цілував в руку.

— Ой, синку, мені різдво не в голові! Я, дитинко, всі дні оплакую і-свято, і будень,— казала баба, та й сльози в очах показалися.

— А я прийшов письмю від Федора прочитати, бо вчора на пошті прийшло. Семенів аді прочитає.

— Та що приписує: дужий він, чи слабує?

Василь витягнув лист із череса, подав школярєві, а цей взяв читати:

— «Коханий мій брате, Василю, і ви, мамо!

Кланяюсь до вас на різдво і віншую вас на ці свята. Заколядував би вам колядку з криміналу, але боюся, що вітер мою коляду в лісі стратить та й під ваші вікна не привіє».

Стара мама обсипалася слізьми, а Василь мовчав.

«Тут арештанти як заколядують, то аж сирий мур розсипається, аж ржа із ґратів опадає. Як поведуть голосом, то аж дозорці наслухають. А така коляда в неволі сумна та страшна! А собі то я вночі геть чисто нагадав за коляду. Як ще я хлопцем ходив колядувати, як ви, мамо, мене у тата просили, аби пустили у коляду, а потім, як ми парубками вже ходили із скрипкою колядувати. Бувало станемо, як ліс, під вікном. Колядуємо, а скрипка плаче між нами, як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче, і ніколи ми її не могли переколядувати. Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки осьде плаче...»

— Ой, сину, сину, тото діти осиротив, — шептала баба.

«Але годинами, мамо, то так мені у цих мурах страшно, що не годен я сам на ліжку лежати, та й іду до другого, бо вмер би. Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю та мені діти нанівець осиротила, та й кров живцем із серця капає. А крізь ґрати видко звізди. А я на них дивлюся, як вони, котрі більші, та менші за собою провадять. І почитую собі на велику, що це Настя, а на малі, що це Марійка зараз за нею, а це Іванко, а це Василько...»

— Ой, синку, не бери ти собі такий великий туск до голови! — крикнула баба, якби оце Федір говорив до неї, а не писав.

«Та й все мені привиджується похорон Настин. Ідете ви, ідуть діти за деревищем, ідуть люди. А корогвами вітер но-

¹ *Віншувати* — вітати, поздоровляти.

силь та й питає: «А чоловік цієї жінки де подівся?» А подерта корогва йому все каже: «В Станіславі, в криміналі!»

— Ой, замурували тебе, сину, в неволі,— так зітхала баба.

«Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з корінем вирвали, жінку вбили, та й діти лишили на волю божу. Коби ти, брате Василю, і ви, мамо, щоб ви за мої діти дбали. Аби їм голову в суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх мужа не їла. А найдужче, аби ви, мамо, на найменшу Марійку позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало, бо слина у грудці вжирається. Знаєте, що як сирота плаче, то всі ангели плачуть...»

— Обчісую я твої діти щосуботи, та й сорочки їм перу щотижня, та й пускаю старі сльози за водою,— відповідала баба.

«А ти, брате Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, як би й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них газдів, та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...»

— Ой, Федоре, не пушу я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх, як рідні,— вже Василь казав.

«А ту ниву під ланом засійте пшеницею, бо то добра нива, недавно гноєна. Та й робіть так, аби моїм дітям кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не годен вийти. Та й припишіть мені геть за все, що дома діється.

Кланяюсь до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітей моїх. Федір».

Баба ревно плакала, а обоє діти за нею.

— На-ко тобі грейцер¹, на-ко, але не плач. Аді, чуєш, що тато каже, щоб ти баби слухав, щоб ти не пустував.

Казав оце Василь до Іванка та й дав йому новенький грейцер.

1897 р.

¹ Грейцер — дрібна монета.

ДІТИ

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гоней¹ заголосно.

— Най я трошки спочину супокоєм, бо лиш дома покажуся, то й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коби здорова, круть-верть, та й зараз заповірить²: «Та-бо ви не сидіть...»

— А то господь, що над нами, видить, що я лиш ногами перебираю. А руки, аді, як згребло, а вже місяць неголений, а до церкви вже дорогу забув. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем вандрував, та й усі оберталися в сторону, за дідом. А він скаржився, не переставав:

— Ой, сьогодні такі діти! Але мене ще, богу дякувати, з пам'яті не викинуло, я ще знаю, яку бесіду в нотаря ми мали. Сухенький був панок, з борідкою, та й він так роз'яснював синові. «Дідові,— каже,— допоки його живота, то має йому бути його постіль, він має спати, він має вилежуватися, аби й до схід сонця. А вже як,— каже,— його на лаву покладете, та землею припорпаєте, то ти тоді з лави на дідову постіль перебирайся. А бабі,— каже,— має бути бабина піч, вона най вигрівається, най богу молиться, а як вже її обмиете та й руки навхрест складете, то тоді най невістка вже лізе на піч, бо вона її».

Осіній вітер грався сивим волоссям дідовим.

¹ Гони — вузенька та довга нива.

² Піворити — кричати, гримати.

— Але коби нотар десь вечором подивився до хати. Син на постелі, невістка на печі, а я із старою на землі, на соломці валяємося. А це ж по правді, а де бог є? В цих людей уже нема бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема бога в молодих людей.

— Здихайте, старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми, як щенята, на них дивимося. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають, та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі та й їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів здригнув, та й дід урвав бесіду.

— Та й поховають нас, як псів, бігме, чобота на ногу не покладуть...

Громада бузьків спала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж злякався. В теплі краї збиралися відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак та й різдво не забариться.

— Але яке воно розумне, хоч птаха, лиш що не говорить. Йому зле, а воно собі шукає ліпшого. Взими нема жаби та й студінь. А воно знає наперед. Не так, як чоловік, що мусить свої три дні на місці коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та й пустився додому. Ще кілька разів обертався за бузьками. Та й став.

— Ба хто би мені добрий сказав, чи я ще з бабою дочекаю, аби їх назад видіти, як повернуться? Відай¹, вже котресь із нас бризне, відай, уже бузьків не будемо видіти...

1897 р.

¹ Відай — мабуть.

ПОРТРЕТ

Як коли б голуб над його головою білі крила розхилив, як коли б з-поза білих крил синє небо прозирало.

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася, як галузка від вітру — раз по раз, без упину. Губи все щось жували. Руки дрижали — не хотіли нічого держатися.

— Моці нема ні жодної... загітку ніякого, студінь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землею пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, аби наново запалити. Відхиливалася, як жива, виминала пальці, тікала, як би дровичалася. Розкинула попіл по всій одежі. Вже курила й успокоїлася. Та цибух розігрався — все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

— Вічна пам'ять, господи, помилуй, та й ямка, та й гургур! Та й по всім.

Червоні промені сонця вбігли через вікно, як на рятунок, аби зв'язати всі сили старого докупи.

Портрет і фортепіан зачервонілися. Глянув на них і цілий затрясся, як у лихорадці. Фотель скрипів, ледве видержував.

— Далеко, далеко... Одна однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коби хоч раз, на минутку... Яка пещена була...

Старече знесилося термосило ним, як би конче хотіло викинути з фотелю, щоб панувати безгранично.

Схопився за поруччя й не давався, як той, що топиться та хвилям не дається.

Дивився на чорний довгий фортепіан.

— Я, татку, буду на нім грати, як з левом бавитися. Доведу його до встеклості¹, і люди будуть умирати зі страху. Зимний піт їм на чолі виступить. Або погладжу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого лева під ноги взяла... А на кінець заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що походжають по різнобарвних квітках і по шовковим зіллям. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як злотить його і сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі й веселі. Ой, татку, як я буду грати, грати!

— Отак казала, аякже! Україна, нарід, Мікльошич...

Пещена була... Та й далеко... Коби хоч на минутку побачити...

Пробував знов люльку запалити.

1897 р.

¹ Встеклість — злість, лють.

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали у вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

— Оце така хвилинка, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелеться,— і співають, аби голос стелився. А взимі то мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, як би банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи і шепчуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усі свої думки замкнути в голові, щоб не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба, не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи в нього в садку. Відай, тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка,— казав,— із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі—та й за годичу нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, я вже забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз. Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно,

хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусив завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влізлива, що жодній сіянці не дарувала. Та й я скинув окрайку, і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир із листка...

Вже сидів на м'якім кріслі, і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Та й наказували Марійці, щоб ніколи не брала три нитки, лише дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру або собі черево покалічу. «Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте». А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: «Ти не годен ані годинки тихо посидіти?» Та й тоді злетів бузьок на млаку¹ таки коло нас. Мама їмили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
Що набакир шапку носить.

Збирав усі сили пам'яті, щоб нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: «Ой, не коси, бузьку, сіна...»

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити, і над самим яром усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки, і не міг далі нагадати. Зітхнув, і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі, і гнувся, як лоза, для кавалка хліба, і чув на собі сотки гордих очей.

¹ Млака — сіножать.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на призьбі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала: «Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти надїдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоч крізь вікно, хоч через поріг уздріла. Та й умерла». Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку: «Ой, не коси, бузьку, сіна...»

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледве мама добилися. «Аді, синку, оце Маріїн гріб. Я вже насадила рути і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посаджу». Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям, що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межі тими гробами, і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку сіна,
Бо ся зроснш по коліна.
Та най тота чайка косить,
Що набакир шапку носитьь.

ЗАСІДАННЯ

Радні¹ поволі стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висякався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кожний ішов межи люди. «Славайсу». — «Навіки слава», — та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з половина. Старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банка. Це був шпиталь. То як раз, або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селі, то війт кликав до себе поліціяна Тому.

— Уже, небоже, мусиш завтра прихарити² канцелярію, бо, аді, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшуруеш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лантухами, поналиваєш тої смердячої води з банки по кутках, та й очі заткаємо. Є припис, що шпиталь має бути на холеру, то й мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь... А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали й казали: «Але-бо паскудно смердити!» Ті, що були у війську, говорили, що певно лікар робив «реперацію» і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мався. Він усе дрімав на раді. То, як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло м'який на голову, та ми лиш пчихаємо, а він

¹ Радний — член сільської управи.

² Пчихарити — причепурити.

таки спить. Треба дохторові сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лишень глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше як було. Його поміркували в раді «намість дурного» — та й всі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали — поволі, ліниво. Кожний сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Плав'юк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки, як до молитви, всунув їх межі коліна та й плював, покурюючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок.

— Дайте мені спокій з такими ярмарками, як теперішні! Крамарі з панами цілий світ займили. Хто продає — крамар, а хто купує — пан! А люди десь-не-десь що грубшу яку штуку продають. Телятко, коровку — то ще, ще, але волів уже мало.

— Та-бо тісно стало! А кожний собі гадає: куплю телятко, прикохаю, десь трохи половини запарю, гарбузів кину та й, уважаєте, щось приросте на обкидок. Тісні роки настали!

— Правда, що тісні. Десь давно то бувало ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п'є, і не гайнує, а грейцера рівно не видить. Геть чарід приперся, а на великдень таки рідко котрий солонину має. Так тяжко, вам кажу, як з каменя, за той грейцер!

— Все перевекслювалося¹. Таже давно і цеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста — тірольська, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давній газда, а по жінці взяв такі білі воли, як сніг, а роги мали такі, що у ворота не влізали. То бувало так бігли, як коні. А як їхав я до міста, то дзумбелав². Казали, що то була венгерська худоба, як ніби за цю кажуть, що тірольська. Та й тоді була тана³ худоба, де-де-де-е!

— Тано продавалося та й тано купувалося, але ліпше було. Аді, таже то не лише худоба інакша настала, а свині ж давно такі були? Були, видите, усіякої масті і шерсть по них довга, і драганисті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинській торговниці, то так ними

¹ *Перевекслювалося* — перемінилося.

² *Дзумбелати* — гнuzдати.

³ *Таний* — дешевий.

усіяно, як білим цвітом. Лиш мазури¹ поміж них з черевами походжають.

— То є, відай, усякий гатунок. А ніби люди всі однакові? Якось був я в Коломиї та й дивлюся: іде якесь таке, як дідько, господи, мені прости! Чорне лице геть цілком і руки. Гадаю собі: та цей, аби де став уночі на мості, та й би кожному треба воду освятити. Та-бо, бігме! Якийсь чоловік казав, що то такі люди є під сонцем.

— Та вже, певне, що є всякий гатунок. Мій Василь, як був у Відні при війську, то казав, що видів такі свині, що ані вух, ані рийки, ані ніг не видко, лише тільки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо віт надійшов.

— Та що, гей, чувати в місті, війте?

— Коби гроші, то в місті би добре. Виджу, пани лиш зайдуть на ресторацію, та й п'ють, та поїдають що найліпше, і гроші мають. Коби хоть на тиждень перекинутися в пана! — говорив віт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на соломі сплять, а зубами обіськаються. Зверху камазелька², а сорочки нема. Лиш притулить на груди трошки полотенця та й убрався. А не один такий голоден, щоби макуху їв,— казав Проць, що давно у дворі служив.

— Та ще був я у секретаря з-за тої толоки. Щось він мені там белендів та й каже, що коби,— каже,— у вашім селі менше люди тих казетів на пошті спроваджували. То,— каже,— ошуканство. Мужиків,— каже,— є щось дуже багато. То як лише двадцята пайка дасть по левові³ за казету, то й зробляться тисячі тисяченні грошей задурно, запусто. Такий панок,— каже,— все сам понаписує, туману пустить, замастити, загладити, а мужики дурні,— каже,— читають та аж облизуються, що панське поле на люди перейде.

— А ви, певне, стояли та потакували? — питав молодий радний Петро Антонів.

— Ні, брався з ним за барки за якогось там латюгу⁴, що туманить людей! Добре ксьондз із Грушевої казав, що нарід дається на підмову всяким кримінальникам, а потім,— каже,— прийде що до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід си-

¹ Селяни в Галичині поляків панів звали мазурами.

² Камазелька — жилетка.

³ Лев — австрійські гроші.

⁴ Латюга — голодранець.

дить по арештах... А то ж мало попосочили¹ та покалічили?! Я лиш не люблю, як мені хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаюся у вибір? Вибираєте, кого хочете, а я стою на боці.

— Ви би пхалися, але ми кричимо: ацю! Ви би ще й дітям ковбаси принесли додому,— говорив Петро Антонів.

— Мовч!— закричав вїйт,— мовч, бо скажу тебе закувати, ти, шмаркачу! Та дивіться, газди, чи я з ним свині пас?

— Ви мені носа не обтирали, а на мою бесіду можете так потакувати, як секретареві.

Сварка починала вже ставати бійкою, і старий Іван вмішався в діло.

— Ти, небоже Петре, не будь угурний², таже знаєш, що молодий мусить старшому змовчати. Один чоловік такий, що не боїться нічо, а другий та й боїться. Я сам, газди, все за громадою стояв і стою, але, бігме, на ваш збір не пішов би. Якось я з осени був у місті. Надибає мене злісний³ та й каже: «Ходіть на збір та хоч на старість подивитесь, як мужики докупі еднаються». Кажу я йому: «Бігме, я б не пішов! Воно добре, що еднаються, бо як то приповідають, що громада — великий чоловік, але я не піду. Я,— кажу,— зріс і посивів, а ще в криміналі години не сидів. А тепер треба мені на старість нечесті? Таже здається мені, що би кожна маленька дитина в селі показувала: аді, вуйко Іван та в арешті сиділи! Не піду, та й не піду! Мій Микола ходить, але я не піду».

Якось старий Іван цим та не тим, та й улагодив сварку. Але гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, вїйте, не кажете, чоґо ви нас поскликали?— питався Іван, щоб сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, коли б я добув своє, то й плюю на уряд та най вам шмаркачі вїтують.

— Але, але, ви гадаєте, що вїйта не найдемо, ми би з села на цілу околицю вїйтів настачили,— не дарував Петро.

— Та щось старший брат⁴ має на раді казати,— говорив вїйт.

¹ *Посочити* — скривавити, знищити.

² *Угурний* — впертий.

³ *Злісний* — лісничий.

⁴ *Старший брат* — член церковної ради.

Старший брат церковний, Василь, почав говорити:

— От не знаю, чи то в четвер, чи в п'ятницю, та прибiг до мене писарчин парубок. «Ой, каже, вуйку, я видiв, як стара Романиха з-пiд церкви дошку несла». Пiшов я на другий день пiд церкву та й, якурат, нема одної дошки. То ще з тих, що вiд дзвiниці лишилися. Воно правда, що то вже здрихлавiли тi дошки, але як то з-пiд церкви рунтати? Та й видите, така стара жiчка та й киває тото, що не до неї. Пiшов я до ксьондза та й оповiдаю, а ксьондз кажуть, що мається на раду дати знати, бо, кажуть, як то церкву обкрадати! Я б, до пса, вже нiчо не казав, якби воно моє, але церковне, то треба його боронити,— оскаржував Василь.

Всi раднi мовчали, бо хто б то надiявся, що стара Романиха та злодiйка. Нiколи по селi не було за неї чутки, аби вона крала.

За хвилю увiйшла Романиха. Стара, обдерта, з синiм лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крiзь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки украла, аби-сте знали, як мене мiй син на старiсть обсербує¹. Та я в хатi не маю вiхтика соломки, аби хоть покурити. Я сиджу на печi та й замерзаю. Цiлому селовi шию та пряду, та й пальцi менi деревiють. Очi менi вже скаправiли². То ще стiльки я зашию, аби душу погодувати — нема грейцера на топливце. Та я свому синовi всю свою кришку дала, лиш собi один кут лишила, а вiн навiть до мене раз на мiсяць не подивиться. Щоб увiйшов та: «Бiсе, чи, чорте, що ти дiєш?» Нi та й нi!

— Але з-пiд церкви красти? Таже вашi гони, жiнко, вже недовгi, та пам'ятайте i на той бiк, аби-сте що принесли. Ви — стара жiнка, та я кажу, щоб вас не замикати, ани бити, лишень дасте лева на церкву, та й iдiть собi з богом, а бiльше, аби я не чув за нiяку крадiжку,— судив вiйт.

Романиха кинулась, як опарена.

— Ой, вiйточку, та я вмру, та не буду лева мати! Де менi лева, де, де, де?!

— Мус!— була вiдповiдь.

Раднi мовчали. Чули, що баба дуже бiдує, i знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще

¹ *Обсербувати* — доглядати, пiклуватися.

² *Скаправити* — гноїтися.

з-під церкви. Вже мали гадку сказати, щоб потрошки давала, по шустці¹, по дві, як почав говорити Петро Антонів.

— Я би, люди, казав, аби таку бідну вдову не карати. Церква, відай, не зогріється вдовиним левом. Десь то вповідають, що давно церкви западалися, і робилося на тім місці озеро безконечне. Якби таких кервавих левів удовиних набрати та покласти в скарбону² церковну, та й, відай би, жодна церква не стримала сліз удовиних. Це, відай, би було не по правді. Та замість, аби церква бабі дала, то ще має від неї брати того студеного лева? Я якось був у баби за прядивом. Входжу, а в хаті студенище, як у газдівській стайні. На опічку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й тільки всього вогню в хаті. Баба сидить та мне пальці, як дерев'яні. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли б камінь із серця спав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: «А най бог сохранить!»

Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван узяв картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Таже вона тебе обпирала й облатувала, і плакала, як ти до бранки йшов, а ти їй віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був війтом, я би тебе на останне вогниво скував!— проказував Іван.

1897-98 р.

¹ Шустка — дрібна монета.

² Скарбона — каса.

З МІСТА ЙДУЧИ

Перший:

— Лишень самого полотна з п'ятдесят звоїв по смерті лишилося. Такого багатиря пошукати. Хліб стояв від десяти років немолочений — там були маєтки! А яка сума?! Таже небіжчик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маєтки? Та й не знати, хто тими грішми закрівся? Прийшла смерть та й мусив усе покидати!

— Бувало прийдемо до нього колядувати. Виколядуємо, що виколядуємо, а він виходить із хати та й: «Прошу, браття, до хати, най вам файно подякую за колядку». Входимо до хати, пообсаджує за стіл та й каже: «Прийматимете як є, бо якби я не одинокий, то жінка би якось прилагодила, а так най жінка з богом спочиває на могилі, а ви вибачайте». Та й сам нас приймав. Бувало понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки¹. А солонини, як унесе, то така, як долоня заврубшки. Такої сьогодні і в різничок не видно. Горівки вже стільки було, щоби вужі мали доста. То бувало п'ємо та їмо, а він просить, як на весіллі: «Пийте, браття, як не стане, то ще принесу, напийтеся у старого!». То п'ємо та колядуємо старому:

Будь же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Віншуєм тебе щастям, здоров'ям в неділю,
В неділю рано дзелене вино сажене.
Чесний, величний, а в бога вдячний, в неділю...

— То як вже виколядуємо, а він п'є порцію до нас та сльози обтирає. «Як стара моя,— каже,— жила, то ви і їй

¹ Фунтова мука — біла мука.

колядку колядували, а тепер нема кому заколядувати та й старому сорочки випрати. Я,— каже,— не знаю, у котрий кут головою вдарити, де притулитися?» То, знаєте, аж нам сльози стануть в очах, як він зачне за свою самотність оповідати. Так ми сиділи не раз добрих три години в Максима. Бувало вже зберемся, а він не пускає. «Є,— каже,— в мене і їсти, і пити, як якийсь казав: і хліб, і до хліба,— та ще забавтеся, бо, безпешно, як умру, то в цій хаті не будете напиватися. Лиш мене,— каже,— припорпають, а мій Тимофій все пустить — все до цинтля¹. Я,— каже,— старий, аби брехати, а ви, молоді, житимете, то видітимете». Та й, аді, так сталося, як небіжчик віщував.

Другий:

— Якось паламариха на сапанні вповідала, що він, небіжчик, не любив до корчми заходити. Лиш,— каже,— раз або два в рік вперізував черес, клав у «злодійку» п'ятку та й гайда до корчми! Правда, що не любив ходити до корчми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив хто не хотів! А десь по опівночі вертався додому вже добре горівчений. То,— каже,— всі сусіди знали, що він іде додому. Стане бувало на воротах у себе та й кричить: «На сироти, на бідні запишу, а йому не дам, що довкола мизинного пальця обмотати!» Та й ішов собі на призьбу. Як був п'яний, то ніколи не входив до хати, чи зима, чи літо — все на призьбі спав. Та й оповідають, що якесь нечисте присильовалося до нього та мордувало на призьбі. Стогне, стогне, як худобина, та й схватиться з призьби, та довкола хати біжить, біжить та кричить: «Рабівники, злодії, що мою працю розтягаєте?!» Та й, бачу, хапав дрючок та обгонив ціле господарство, як пес, від якихось злодіїв. Дивишся, а він знов на призьбі дрімає. Ого, вже за минуто та й верещить, аж кризь вуха промикається: «Паршику, а ти ж, мой, що корову із коleshні виводиш?! Та я тобі амінь зроблю!» Та й знову літав, як не сповна розуму, по тоці. То, казала паламариха, що так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спить на призьбі та кризь сон гукає: «Аді, аді, вже ліцитують², вже б'ють печатки, вже на бубон викликають!» Відай, воно правда, що він ще іззамолоду купив собі щезника³. Він і до худоби знав, таже корови в нього по дійниці молока давали.

¹ До цинтля — дощенту.

² Ліцитувати — спродувати з молотка, з торгів.

³ Щезник — чорт.

Третій:

— Яюсь незабавки, як Максим умер, та в мене хлопець заслаб. Гадаю собі: «Таже треба якогось ліку шукати! Умре, бідний світе, та й ховай, не знати з чим та й у чім!» Та й пішов я до нашої брехунки, до Касіянихи. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеві та й, як то знаєте, пошта — сіла та й розповідає. Ходить по селі та все знає, що де діється. Та й оповідає жінці, що, каже, «тиждень перед смертю та був у мене Максим». Слухаю і я. Ще, відай,— каже,— і на день не займалося, як прийшов. Вчула я, що хтось дверима рипнув, та й схватилася,— кажу: певне, до родів. Дивлюся а то старий Максим. «Ти, бабо,— десь каже їй небіжчик,— ще спиш, а то вже днина». «Ей, де,— каже,— днина!» Сів він на лаві та й такий обмінений сидить, що аж. «Ти,— каже небіжчик,— якась брехунка, та дай мені розв'язок на сон. Саме, каже, в опівночі приснилося мені, що десь я виходжу з хати на двір, а то з полудня така чорна хмара, що аж синя краями! Гадаю собі: ото зараз упалить град, бадю, бадю, піде хліб унівець! Та й пішов я до хати, виніс кочергу та й лопату, та й склав на́вхрест. Та лише я склав на́вхрест, дивлюся, а то з-під вугла вода просікається. Став я та й дивуюся. Е, та-бо то з-під другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Десь я збоявся, Глипнув на тік, а там такі нори грають, як на сіножатах. Десь я побіг за рускалем¹, десь я спускаю ту воду в став, десь та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю десь снопи та й уже упрів — та й пробудився. Ти якась,— каже,— брехунка, та розв'яжи мені цей сон, що воно має бути з тими норами?» «Та й,— каже Касіяниха,— що я йому сказала, то сказала, але він у тиждень та й умер». Тота відьма помогла так Максимові, як мому хлопцеві. Але коби я її лице уздрів, то й перевалив би, як суку! І гроші взяла, і горівку пила, а хлопець до трьох день та й на лаві!

Першій:

— Знак тому, що був віщун, бо все сповнилося, як віщував. На його подвір'ї якурат можуть тепер нори грати. Ані хліба в оденках², ані худоби: все Тимофій поспродував. Пішло маєство, як за водою.

Другий:

¹ Рускаль — заступ, лопата.

² Оденки — закроми.

— Коли-бо, видите, за життя він не злюбив сина та й слова доброго йому не сказав, а син, як дірвався до маєтку, та й таке понаплітував, що ніхто тому кінця не найде. Банки, якісь векслі, крамарі і всяка нужда. Пропадає на пні. Та й коби-сте знали, що Тимофій і не п'є, лиш так йому все з рук падає якось. Бог знає..

Третій:

— Але чи ви чули, яку Тимофій має патороч¹ із жінкою? Та, бачу, вже її добиває. Десь ще з осені з'їхала комісія з банку до нього та й каже: «Або гроші, або пускаєм маєток на викликання». Звертівся, звертівся, та й до жіночої пайки. Дурна жінка, бери та підпишись у нотаруша та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якийсь тот вексель, вповідають люди, а тепер і тот вексель боками лізе.

Перший:

— Ой, правда, що дурна! Друга жінка, та й дітей нема.. Та най би чоловікові яка примха сталася та й шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таке діти від першої зараз би нагнали. Та й шукай, бабо, права: не знати, де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала той вексель братові, а тепер приходить реченець платити та й дотискають. Та тепер там у хаті таке покаяніє, що би птаха не сіла на хату. Як дізнався, що вексель вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпрягав, але влетів до хати та до жінки.

— А вексель де?— каже.

— Ой, я дала братові.

— То в тебе брат — чоловік, чи я?— Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, та й розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю, ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницю, а діти панам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коби я з тобою мала хоч одну дитину, а най же тобі що станеться, та й я піду попід чужі вугли кукати?

— Маєш,— каже,— кукати, як глуха зозуля, заки тебе у гріб не зажену.

Та й лягли отак спати, він скраю, а вона від стіни. Що-години, бачу, вставав та бив. Кажуть, що болото зробив з

¹ Патороч — клопіт, біда.

жінки. А рано вона хотіла втекти, але ймив та прив'язав, та мисив обцасами¹, як глину. Най бог боронить від такого!

Третій:

— Здурів чоловік, та й решта! Таже він рано відв'язав її, та й казав, щоб файно вбралася, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але, вновідали люди, що на храму вона скинула киптар², а сорочка керва-виська! Обступили її жінки та питали, що то їй таке? А вона, бідна, в плач! Всі храмові іззираються, як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола та й: «Жінко, каже, марш додому!» Та так вони похрамували. Як вертали додому, то лиш один бог знає.

Перший:

— Геть люди падуть удолину так, як коли би їх хто трутив у бульбону³.

Другий:

— Таки небіжчик Максим щось знав до себе. Аді, нори знорили і його маєство, і невістці нори по плечах просікають...

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли всі господарства — лише Максимове? Аді, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай! Де, де, де-е!

— От якось ми добилися до села. Рот ба цей, ба тої — балу та балу, а ноги, сараки, йдуть. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай його шлях трафив! Ще від літа винен.

Третій:

— А я до ксьондза.

1897-98 р.

¹ Обцас — закаблук.

² Киптар — вишиваний кожушок без рукавів.

³ Бульбона — прірва, глибоке місце в річці або на ставу.

ЛЕСЕВА ФАМІЛІЯ

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до корчми. Не ніс, але біг до орендаря і все озирався. — Ого, вже біжить з бахурами¹, бодай би ви голови поломили. Коли б забігти до корчми, бо як допаде, то знов буде рейвах² на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою корчмою халнула за мішок.

— Ой, не тікай, ой, не біжи, не розноси мою працю з-межи дітей!

— А ти, мерзю, знов хочеш робити веймір³ на всі люди! Лице би мала!

— Лиця я із-за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем тебе бити, буду тебе бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніє на увесь світ! Давай!

— Ти, стара лярво, та чи ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішаю!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібець по шинках не розносить! Так бийте, аби-сте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на пияка ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх двох хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав уже десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

¹ З бахурами — з дітьми.

² Рейвах — крнк, галас.

³ Веймір — галас.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Леся по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку. Поламайте йому ноги, як псові, щоб тягав за собою!

І плювала кров'ю, і синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися і підбігали, як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З корчми вибігло кілька людей.

— Гей, таже цього ще ніхто не бачив, відколи світ! Аді, як б'ють. Ще цицька коло рота не обісхла. Покаяніє на увесь мир!

Хлопці били, як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закамелі, покривавлені і не рухалися з місця.

— Гей, ви, хлопці, таже ви пірветесь коло батька...

— Було брати довші буки, щоб ліпше досягали...

— Бійте по голові дедю¹, у розум, у тім'я...

Отак викрикував якийсь п'яний з-перед корчми.

Лесь кинув мішок на землю і став, як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити. Врешті ліг на землю і скинув китар.

— Андрійку, та й ти, Іванку, йдіть тепер бийте, я ані кинуся. Ви ще малі, то вам тяжко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

— Та чому їх не заставляєш, щоб били, я ж ліг — бийте! Лесиха заревіла на все село.

— Шо я, люди, винна? Я б'юся по ланах з дітьми на сухім хлібці, та що я зароблю, то він все до корчми виносить. Я, люди, не можу нічого заробити через нього, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки² в хаті. Що залямить³, те й до шинку за горівку несе. Я не можу наробити і на діти, і на шинкарів. Най діє, що хоче, але я вже не годна...

— Таж бийте, і пальцем не кину!

— Най тебе, чоловіче, бог поб'є, що ти нам вік пустив

¹ Дедя — батько.

² Дранка — подерта сорочка.

³ Залямити — зарвати.

марно і діти осиротив! Та ти нас скільки набився, що ми ніколи з синців не виходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горщечка у хаті затримати, бо все вибиваєш. А скільки я з дітьми почувала на морозі, а скільки ти лишень вікон набився? Нічого тобі не кажу, най тебе бог скарає за мене та й за діти! Ого я собі долю в бога вимолила... Люди, люди, не дивуйтеся, бо не знаєте...

Взяла мішок на плечі та й поволіклася додому з дітьми, як пришиблена курка.

Лесь лежав на землі і не рухався.

— Але піду до криміналу, на вічний кримінал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не буде чути. Таке вистрою, що земля здригнеться!

І лежав, і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати в городі, у бур'янах. Боялася п'яного Лєся, що вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чипіла¹ над ними в сардачині².

— Діти, діти, що маємо робити? Тото ж я вам постелила сьогодні на увесь вік! І помрете, та слави не збудетеся! Не годна я цього за вас відмолити...

І плакала, і наслухала, чи Лєсь не вертає.

Небо дрижало разом із зіздами. Одна впала з неба. Лєсиха перехрестилася.

1898 р.

¹ Чипіти — стояти нерухомо, сгрожити

² Сардачина — свитка.

МАМИН СИНОК

У суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба не знати, де бахур подівся? Десь воно ландає¹, десь воно нишпорить по дворі, як курка. Ану, чи б ти його вдержала у хаті? Зчесала б бахура, та й нема.

За хвилину пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ото, в тебе також розум?! Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студені. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне, що аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, мама хоче чесати та й гулить² тебе,— сказав і зареготався Михайло.

— Цей чоловік, бігме³, вистарів розум. Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, тата, бо тато дурний, але ходи до хати, а я тебе зчешу, та й дам булку, та й яблуко. Ля!

— Коли ви не дасте.

— Ходи, ходи, бігме, дам.

Та й взяла за руку, та й повела до хати.

— Я тебе файно вимию, вичешу, а завтра підеш зо мною до церкви. Мама таку файну сорочечку і поясок дасть. Всі будуть дивитися та й казатимуть. «Аді, який Андрійко красний».

— А яблуко дасте, ма'?

— Дам, дам, багато.

¹ Ландати — волочитися, бігати.

² Гулити — дурити, обманювати.

³ Бігме — їй-богу.

- А булку?
- Та й булку...
- А до церкви візьмете?
- Візьму, візьму...
- То чешіть.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір, і Андрійко ледве витримував, щоб не плакати.

— Тихенько, тихенько, мама так файно вмие, вмие! Личко буде, як папірчик, а волосся таке, як льон. Над усіх хлопців будеш найкращий!

— Коли-бо кусає...

— Мама геть вичеше, ніщо не буде кусати. Так легенько буде, що сй-де!

— А як вичешете та й дасте булку та й яблуко, то пустите надвір?

— А що ж, уберу тебе, та й підеш геть далеко, геть, геть...

— Добре, я піду до вуйниного¹ Івана.

Мама Андрійка вмилла та взяла на коліна та й чесала.

— Ма, а коло тата є кіт, та й таких мишей ловить та й душать.

— Бо миші зерно трублять та шкоду роблять...

— Нашо шкоду?

— Аби не було що молотити та й молоти.

— А що ж вони їдять?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобою не договорився б... Треба, щоб тебе тато увечір підстриг, бо, дивись, яке патлате волосся.

— По-парубоцьки, ма?

— Аякже, таже ти в мене парубок? Та й бачиш, що вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатися. Ану-ко, подивися в дзеркало, як файно?

Андрійко виглядав як скупаний, волосся спадало маленькими білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку, він сховав за пазуху.

— Я хочу до вуйни.

— Вперед з'їж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відіймуть.

¹ Вуйна — дядина.

— Я не покажу. Хочу до війни.

— То йди, про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою козушину, в татів капелюх та й пустила надвір.

— А дивися, аби не впав, а то буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Не бійся, такий мудрий, як старий. Не мав би в кого вдатися! Викапаний¹ Михайло. А зараз депоминається заплати за чесання...

І мама всміхнулася і шила далі.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки, та й геть «оченашу» береться. Такий старогрецький², а такий пустун, що хагу догори ногами здоймає. Так не раз допече, що мушу бити. Якби не бив, то й нічого б з нього не було.

Підняла голову, глянула у вікно.

— Це вже вполудне, а Михайло ще не входить полуднувати. А хлопця нема. Десь, певно, чипить³ на снігу та й буде кашляти.

Вечором сидів Михайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед піччю та й варила вечерю.

— Ти зійшов, старигане, на дитячий розум, та лишні дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом. Іди, Андрійку, до мами.

— Коли я не хочу.

— А ти чий, татів чи мамин?— питав Михайло.

— Татів...

— А кого меш бити?

— Маму.

— А ти, підвіяний, то я тобі яблука та булки даю, а ти мене меш бити!

— Тато тобі купить багато яблук, бо ти татів.

— Ой, чи не цей тато тобі купить? Ти б ніколи не видів нічо...

— Ану-ке, покажи, як ти їхатимеш у війську на коні?

Хлопець сів на поривач⁴ і брикав по хаті.

¹ Викапаний — капля в каплю, цілком подібний.

² Старогрецький — розумний, дотепний.

³ Чипить — стоїть, бовванить.

⁴ Поривач — кочерга.

— Досить, досить, Андрійку, на тобі соломку та пінку з
молока збирай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

— Геї, Андрію, а ти що купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А татові?

— Татові нічого не хочу.

— Файний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

— Ти як називаєшся?

— Андрій Косминка.

— А хто ти є?

— Луский радикал¹.

— Добре. А куди ти поїдеш?

— До Канади.

— На чім поїдеш?

— На такій шифі², як хата, великій, таким морем широ-
ким-широким, геть, геть...

— А тата візьмеш з собою?

— Візьму тата, та й маму, та й Івана вуйниного, та й геть
поїдемо...

— Йди, йди, не зіціруй³ хлопця та не бери на акзамент⁴,
бо ще засне без вечері.

— Але поміркуй, який бахур мудрий, геть все знає!

1898 р.

¹ *Луский радикал* — руський (український) радикал.

² *Шифа* — з німецького — пароплав.

³ *Зіцірувати* — муштрувати.

⁴ *Акзамент* — іспит.

МАЙСТЕР

То як часом майстер напився в саму міру, ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були в корчмі, слухали його з увагою, навіть і корчмар слухав.

— Та я вам, люди добрі, не буду ні цеї, ні тої городити. Був я майстер, був я газда—ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже—марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питаєте...

— Прийду до газди, обдивлюся по матріяні¹, по пляцові², прибію торг, могорич вип'ємо та й до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки та й дивися, а будинок, як дзигарок³ виріс на подвір'ї. З котрого хоч боку заходи — дзигарок.

— Вийду в неділю з церкви, йду додому та й нютую⁴ собі в голові, що най лиш пожию з десять років, то й село геть перебудую. Так перебудую, що не жаль буде у нього зайти...

— Дома пообідаю та й іду в поле на жито подивитися. На битій горі обернуся, глипну на село, а мої, моспане⁵, будинки, як та птаха легка, що ледве землі доторкається. Як стану, як глипну, то так мені весело, як мамі, що дивиться на свої діти. А так мені легко, що сто миль перелетів би...

— А так мені бог годив, що щб згадаю, та й маю. Я собі

¹ *Матріян* — матеріал.

² *Пляц* — місце.

³ *Дзигарок* — годинник.

⁴ *Нютувати* — міркувати, нотувати.

⁵ *Моспане* — добродію.

нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило¹, у руки йшло, як з води йшло.

— А мама бувало припадають коло мене та приповідать:

«Ой, синку, оце тобі бог файний талан дав у руки, нема такої днини і години, щоб богові святому не дякувала за тебе». Кажуть: «Старий, старий, а встань-ко та подивися на нашого Івана, який він газда?» А жінка слухає того та, як скрипочка, увихається по хаті...

На цім місці Іван випростовувався, лице його пашіло великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якось смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив із корчми церкву.

— Але потім, браття, пішло все коміть головою. Як би взяв на долоно пір'я та й подув, то так пішло все. Не лишилося нічого навкруг пальця обвити.

— Прийшов одної неділі чоловік з Луговиськ та й каже: «Так і так, ксьондз наш закликає вас до себе». Зібрався я та й іду. То недалеко україна, та й приходжу до Лугівського ксьондза.

— А щось мені вже дорогою на душі потенькувало. Приходжу, поцілував ксьондза в руку, а він мені каже, що так і так, у наших селі треба нову церкву класти. Ми, каже, не погодилися з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули, що ти добрий майстер, то порадилися, аби ти нам клав церкву.

— Як я, знаєте, це вчув, то мене піт обілляв, як коли слабу худобину. Навіть і сьогодні ще не пам'ятаю, що я на те сказав ксьондзові, як я з хати вийшов? Щось мене обмарило...

— Вертаюся додому, а мені то чорно, то жовто перед очима, вітер мене з ніг згонить. А в голові, як коли б цигани клевицями² гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Десь я собі думаю: «Мой, таже це не стодола, таже тут, братіку, тисячі дають на твої руки, таже церкву люди бачать ізо всіх сіл». Такий я страх дістав, що най бог боронить! Отак якби мені хто сокирою зарубав у голову...

— Приходжу я додому, та й ані жінка, ані діти мені не милі. Нічого я нікому не кажу — мну в собі.

— Ліг я спати. Сплю, як камінь, сплю — не висипляюся. А мені сниться, що я де- в вишневім саду лежу та на сопіл-

¹ Годило — щастило.

² Клевиць — молоток

ку граю. Вишні зацвіли, аж молоко капає, а я лежу та на сопілку граю. Але десь коло того саду вчинилася церква, а її десь вже поклав, а вона коло саду вчинилася. Як нараз десь не загримить, як коли б гора завалилася! А то церква розлетілася на порох. Той дзвінок, що на самій горі стоїть, десь так дзвонить, але так жалісливо, що аж! Сам дзвонить. Десь я хочу підвестися, а то мене церква геть привалила. Десь вода велика вчинилася, десь по воді ворін, ворін таких плаває, що вода чорніська. А дзвінок нагорі форт¹ дзвочить, і церкви нема, а дзвінок нагорі все дзвонить...

— Десь я кричу рятунку, та й мене збудили та трохи спам'ятали.

— Дальше нічого не тямлю. Досить того, що вилежав я три місяці та й потім нічо з мене не зробилося...

— Гуцул поклав-таки церкву в Луговиськах, а мені світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті, і не міг розповідати, бо, дійшовши до цього місця в оповіданні, клав перед себе пляшку горівки і пив понад міру. Зате ті, що дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

— То, бачите, чоловік ба цеї, ба тої собі загадує, а то все божа міць. В бога нема, що цей файний, а цей старий, а цей бідний, в бога всі однакі, що має бог дати, то дасть і найбіднішому, і найбагатшому...

— Та вже воно правда, що від божої моці ніхто не сховається, але-бо десь такі люди є, що чоловіка збавляють. Дивись, гуцул поробив йому якусь біду... чи підсипав, чи розум зав'язав, та й що з чоловіка зробилося — ніц², болото зробилося. Та оце є, що чоловік чоловіка так зіпсує...

— Та то гуцульська віра, бодай 'го шлях трафив! Аді³, ось шинкар лиш звис на нашу працю, але він ліпший від гуцула. Бо він візьме гроші, маєток заграбує, але розуму не відбере. А гуцул поробить таке, що чоловік о світі забуває. Гуцула гони від хати, як пса...

— Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім здурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив, де що є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, що

¹ Форт — безперестану.

² Ніц — нічого.

³ Аді — а дивись.

лячно до неї увійти. Аді, не за довгий час піде відси додому, та й виб'є вікна, та й ляже на піч, та співатиме. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у своїй хаті, та не купував би їх щомісяця два рази. То лиш так здається, що він добре говорить, але йому в голові напезне хіба...

— Пустив 'го, невіра, марно. Так 'го зсукав, що до смерті ніхто 'го не розсуче. Зломив 'му волю, його ні робота не береться, ні нічо, а що заробить трошки, та й все посідає в корчмі...

— Най пан біг хоронить кожного доброго чоловіка...

1898 р.

КАТРУСЯ

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила:

— Катрусє, доки ти, небого, слабуватимеш? Гроші минулися, других заробити не заробиш, хоч би і підвелася. А я повідносювала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка вгадала за все, як дома діється, яка тобі біль, але коріння нічо не помагає. Відай, тобі так нема виходу...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухенькою рукою по лиці. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тимн очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

— Ой, нема, бідний світе, нема. А дедя¹ геть зжурився. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш. Коли на тебе подивиться, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, геть з усього вийшли. Муки на дні лиш трошки, зерна одного нема коло хати, та й зламаного грейцера² немає. Якби ти вмерла, то й ми стали б, як серед води. Коли б тебе бог хоч до осені додержав... Ей, дівко, дівко, тото ж ти себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш, та так кашляєш, що хай бог сохраниць! Ані дранку натягнути на тебе, ані розчесати, ані вмити. Боже, боже, як ми гіренько мучимося. Прошу бога, аби

¹ Дедя — тато.

² Грейцер — крейцер, дрібна мснета.

я половину тої муки на себе перебрала, та її не можу допроситися.

Сльози мамині капали на Катрусині волосся й пропадали, як вода в піску.

— Що то з тебе зробилося? Така ж була годна, така робітниця, що на все село! Аж нам душа радувалася, гадали ми, що нам легше стане із-за тебе, а то, аді, яке легше! Коли б хоч що їстки доброго, а то ми в'янемо на бараболі, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже стільки находилася, що тепер нема як лиця показувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нащо я квіток тобі накупувала? Увалила два леви¹, як у болото. Вже, відай, я тебе в квітки на смерть беру.

Заплакали.

— Ану-ко, дайте, я подивлюся на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся презирала їх, лице її слабо всміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески блукали по обличчю.

— Дай сюди, борзенько, аді, батько йде та скаже, що тобі ще в голові дівочтво.

Катрусю поклали на віз, щоб везти до лікаря. Мама, плачучи, підклала їй подушку під голову.

— Бодай я вже не дочекав вас дохторувати. Коби-сте поздыхали, то я б раз поховав та й збувся!

Держав віжки від однокінки і аж чупер² собі микав зі злості.

— А ти, розпаднице, пам'ятай, що як я гроші задурно по дохторах розсію, то тобі амінь зроблю! Я тебе без дохтора поховаю, я тобі буду дохтор! А відки ж я наберу на вас, на дохторі, на аптеки та на дідька рогагого? Та мій мозиль не годеи цього витримати, ой, не годеи. Найняв я фіру, та ліпше вже відвезти на могилу, та вивернути та й збутися. Боже, боже, що це на мене найшло цієї днини! Ну, ганциго³, рухай тими безклубими боками!

Потяг конину батою та й виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осені багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Микола

¹ Лев — австрійські гроші.

² Чупер — чуб, чуприна.

³ Ганцига — худа, стара ликапа.

пошив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роздивлялася на всі боки.

По полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

— Маю в бозі надію, що підведуся, що ще весни не страчу. Зараз-таки найду собі роботу... Боже, боже, знайди мені лік!

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів напереді і довго мовчав. Врешті, почав говорити:

— Аді, днинка як золото, а ти ходи по дохторах!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобою робити? Лежиш та лежиш, та й ні життя, ні смерті. Я грошей набираю та набираю, та й все задурно! Коби я знав, де тобі лік, то шукав би, а так, що я знаю? Коби ти вже або сюди, або туди! І тобі ліпше, і нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема що плакати, бо це так правда. Ти собі вмреш і гадки не маєш, нібито не однако в землі гнити? Яке сьогодні легке життя, то ліпше вмрети, та не капарити¹ цілий вік по чужім полі. Я вже грошей набрав та ще наберу на похорон, та й на старість люди з хати виженуть. Ех, якби я знав, що не буде тобі ліку, та й би зараз завертався додому. А це добро і лишилося б на похорон.

Катруся заходилася від плачу і кашляла на все поле.

Тато витягнув з пазухи яблуко та й якимсь несміливо подав доньці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків².

— Не плач, небого, я тобі не ворог. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити та й аби тобі не допомгло. Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки. Я б для тебе мизинного пальця врубав та й не жалувач би. Я за тебе маю в людей честь, як за хлопця, бо ти робітниця на все село. Синку, я на тебе дув, як на пінку, та й виджу, що вмреш. То видко очима, що тобі нема виходу. Ой, небого, небого, того маємо бідувати без тебе... Ой, будем та будем...

Старій замовк.

— Ой, умру, умру, вже виджу, що мені нема виходу,— шепотіла Катруся.

В'їжджали в місто.

¹ Капарити — бідувати.

² Лакітки — ласощі.

Вертали додому. Сусід Микола також з ними.

— Він мені таке наспівав, що де, де, де-е-е! Мужикові до дохторів не варто ходити. Коли б, каже, багато молока пила та м'яса якого легкого аби поїдала, аби трунок собі вилагодила, аби хліба білого... де що на світі є, то згадав. Може, воно в панстві помогло би, але в нашім стані то не поможе. Досить того, що як він зачав почитувати, то я таки не дослухав до кінця. Ніби було б що з того, що я б вислухав? Най умирає, так як є. Най вип'є тоті медицини, що я взяв в аптеці, та най або вихорується, або як сама хоче...

— А ви ж гадаєте,— почав сусід,— що дохторі дають мужикові такий лік, як панові? Бодай так здорові були! Мужикові що вткне, вткне, та й спасайся. Ніби йому хочеться мужикові доброго ліку пошукати? З паном що день, то добридень, а з мужиком що?

— Коби-то, уважаєте, кому порадити, а то наше яке? Поцілував у руку та й чекай, аж скажуть гроші дати...

— Найліпше було взнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до дохтора, то він як зачав її оглядати, то вона йому направці: «Ой, каже, пане дохтор, дайте мені послідній лік. Я, каже, бідна баба, не маю із-за кого дохторуватися, то дайте мені послідній лік». Дохтор, бачу, видивився на бабу та й каже: «А ти відки знаєш?»— «Ой, каже баба, відки знаю, то знаю, але дайте мені таку риципку¹ на послідній лік». Як почала, як почала, то й дав. І до сьгодні ходить...

— Коли ж бо нестало розуму запитатися. Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам здається? Кажі раз — два, та й забирайся, шуруй!²

— Пішла баба з тою риципкою до аптеки. Дала аптекареві, а сама, не бійся, мудра, дивиться, як він буде той лік вилагоджувати. То вповідала, що як собі капнув того ліку на долоню, та й наскрізь руку перейшов. Але то лиш десь сотому удасться такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здатний, що або сюди, або туди!

— Ей, бідний світе, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічо не поможе... Тото гидко зробив.

¹ Риципка — рецепт.

² Шуруй — геть, забирайся.

— Та, відай, нема вашій дівці виходу. Гляньте, як вона горить. Не буде з неї так нічо, як з отого листка, що відчїм-хнувся від дерева...

— Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коли б я був хоч Іванихи запитав...

— Та то, видите, від чого лік. Аптекарь має свою аптеку, та вмирає...

1898 р.

АНГЕЛ

Стара Тимчиха грілася на призьбі проти сонця. Перед ворітьми проходили люди, і ніхто з бабою слова не заговорив. «Славайсу». — «Навіки слава», — лиш тільки бесіди і розмови.

— Старого лиш візьми та закопай! Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить. Всім великий в очах, ніхто слова не заговорить, чи бісе, чи чорте. Таки не варт старому жити, та й решта!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка:

— То, стара, так є, що моя голова напереді, а твоя зараз за мою. А як моєї не стане, то твоя нічого не варта. Лиш аби мене ти одного дня поховала, то другого ти вже не газдиня¹, сидітимеш, як у комірне, в своїй хаті...

— Ей, старий, старий, то тож лишив ти мене, як коли б утік від шлюбу. Був ти плохий, куди я тебе потрутила, туди подався, але все я із-за твоєї голови була газдиня. Була та й була...

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розігрівало старі кості.

— Та ти гадаєш, старий, що хтось про тебе нагадує? Якби мене не було, то й би ніхто і не гавкнув за тобою. Ой, сьогодні діти... такі діти, що аж у п'ятах холодно стає! Але ти дурний, бігме, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати, та попивати, та жити по-панськи. А то запобігали ми обоє, ячка жалували на яечницю, а сьогодні і обідцю за тебе ніхто не зробить.

¹ Газдиня — господиня.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка.

— Коли б ти, мамо, вишолопала послідний феник¹, то б обідець був. А як не зможеш підвестися, то здихай на бараболі. Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тоді б їла.

Встала з призьби та пішла подивитися до курей.

— То в старого, бігме, такий розум, як у дитини. Таке я понаплітала, що встид перед сонцем святим. Вони, сараки², мають свої діти, то мусять про них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Недурно якийсь вигадав, що у старого дитинячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одержу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

— Все ще нашого старання, нитки дитячої нема. Всього собі налагодила до смерті. Як старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ёй, де коби і мене так файно ховали. Були люди, та було і для людей. Вже я тебе, старий, поховала, як газду. Ніхто не писнув, ще я чогось жалувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіжчик уже перед смертю був на ярмарку та й купив. На, каже, Насте, аби ти мала на смерть, хто знає, як тебе діти шануватимуть? Все ліпше мати своє. Аби ти мала порядний чобіт на нозі, бо то бог знає, чи я вперед умру, чи ти.

Баба заплакала.

— Не журіться, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ще й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коли б так усіх. Лиш не дайте бабі без свічки вмерти. Я так коло старого страждувала ночами, що лиш один бог знає, але таки не вмер без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик з грішми. Взяла в руки й сіла на землі, щоб рахувати.

— Ой, діти, діти, тото я вас набавила та напестила. Бувало біжу з міста найголову, а все мені на гадці, що вони там діють самі в хаті? Добігаю до лісу, а вони йдуть проти мене, ледве землею котяться. Підо мною аж ноги дрижать, аби борше додому, а вони обступлять, та й мусиш сидати

¹ Феник — гріш.

² Сарака — бідак.

та роздавати дарунки. Понабирають та й далі. Лиш небіжка Доця зо мною йшла, а бахурі¹ полетіли, як вітер...

Обличчя бабине подобрило і прояснилося. Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав у товстих руках дві червоні рожі.

— Ой ти, голяку, все ще смієшся із старої баби. Аякже, баба постарілася, а ти все молоденький, все бабі хату звеселяєш. Ой, дитинко божа, минув вік, як у батіг тряснув!

Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала давні часи.

— Ще Юрчика, відай, на світі не було, як я його купила. Якийсь панок почіплявав на підсінні таких образів, що на фіру не забрав би. Людей, що оглядали, такого багато, як на ярмарку. Якийсь там був такий лютий звір змальований, що в казці б не склав. А якісь царі такі страшні, московські та турецькі, та всякого дива. Між ними був ангелик, та й я його купила. То так він приязно дивився, та так рожі кожному наставляв, лиш бери. Де, де то вже вік минув відтоді...

— Бувало зимовими вечорами то понаробляю з паперу голубів. Головки позолочу, крильця посріблю, та як прибору його в ті голубчики, то він, як коли би з ними грався.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

— Ой, розумремося, небоже, мене вже давно не буде, а ти все хату веселитимеш. Хоч стільки буде знаку по бабі, що жила...

1898 р.

¹ Бахурі — хлопчиськи.

ОСІНЬ

Дмитро латав жінчині чоботи. Не латав, а зчіплював до купи. Гріх би було давати таке дрантя до шевця, та й за грейцер скупо¹. А жінка боса-босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Дмитро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес.

— Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь та й збудуся. Шкура здривіла, нитки не примкнеш, бо прорветься — викинь на гній, та й плюнь, та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Дмитро все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку крізь шкуру, то все неспокійно оглядав, чи не прорвалася. Через те робота йшла пиняво², і Дмитро сердився.

— Залізо, не шкіра, та й зшуровується, що то говорити? Вже штири роки, як куплені, бо штири вже цієї осені, то вже їм час. Але ще цю зиму мусять служити, хоч би там не знати що.

І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати в піч або на гній.

Дмитриха сиділа на припічку і латала дранки.

— Порозпадалися на січку. Конопельок не посієш, бо треба їсти, полотенця не купиш, бо грейцера нема, прийде до такого, що голі ходитимемо. Залатай в однім місці, то просічеться в другім. Якби ще не прав, то може би не так дерлися. Вже я їх і не перу, як варт, але павутина все павутиною! Бог знає, як їх латати, з котрого боку братися до них?

¹ Та й за грейцер скупо — та й на гроші скупо.

² Пиняво — мляво.

З огакими гадками сиділа Дмитриха над купою дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнірів із війни. А вона, як бідна милосердна сестра, з сумом і резигнацією¹, хоч чим тим хотіла допомогти нещасливим раненим.

— Та ще зиму якось переходимо, але літо, то вже бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок, і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Дмитрова мама. Дрібна жінка — завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

— Божечку, божечку, найди мені смерті, най я так гіренько не валяюся! Вже ж я, відай, спокутувала всі гріхи, що нагрішила... Десь умирають такі, що лиш би їм бути, покидають добро і маєтки, а я, як отой твердий камінь, що його ніхто не годен роздавити. Боже, боже, ба за що мене так тяжко караєш?

І розтріскувалася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: «Аді, аді, баба вже вмирають». А як баба відкашлялася, то все говорила до них: «Де, де, дітоньки, моя смерть забула за мене».

Але Дмитрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

— Коби вам на смерть лагодив, то мені б легше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати, таки нічо не мож настарчити. Ходіть-но трохи босі, то, може, вас борше повихаплює.

Сів коло стола.

— Та, може б, ти дала мені що їсти, газдине моя. Таже знаєш, що я ще сьогодні нічо в роті не мав.

Дмитриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена, як віщя. Дмитро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодую, що здохнеш, так я тебе нагодую. Коби якого борщика, або бевки², або дідька рогатого, або щоб... Тицьне тобі бараболю та й давися! Я вже негоден ноги за собою волочити!

¹ Резигнація — зневіра, відмова від чогось.

² Бевка — затірка, борошно, зварене у чистій воді.

— А що ж вона тобі, синку, зварить? Олії нема, муки нема, та що вона тобі зварить?

— Ваше, мамо, говорення скінчилося. Сидить собі на печі та кашляйте. Маєтків від вас не посів, волів і корів не забрав, то й сидить собі тихенько. Або ліпше собі погадайте, чим я вас буду ховати? Чекаєте тої смерті, як каня¹ дощу, все: «Божечку, божечку, найди мені смерть», а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Бігме, оглухну, — казав Дмитро.

— Мой, ти, шибенику, чого ти чіпаєшся гредок², хочеш горшки побити? Та коли б вже зачепився навіки...

І почав бити хлопця.

Діти заверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на цю хату птах би не сів, — говорив Дмитро.

— Але чого ти до дітей прискіпався, а вони що винні, що чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними? Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави і почав ним жінку бити. Врешті натягнув на себе кожушину та й виходив із хати.

— Щоб я не діждав вертатися до цієї хати, — сказав уже на порозі.

— Йди, йди, слухай про Канаду, гадаєш, що я піду з дітьми десь на край світа?.. — навздогін сказала йому жінка.

Дмитриха топила в печі. Диму напхалося повна хата, і вона все втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

— Коби-то літо. Порозходилися б по роботі, то й не гризлися б накупі. Сонечко б порозводило геть по полю. А так... пекло в хаті. Боже, боже, не тримай мене більше на світі, бо видиш, що нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у снігах, то вони тікали на піч до баби. Тоді лиця їх робилися помучені і при-

¹ *Каня* — шуліка.

² *Гредка* — жердка під стелею. де вішають одяг.

гноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печі, щоб гарцювати по землі.

Так голуби слускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверима, то вони покидають зерно і, перепуджені¹, злітають під небо.

1898 р.

¹ Перепуджений — переляканий.

ШКОДА

У Романихи заслабла корова. Лежала на соломі й сумно дивилася великими сивими очима. Ніздрі дрижали, шкіра морщилася — дрижала вся в гарячці. Пахло від неї слабстю і болем страшним, але німим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і покаржитися.

— То очі видять, що вона не буде. Може би й поміг що, якби то кров, а то хтось кинув оком на неї, бодай йому повилазили, та й тепер нема ради. Здайтеся на бога — може, вас потішить... — так казав Ілаш, що знав до худоби.

— Ой, Ілашку, видко, що не буде, але як її не буде, то й мене не треба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекатися. Без чоловіка лишилася, син умер у війську, а я крирвала¹ та робила і ніч, і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини пряду, аж мені пучки спухають, аж пісок в очах стає. Лиш один бог знає, як я той грейцер гірко прятала, заки напратала...

— То, видите, бідному, го все так, а хоч би й руки зробив² по лікті, та й нічо з того не буде. Уже так є, та й що діяти? Треба якось так жити...

— Та й не знати, що своїй голові робити, та й що діяти, та й хто б мені раду дав?

— Ще кличтеся на яку днинку, аби-сте службу найняли та й обідець зробили. Або дайтеся на відпуст³ до Івана Сучавського, кажуть, що багато помагає.

— Ой, вже я покликала і на днинку, і на Зарваницьку матір божу і кличуся на Івана Сучавського.

¹ Крирвала — мучилась, кривзво працювала.

² Зробив — спрацював.

³ Дайтеся на відпуст — підіть на прощу.

— Може, кажу, бог вам допоможе, як здастеся на нього. Най вам бог дасть якнайліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, щоб не загинула. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, що тебе болить? Не лишаї стару бабу без ложки молока. Потіш мене хоч трошки.

І гладила корову по чолі і попід горло, і голосила над нею.

— Де, де я годна стягнутися на другу?! Ані пучок зложити, ні голки примкнути вже не годна; де мені на старість за корову дбати?

Корова дрижала, а Романиха її накрила своїм кожухом і — чипіла¹ над нею розгорнена на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

— А може, це за гріхи так мене бог карає? Бо не раз я через тебе, небога, нагрішила. Десь межі трошки підпасла, десь гарбузик урвала, десь пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не жалувала. Десь дитина занеможе, десь жінка у злогах, а я йду з горнятком та й несу молочка. Та й сирця я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай мене тяжко — бідну одову. Нічо вже чужого не порунтаю², лиш даруй мені корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але нічого не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку і гонила боками, аж рикала. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері, і баба виділа кжежен рух корови. Вона, врешті, піднялася. Ледве держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, як би прощалася з кожним кутом.

Потім упала на соломі і розтяглася, як струна. Романиха прилякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова зарикала голосно і почала бити ногами. Романисі зробилося гаряче, жовто в очах, і закривавлена впала. Корова біла ногами і роздирала бабу на кавалки.

Обидві боролися зі смертю.

1898 р.

¹ Чипіти — сторожити, стояти, дрижати.

² Рунтати — зачіпати, красти.

НОВИНА

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коли б лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам з дрібними дітьми. Ніхто про нього не знав, як він жие, що діє, хіба найближчі сусіди. Уповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер все село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й застав дівчата на печі.

— Дедю¹, ми хочемо їсти,— сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб та й начиняйтеся!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай її земля викинула! А чума десь ходить, бодай голову зломилла, а до вас не поверне. Цеї хати і чума забоялася б!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла б з вітром,

¹ Дедя — тато.

як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: «мерці»,— і налякався так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли б йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: «мерці»!

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, а очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посоловив та й кинув на піч, щоб їли.

Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печі, та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу, Доцьку, на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов з ними. Йшов довго лугами та став на горі. В місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледве міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися вдолгину до ріки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий вогневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало легше і він заговорив скоро:

— Скажу панам, що не було ніякої ради, ані їсти що, ані в хаті затопити, ані випрати, ані голову змити, ані ніц! Я кару приймаю, бо завинив, та й на шибеницю!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

— Дедику, не топіть мене, не топіть, не топіть!

— Та як просишся, то не буду, але тобі було б ліпше, а мені однак пацити¹ чи за одну, чи за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки крамарям, та й знов бідуватимеш. Як собі хочеш.

— Не топіть мене, не топіть.

— Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде, як тобі.

¹ Пацити — відповідальність нести, терпіти.

То вертайся до села, а я йду мельдуватися¹. Аді, оцією стежечкою йди, геть-геть аж угору, а там прийдеш до першої хати, та увійди та й кажи, що так і так, дедя хотіли мене утопити, але я випросилася та й прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра кажи: може би ви мене найняли до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як тебе пес надибає, та й роздере, а з бучком май² безпечніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць закочував штани, щоб перейти річку, бо туди була дорога до міста. Вступив вже у воду по кістки та й задеревів.

— Мнеоца і сина і святого духа, амінь. Оче наш іже еси на небесі і на землі..

Вернувся і пішов до моста.

1899 р.

¹ Мельдуватися — заявлятися.

² Май — трохи, дуже, гей, ще.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Синя, як пуп, сиділа на печі посеред купи дрантя і безупину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоч би я продався, то топлива нізвідки вам не дістану, а хоч би украв, то піймають. Сидіть на печі, обтулюйтеся в лахміття, як можете, та й тепла чекайте. У мене малі діти, та в'януть, бідолахи, на морозі. Аді, приніс вам хліб, та й горівки кришку, та й білу дранку, та обійдіть собі свята по-божому. А може, ще люди вам що внесуть. Та й головою в стіни не бийте, бо нічого з них не виб'єте.

— Коли ж бо я, сину, такого морозу і такої студені не годна витримати. То аж у самих кістках я мороз чую. А головою я в стіну б'ю, бо я б на місці задеревіла, якби не біла.

— А ноги ніяк не стухають?

— Ноги, синку, як коновки, набречіли: ані їх погнути, ані їх зібгати.

Показала ноги, сині й блискучі, як скляні бєрвена¹.

— Я не годна ночі зночувати, такі ночі довгі-довгі, як коли б десять на одчу склав. Всі «оченаші» зговорю, все перегадую від найменшої дитини, та й дня дїждатися не могу. Та й так гірко сидіти самому у таким студенім вертепі.

— Та коли б хоч бог змилювався, та муки вам довгої не дав, та й лежі гнилої, аби вас борзо спрятав.

— Ой, синку, я так тої смерті, як мамі рідної, чекаю. Вночі то в кожний кут пролуплюю очі, чи де з кута не при-

¹ Бєрвєно — колода.

видиться, бо як привидиться, то незабавки-таки приходять. Але не привиджується.

— Та смерть прийде, але коли? А коні стоять, гай, скиньте дранку та най на вас сорочку натягну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, що цю на собі зогріла, та й, як якийсь казав, своїй нужі рада, що заплодила, бо все укусить, то от як тепліше в шкіру.

— Ви вже розум вистаріли — таже не будете на різдво в такій нужі сидіти!

Натягнув на маму сорочку.

— Недалекі ваші гони, кості, як мечі, із шкіри вилазять... коби борше.

— Та й я тото, синку, кажу, коби борше.

— Та святкуйте здорові.

— Йди, йди, бо то панська служба.

Дрижала на печі зі студені і головою стіну била.

— Тото добру дитину маю, тото ходить коло мене та й не забуває. Ніколи не встидався, що мама з торбою ходить. Благословлю тебе, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легесенько ковтала¹ головою в стіну, як би з радості, що сина доброго має.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та її тіста принесла, аби-сте за мою Марію «оченаш» заговорили.

— Прости біг, небого, я зговорю «оченаш» за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Надніс я осьде трохи пирогів, а ви за мою першу «оченаш» викажіть.

— Бо — да прости, Андрію, я викажу за твою Катерину «оченаш».

Шепотіла молитви.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вибийте. В людей свято, а в нас, як би тіло ще на лаві

¹ Ковтала — стукала.

лежало, так плачемо. Ще того свят-вечора вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, виб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина, плачучи, вийшла, а баба продувала порох з печі, і цілувала землю, і поклони біла.

Дуже багато мисочок люди понаносили.

Вечір ловив за очі, і баби вже не було видно, лише її молитви розходилися з печі по хаті.

Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли.

— Колядуй мені, грушечко, колядуй, бо ніхто мені цього вечора не заколядує, такого великого вечора лише ти бабі колядуєш.

В руках держала пляшину з горівкою.

— Я буду горівочку попивати, а ти мені файну колядочку колядуй та й мому синові, бо своєї мами не скидається¹.

Пила.

— Якби не він, та й би мене аж навесні найшли, якби сопуха² з печі аж на дорогу вдарила.

Пила.

— Ачу, оцеї, грушечко, жіноцької, що каже:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом звізда ясна світу засіяла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увесь мир, увесь рід колядує і веселиться, а я собі з грушечкою, ми обидві собі. А оцеї, грушечко, стародавньої, мому Митрові:

Віншую тебе щастям, здоров'ям, повій,
Повівав вітер, похилив явір стихенька.

Верещала, як би з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колядувати. Видиш, старий, а я собі без тебе п'ю та гуляю, та й колядую. Твоя грушечка зі мною колядує. Ой, я вже з тобою ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пила.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби

¹ Не скидається — не цурається, не стидається.

² Сопуха — сморід.

пошила та й між люди пішла. Як я з торбою за твій поріг переступила, то вже я не твоя газдиня, нема рихту.

Пила.

— Але як я вийшла, Михайлику, перший раз з торбою на дорогу, та й чула, що ти в гробі перевернувся, а мені від сонечка святого сором стало, та й вернулася до хати. Молитви старецькі говорила в твоїй хаті. Отаку ти газдиню лишив після себе.

Пила.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх сіл знають, а я їх твоєю паличкою відгоню. Але я тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натягне, він мамі не скидається. За нього, старий, усі гріхи маеш мати прощені, за нього одного. Бо за твою газдиню ти ласки в бога не доступиш.

Напилася.

— Але ж я, старий, п'яна, але я помийниця! Коби мене тепер уздрів, то й душа б у тебе зрадувалася. Але ж би парив, але ж би бив! Лиш за кіски та голову між коліна та й в'язи надвое. Бий жебрачку, та вона твою пам'ять з торбою світами рознесла! Бий, як суку, бий, най вона тобі до хати дідівських куснів не волочить!

Випила решту.

— А припри ж собі, мой, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицю...

Гатила головою в стіну, як скажена..

— Лиш таки отак, най креперує¹ торба громадська.

1898 р.

¹ Креперувати — гинути, пропадати.

КАМІННИЙ ХРЕСТ

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відгоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однак і на коні, і на Івачі жили виступали; однак їм обом під гору посторонки моцувалися¹, як струни, і однак з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь, як по льоду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його півсівив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сіттю синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз рачком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лишень ішов із правого боку і тримав дишло як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо обидва відпочили через ніч. То як їм лучалося сходити з горба, то бігли. Бігли вдолину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихилітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори, Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав

¹ Моцувалися — натягалися.

ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де будяк забився.

— Та цю ногу сапою шкреби, не то її слиною промивай,— говорив Іван спересердя.

— Діду Іване, а батогом того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч¹ зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув будяк далі. Як не міг будяка витягнути, то кулаком його вганяв далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не бійся, вигниєш та й сам випадєш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переламаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки² стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалєну. А всього маєтку лишив йому тато букату³ горба, щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетєнь. Ніхто не орав його і не сіяв, і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Обидва з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав з горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобою гряну, та по читці розлєтишся, який же ти тяжкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду.

— Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так мені солоно в роті, аж гірко. Лєдвє я добився на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легенький, що аж! А підіть же, як мене за минуту в попереці зачало ножами шпикати — гадав я, що минуся!

• Від цієї пригоди Іван ходив все зібганий у поясі, а люди прозвали його Переламаний.

¹ Патороч — клопїт, біда.

² Крак — гак, скоба.

³ Буката — клапоть, шматок поля.

Але хоч той горб його переломив, то політки¹ давав добрі. Івач бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не споліскували гною й не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поламаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов удолину тручає!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тіль із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тіль Іванова, як великана, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тіль і говорив горбові:

— Ото ж ти мене, небоже, зібгав у дугу! Але доки мене ноги носять, то мусиш родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іваң найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на великдень, і що курей зіцірував². То так він їх научував, що жодна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою дряпнула, то вже згнула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хіба ще те, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був я наймитом, а потім вибув десять років у війську, то я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав. Сини з жінкою чаважилися до Канади, а старий мусив у кінці уступити.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дякую вам файно, газди і газдині, що ви мене мали за газду, а мою за газдиню..

Не договорював і не пив до нікого, лише тупо глядів на-

¹ Політки — врожаї.

² Зіцірувати — муштрувати.

перед себе і хитав головою, як би молитву говорив, і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь з води і покладе його на берег, то той камінь стоїть на березі, тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив його від віків. Глядить з берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривою, кованою із ниток сталевих, і договорював:

— Та дякую вам красно, та най вам бог дасть, що собі в нього жадаєте. Дай вам, боже, здоров'я, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам, боже, прожити ще на цім світі, та най господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласкою своєю наново газдою стати!

— Коби бог позволив... Газди, а прошу, а досягніть же... Гадав, що вас за стіл пообсаджую, як прийдете на весілля синове, але інакше зробилося. То вже таке, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господня воля! А законтуйтеся¹ ж, газди, та й вибачайте за решту.

Взяв порцію горівки та й підійшов до жінок, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіїхо, кумо, я хочу до вас напиться. Дивлюся на вас, та й мені, як якийсь казав, молоді літа нагадуються. Де, де, де-е! Ото ви були хлоп'єнна² дівка, годна ви були! Тож я за вами не одну нічку збавив, то ви в танці ходили, як сновавка³, так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко, заживте та й вибачайте, що на старість танець нагадав. А прошу...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виїняв із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-ко тобі платину та файно обітрися, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостей собі пильнуй, а плакати ще маєш доста часу, ще так наплачешся, що очі тобі витечуть.

¹ *Контентуйтеся* — удовольняйтесь, угощайтесь.

² *Хлоп'єнний* — дужий, міцний.

³ *Сновавка* — веретено.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Щось би сказав, та наймовчу, най шаную образи в хаті і вас, яко гречних. Але рівно не дай, боже, нікому доброду на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мече, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо тобі саві кіски зараз обмичу та й підеш у ту Гамеріку стрижена.

— Куме Іване, а лишть же ви собі жінку, таже вона вам не ворог, та й дітям своїм не ворог, та їй банно¹ за родом та й за своїм селом.

— Тимофіїхо, як не знаєте, то не говоріть, ані дзелень! То їй банно, а я туди з вискоком іду?²

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Візьміть та вгатіть мені сокиру отут у печінки, то, може, той жовч трісне, бо не витримаю! Люди, такий туск³, такий туск, що не пам'ятаю, що зі мною робиться!

III

— А прошу, газди, а візьміть же без царамонії, та будьте вибачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цього б ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважаєте, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу³, та як підійшли під стару, та й пилили її, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилося, лише Канада та й Канада. А як мене дотиснули, як я видів, що однако мене отут на старість гризтимуть, як не піду, то я продав усе що до кришки. Сини не хотять бути наймитами після моєї голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, то не буде з чим киватися⁴». Най їм бог помагає їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, а мені, переламаному, до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кості дрихляві, що заки їх рано зведеш докули, то десять раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не

¹ Банно — жалко, сумно.

² Туск — туга, жаль.

³ Напа, мапа — географічна карта.

⁴ Киватися — рухатися.

припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна стільки народу здержати та й стільки біди витримати. Мужик не годен, і вона не годна, обое вже не годчі. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають, що платив лева, то тепер п'ять, що їв солонину, то тепер бараболу. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вирвати, хіба лиш тікати! Але колись на цій землі буде покаяніє, бо нарід поріжеться! Не маєте ви за чим банувати!..

— Дякую вам за це слово, але його не приймаю. Певне, що нарід поріжеться. А тож бог не гнівається на таких, що землю на гиндель пускають¹. Тепер нікому не треба землі, лиш векслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани², що за землею не згоріли. А дивіться-ко на ту стару скрипку, та пускати і її на гендель?! Таже то дуплава верба, кинь пальцем, то маком сяде! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От перевернеться десь в окіп, та й пси розтягнуть, а нас поженуть далі, і подивитися не дадуть! Відки таким дітям має бог благословити? Стара, а сюди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де тебе покладу в могилу? Чи риба тебе має з'їсти? Та тут порядчій риби нема що на один зуб узяти. Глядіть!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кості. Куди цьому, газди, іти з печі? Була ти порядна газдиня, тяжко працювала, не гайнувала, але на старість у далеку дорогу вибралась. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла йти на цю Канаду, то підемо світами і розвіємося на старість, як лист по полю. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобою перед цими нашими людьми випрошатися. Так, як шлюб ми перед ними брали, та так хочу перед ними випрошатися з тобою на смерть.. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не видітимеш, то прости мені, стара, що тобі не раз догорив, що, може, тебе коли скривдив, прости мені: і перший раз, і другий раз, і третій раз.

¹ На гиндель пускати — торгувати.

² Фаєрман — пожарний сторож, тут — розумний чоловік.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він кавав:

— А то тебе, небого, в далеку могилу везу...

Але цих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-помежи гострих мечів повіяв і всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, mezi газдині та пильнуй, щоб кожную своє дійшло, та напийся раз, аби я тебе на віку видів п'яну.

— І вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пустять в село на пошту, що нас із старою вже немає. То я би просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте, так як сьогодні, зійшлися на обідєць та виказали «оченаш» за нас. Може, пан біг менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та й слухний чоловік, та не сховає дідів грейцер.

— Наймемо, наймемо і «оченаш» за вас викажемо...

Іван задумався. На його лиці малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеся, та й не смійтеся з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здається мені, що би гріх мав, якби цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хрестик камінний поклав. Гірко я його віз і гірко його наверх висаджував, але поклав. Такий тяжкий, що горб його не скине, мусить його на собі тримати так, як мене тримав. Хотів я стільки пам'ятки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губ.

— Так баную за цим горбом, як дитина за цицькою. Я на нім вік свій спендив¹ і окалічився. Коби я міг, та би його в пазуху сховав та й взяв з собою в світ. Банно мені за найменшою кришкою в селі, за найменшою дитиною, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дрижить.

— Оцеї ночі лежу в stodолі та думаю, та думаю: господи милосердний, ба що я так глибоко согрішив, що женеш мене за світові води? Я ціле життя лиш робив та робив, та робив. Не раз, як дника кінчилася, а я впаду на ниву та й ревно молюся до бога: господи, не покинь мене ніколи чор-

¹ Спендити — перебути.

ним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба би не міг ні рукою, ні ногою кинути...

— Потім мене такий туск напав, що чиколонки гриз і чупер собі микав, качався по соломі, як худобина. А потім нечисте цукнулося до мене! Не знаю — і як, і коли вчинився під грушкою з воловодом. За малу хвилю був би затягся. Але господь милосердний знає, що робить. Нагадав я собі за свій хрест, та й мечі геть відійшло. Ой, як не побіжу, не побіжу на свій горб! За годинку вже сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько, та й якось мені легше стало.

-- Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходить мені з голови. Таки його виджу, та й виджу, та й умирати буду, та й буду його видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки знав, та й на ньому забув, силу мав, та й на ньому лишив.

Одна сльоза котилася по лиці, як перлина по скалі.

— Та я вас прошу, газди, аби ви, як на святу неділю поле святитимете, аби ви ніколи мого горба не минули. Будькотрий молодий най вибіжить та най покропить хрест свяченою водицею, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже гречно, аби-сте мені мого хреста ніколи че минали. Буду за вас бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові його волю.

Як коли б хотів рядном простелитися, як коли би добрими сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишть же ви туск на боці, геть його відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були ви порядний чоловік, не лізли натарапом на нікого, нікому че переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця не порунтали. Ой, ні! Будуть вас люди нагадувати та й хреста вашого на святу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V

— Вже я вам, панове газди, все сказав, а тепер хто мене любить, та тот буде пити зо мною. Сонечко вже над могилою, а ви ще порцію горівки зо мною не випили. Заки я ще в своїй хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто мене навидить, той буде також.

Почалася п'ятника, та п'ятника, що робить із мужиків по-

дурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молоді, що ціле подвір'я заступила.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусилося сказати, хоч би ча вітер.

— Як я його випуцував¹, то був випуцуваний, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунок², цісар міг сідати! Але грошей мав, ой, мав, мав.

— Коли б учинився серед такої пустині — лиш я та бог аби був! Аби ходив, як дикий звір, лиш коби не видів ні тих панів, ні ксьондзів. Отоді б чазивалося, що я пан! А ця земля най западається, най і зараз западеться, то я не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярма запрягали, а нам вже куска хліба не дають прожерти... Е, коли б то так, по-моему..

— Ще не знаходився такий секвертант³, аби що з нього стяг за податок, ой, ні. Був чех, був німець, був поляк,—г..., пробачайте, взяли. Але як настав мазур, та й найшов кожушину аж під вишнею. Кажу вам, мазур — біда, очі печи, та й гріху за нього нема..

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки, і в жалісливу веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. То спів, що його не раз чути на весіллях, як старі мужики доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли б не лиш на руках у них, але і в горлі мозолі понаростали. Йдуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них, навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж суглави хрупотіли, а як подибували дуже

¹ *Випуцувати* — вичесати, вичистити.

² *Ордунок* — порядок.

³ *Секвертант* — збирач податків.

жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шню, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл, і такої собі своїм заржавілим голосем туги завдавали, що врешті не могли жодного слова вимовити, лиш: «Ой, Іванку, брате, ой, Михайле, приятелю!»

VI

— Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися, як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад. Поклав Іван голову в долоні і довго щось собі чагадував. Устав із-за столу, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір, інц, цвай, драй! Ходи, вберемося по-панськи та підемо панувати.

Вийшли обое.

Як входили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би чмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало,— такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось згори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло взяв Івана за барки і шалено термосив ним і верещав, як скажений.

— Мой, як ти газда, то фурни тото катранне¹ з себе, бо виполічкую² тебе, як к...!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шню і пустився з нею в танець.

— Польки мені грай, по-панськи, маю гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обох із хати.

На подвір'ї Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Отож я тебе виходила, отож я тебе вигризла оцими ногами!

* І все рукою показувала в повітрі, як глибоко вона той поріг виходила.

¹ *Фурни тото катранне* — скинь оце лахміття.

² *Виполічкувати* — набити по лиці.

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випроводжували Івана. Він ішов із старою, згорблений, в цайговім¹ сивім одінню і щохвилини танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунявся і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибито і твоє намено. Не бійся: є і мое, і твоє...

1899 р.

¹ Цайг — дешева матерія.

ПІДПИС

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки б найліпше їм почати. Грудьми притискали так до столу, що аж скрипів. Наука йшла тихенько, лишень чути було мляскання губів, як газди мочили олівці в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, ну, а подивися, як воно виглядає?

— Ще чепірнате, таке, як нечесане повісмо, ще пишійть.

І газда пхав олівець у рот і зачинав знов писати.

— Ану ж ко, глипни на моє, бо я вже його чешу другий вечір, аж мені груди болять. Ану, читай, що я написав.

— Павло Лазиренко.

— Якурат я. Та так воно там стоїть, що кожний пізнає?

— Хто вчений, та й кожний.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків...

— Ану ж ко я ще раз його випишу.

І нахилився і слинив олівець.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів, її мама дивилася з печі й утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо вуйки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, щоб не заговорити. Дві години глядів із найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Мой, газди, та лишійть трохи на завтра, таже груди вам потріскають.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вишукав я вам добро, та й маєте мені подякувати, а Доці маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке вгараїв?¹

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Векслі.

І старий Яків став розповідати уже сотий раз, як то було.

— Таже всі знаєте, що я на горівку не в'язав землю по бачках, бо мене бог би скарвав. Але стара мене запхала.

— Яка стара?

— Ви от і молоді і учитесь, вилжу, письма, та й нічо не знаєте. Входить з комори та й каже: «Мой, старий, таже муки нема, лиш зо дві мишині в міху». А я подумав, подумав, та й гай до міста писатися на сотку до заволічкового² банку.

— Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, що так і так: нестало хліба межі діти, та й прошу, пана, вашої ласки та й божої позичити сотку.

— Грунт маєш?

— Є, пане, таже без ґрунту сьгодні ніхто не дасть.

— А стоїть на тобі?

— На мені.

— Табула³ чиста?

— Г'еть усе чисто.

— Довги маєш?

— Та десь між крамарями є, не такий то довг, лиш струп. Та вже за цю сотку хліба меж діти кину, і крамарям рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат⁴, та й підеш на засідання.

— Та коли прийти на те засідання?

— Говори до мужика, тебе самого на засідання не треба, лиш паперів.

¹ *Вгараїти* — навести на думку, порадити.

² *Заволічковий* — позичковий.

³ *Табула* — урядові книги ґрунтові.

⁴ *Аністрат* — документ на право власності на землю і витяг з ґрунтових книг, що на землю не записано ніякого боргу.

— Вибачайте мені, пане, бо я не зрозумів, а папери, аді, осьде.— Та й витяг з пазухи, та й подав. Там, Кажу, десь є все, бо я то докупки все складаю, всі письма. Я, видите, в тому не розумію нічо та все тото разом тримаю.— Перебрав він, найшов що до нього, та й каже: за тиждень прийди.

— Ходив я зо три рази, аж каже, нарешті, що є гроші ухвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де, пане! У школі мене не вчили, у війську не був, та й цілком сліпий.

— То мусиш підписуватися в нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєю рукою, аді, хрестик, а ви підпишіть...

— Не можна, каже, на вексях хрестів класти...

— А я в гадках став. Це як візьмуть вписове, як процент наперед відберуть, як нотареві заплатю, то й того капіталу мало що мені лишиться.

— Звертівся я по місті за рунителями, та й надбаво шевця, отого злодюгу Ляпчинського. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую за свою біду.

— Хлоп, каже, все дурний, гниє цілу зиму, та й би не навчився навіть своє порекло¹ на письмі покласти.

«А хоч ти — злодюга вічна і помийник панський, але слова добрі маєш».— погадав я собі та й побіг далі.

— Привів рунителів, підписались у нотаря, але з сотки тринадцять левів обірвали.

— Несу я ті гроші додому, а той швець мені з голови не вилазить. Злодій то злодій, але слухні слова говорить. Аді, рвуть шкіру, здійсмають, як з вола. Сотку ніби взяв, а додому що несеш?

На оцім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кожний хоче від руки, кожний хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, що раз тісно.

— Поклав я гроші у скриню, а сам до Доці: «Ти, Доцько, діда навчи підписати наймення, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волю тобі плахтиночку купити...»

— Та й навчила, а ви як по селі перечули, та й з діда насміхалися. Але прийшло до крутого, треба векслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, що вже грошей не утрачатимете.

¹ Порекло — прізвище.

— Та вже не будемо,— відповідали газди,— та маємо вам подякувати та й Доці, нашій навчительці.

— Але маєте всі їй по даручкові принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі і дуже тішилася, і мама її усміхалася.

1899 р.

Л А Н

Довгий такий та широкий дуже, що оком зідріти не можна. Пливе у вітрі, в сонці потопає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на чім. Під корчем мала дитина. І хліб іще, і огірок, та й мишина. Чорний цвіркун дотулився ніжки та й утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й зверчулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана, ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сочце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й криче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

— Добре, що спить. Така мука, така мука йому та її мені з ним. А заробити треба, бо взимі ніхто не дасть.

Нагчулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить..

С К І Н

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, то годі до старого Лєся прийшла смерть.

Умирати б кожному, смерть не страшна, але довга лежа — ото мука. І Лєсь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виривав із нього. А той другий світ був бєлюче дивний. І нічим Лєсь не міг опертися тому світові, лишень одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. В'язався очима, держався його, і все мав страх, що повіки замкнуться, а він стрімголов у невидимий світ звалиться.

Перед ним на землі сини і дочьки покотом послули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця всією міццю і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він видить на подвір'ї багато малих дівчат, кожна в руці жміньку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерті виглядають. Погім всі очі повертають на нього. Хмара очей, синих і сивих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його й простуджує...

Продер очі, взяв жилу на шні між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:

— Аді, це ангели перед смертю показуються.

А як він гадав, то каганець утік з-перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрижить, і всіляке зілля до себе клонить, щоб з нього води напитися. Віч оре на шні і руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота в горлі. І волів палить, бо

ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, а він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світу.

«І не раз та й не два я на полі без води погибав, у бога все записано!»

І знов запався.

По кічечь столу сидить його небіжка мама та й пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелеться й до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, і болить у серці, і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душу, і всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде, і муки з душі.

Та й знов каганець показався.

— Мама з того світу має прийти та й над своєю дитиною має заплакати. Таке бог право їм видав.

Ноги тріскали від студені, він хотів на них кожушинку накинути, та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвоніві серця відриваються від них і падають йому на голову і ранять.

Роззявив очі страшні й безпритомчі.

— Я помінив¹ купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні, та й я все не витекав². Прости мені, господи, милосердний.

І наново скотився у пропасть.

Згори, з височенної високості, снопи ячмінні кербутом³ на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами і вся коло серця сходитьсь і пече пекельним огнем, і ріже в саміське серце...

Розвів очі, вже мертві і безсвітні.

— Мартинові не давали заробленого ячмечю і той ячмінь мені смерть робить.

Хотів крикнути на діти, щоб Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, щоб голос з горла вивести. Але зуби клацнули і заціпилися, і пальці затисли. Повіки впали з громом.

¹ Помінив — дав обітницю.

² Витекати — спромогтися, мати змогу

³ Кербутом падати — перевалюючись.

Вікна в хаті отворяються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця і міри. Ясно від чеї, як від сонця. Плахта його вповиває, як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легенько, легенько. Потім залізає в голову і скорбоче в мозок, всотується в кожний сугав і м'якенько вистелює. А на кінець горло обсотує все тугіше, все міцніше. Вітром довкола шиї облітає і обсотує, обсотує...

1899 р.

МОЄ СЛОВО

Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихонько, як біленький кіт.

Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у наймленій хаті, посеред брудних туловищ, сплетених розпустою.

Листочок білої берези на смітті.

Я скинув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згїрдно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!

Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про свій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І, покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:
— Ти сам із собою будь, бо пани тебе не приймуть, че покидати було мене.

І лишився я, як корч лугу серед поля.

Я сидів посеред піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плодючої ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солоний піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі вогчики між маленькими пастухами і вівці по полю.

Я тут буду, як буйний вітер, панувати, заспіваю свою пісню!

Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене синє поле і чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солоний.

Ліворуч чорна машинна, що з червоного рота прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ, шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити, як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і, намочене в труті-зіллі, пускати буду наліво...

І слово своє ламати буду на ясні сонячні промінчики, і замочу його в кожній чічці, і пускати буду направо.

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу, як мертву красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі на свій цвіт.

А в своїм світі я жию, жию!

Як безумний, бреду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, щоб далекими світами відшукали мені щастя мое.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого,— як мужики з лану.

І я, смутний, дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здіймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високості в долину.

Як старий жовнір дерев'яними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя,— я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю...

1899 р.

ДОРОГА

Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима, ясна і далека,
Кожні ворота минав, усі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

У днину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі
над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Віч їх
рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як кирничка при пільній до-
розі:

Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю, вони у безтямній многості па-
дали і здіймалися.

Чорними долоньями стручували піт з чола її великими ру-
ками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ре-
віли з болю.

Здіймалися і падали.

А піч клала їх в сон, як каменів, одного коло одного.

Страшними лицами обернені до неба, як морем голов
проти моря звід.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мислі, а з серць

виссав чувства. А як сонце родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколисалася, як миминне слово.

І став сильний і гордий. Вітер нагнув д' ньому всі квіти. Ступав своєю дорогою даліше.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помикали¹.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустирі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдечь.

Але снопи пропадали з-над дітей, і вогонь вжирався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовчю.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Отруївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі, під веселою дугою, стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсильна дитина, протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю округи своєї пісні і поволікся даліше. Йшов, як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому молоденькому каліці.

¹ *Псмикати* — швидко пересуватися, миготіти.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мамі.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло в могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово, аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здрігнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся, безіменний і самотній.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скавав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотній перший його був.

Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

1900 р.

ДАВНИНА

Вони всі троє вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубові у їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт¹ чотирьох сичів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою і кількома моргами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів будяки. Але найстарша його робота, то була така: він вилізав на стаєнний стрих² і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятидесятилітнє газдуванчя. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він, відай, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому, відай, так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотні, за двісті ринських³ купував другі, молоді воли, а дві сотні ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кільканадцять років, і подвір'я його було закладене доokoла стіжками. Найстарший стіжок

¹ Поклав на ґрунт — відділив від себе на другу садибу.

² Стрих — горище.

³ Ринський — австрійська монета.

був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідний¹ білий, а сьогорічний жовтий, як віск.

Щомісяця він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли, або чи не стухли. Витягав з них з кожного жменю стебелю й нюхав і дивився, чи володка² не зсічена. Як котрий треба було змолотити, то кликав молотників, і знов ховав гроші в податкову книжку і замкав на колодку.

До церкви ходив щодругої неділі, бо перепускався зі старою: вона на першу богородицю, він на другу, вона на великдень, а він на різдво. У свою неділю вилізав на хатній стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська і маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування, маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на призьбу і витирав їх шматиною від пороху і смарував дьогтем. Одні вбирив до церкви, а решту складав рядочком проти сочця, щоб масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лишень чесала воли, але щоб давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцері і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити,— казали люди.

— Моя верства вимерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вернувся додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта і м'яка, як масло,— це дідова бочка, в другій дволітня, півжовта, півбіла,— це бабина бочка, а в третій сьогорічна, біла, як папір,— це була дитяча, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі— мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабкість не терла, і ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала, він мовчав заєдно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і втікав від неї.

— Оце-то старе доробало гадає, що його цілувати буду.

¹ Тогідний — торішній.

² Володка — колосок.

Василь Стефаник серед українських письменників (фото 1903 р.).
На фото (верхній ряд): Василь Стефаник, Олена Пчілка, М. Старицький;
(нижній ряд): М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Самійленко.

І плювала, і йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко ділю, що вже постарілася, лице, як шкіра на старім чоботі, і волосся, як молоко, а язик не постарівся. Сто корців на днину перемолола би та й ще дивилася б, чи нема де других сто...

Бабі не дав бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно¹. Доньки таки бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід не раз аж говорив зі злості, кому вона стільки катрання² нашиває та натикає.

— Иди, старий, іди, не говори мені, бо я твоє дрантя, що черваки на стриху переїли, кину в огонь. Лиш ти мені втеркайся до моїх грядок, та й я зайду та й твої плуги і вози всі в піч!

Дід скулювався, як горобець, і тікав від баби, бо де ж він годе н за бабою на край вийти. А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

— У кожній перекладині є всього однак, там, і там, і там. Кожна невістка хай собі візьме хоч цю, хоч ту, бо жодна однак. А п'ята перекладина на церкву за старого і за мене, цієї не руш мені жадна, бо руки обітну.

В неділю, по полудні приходили до баби всі невістки з онуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба садила їх за стіл, давала сьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала, як квочка між курятами.

— Як умру, то жодна собі забере одну перекладину з грядок, бо жодна однак, бо ви в мене однакі — мої діти. Але, якби дід аж по мені вмер, то аби-сте жодна не важилася нитки взяти. Він би так забанував³, що зараз би вмер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони йому із поду⁴ найменшої кришки не брали, бо він так любить, що без того днини не годе бути. Вони би його зарізали. Най пан біг сохранив! А як я вму, то маєте всі штири надо мною голосити чудовими голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й йому маєте голосити ще краснішими голосами, ще чудові-

¹ Віно — придане.

² Катрання — лахміття.

³ Банувати — сумувати.

⁴ Під — горнище.

шими словами. Він вам лишить грошей, що будете гратися в них.

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожному цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ї гралися з дідом внуки, кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі і казав, що вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки зі внуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій межі ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лишень сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був самотній і старий. Та, відай, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви стільки тої горівки п'єте? Таже вона у вас колись запалиться.

— Бабко, Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як зайці, бігають. Кожний стих, кожна титла преться, аби її співати або читати, а мені голова розскакується. Всі зберуться, як хмара малих дітей, і хочуть в одні вузькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі накупі. То мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горівку. За те він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індики, що лишень стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

— «Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не впадуть на землю, а земля буде, як камінь, і не видасть плода із себе...»

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова:

— «Кто сей лист при собі має або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться ласці божой... В котрім домі той лист находиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніяка злая річ зашкодити не може...»

Це трохи додало духу і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм тоту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані¹ від огню і грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду² собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі читав тоту книжку все в іншій газдині і брав за то дві шустці³ на горівку і калач, щоб мав чим закустити. Вже небагато йому хибувало, щоб усі хати обчитати, бо лишилося лишень кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дроз, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький синій вогник, і Базьо борові віддав свою душу. Відай, горівка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лиш читальники⁴ не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам початок читальні заходить ще від старого діда Митра і від баби Митрихи, і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь попід сволоками замкнені «Божі листи» та «Луці Заливайки», але тепер ніхто вже їх не читає, минулися...

— Ой, минулися.

— І тотя трояка солонина минулася.

— Ого, конем не здогоннш!

1900 р.

¹ Заасекурований — застрахований.

² Бунди — верхній короткий одяг з грубого сукна.

³ Шустка — дрібна монета.

⁴ Читальники — члени читальні.

ПАЛІЙ

I

Сільський багач Андрій Курочка сидів коло столу і обідав — не обідав, а давився кожним куснем. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Багацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького багатства, котрий ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам багач чайгірше томився в тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підганяв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокійно кусень хліба прожер. Бігаю та вганяю, та лиш десь уздрите, а я впаду та й здохну! А мені ж оця їда має йти всмак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічо не роблять? Лиш аби нажертися та день трутити. Що вже чужим казати, як свої діти — та й вони не хочять робити! Я, бігме, не знаю, як цей нарід має на світі жити? Все піде на жебри.

І жаласував, аж йому очі вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, то дайте мені два леви на відробок.

— А ви ж годні робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре.

— Най би і не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

— Це не! Сьогодні задурно нема їсти, сьогодні і за

роботу не варт дати їсти, така та робота! А казав я вам: найміть у мене дівку, були б ви тепер мали свої гроші.

— Коли ж бо не хотіла та й пішла до двора¹.

— Таже, певне, хто не хоче робити, той пхається до двора, бо хоч їсти трішки, але мож валятися. Бідні люди такі настали, що лиш аби раз на день їв, але щоб нічого не робив, та й тоді рай! Як роблять, так мають, так їм бог благословить. Сьогодні треба би у вужевку² скрутитися, аби щось мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити, може, якось відтрутите³, але більше не приходьте і не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ні по чому.

— Та я, Андрію, мушу коло людей тулитися, а де ж я подінуся?

— Дівайтесь, де хочете, а між газди ви вже нездатні. Шукайте собі служби в єврея, або в пана... там робота легша.

— Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов панам воду носити?

— Задурно мені не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки все б забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годне вдержати, та й ще воно кокошиться! Іди на зламану голову! Гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати:

— А я ж, Андрійку, де силу пустив? Чи я її протанцював, чи я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвір'ї. А я ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ліг на постіль. Лежав до самого вечора і без вечері заснув. Але ще півні не піяли, як він зірвався, гримнув клубами об дошки, знов ліг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивилася на нього сивавим, немилосердним оком. Вона його так зціпила, що він не міг рушитися, і показувала йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

¹ Двір — панська економія.

² Вужевка — шнур.

³ Відтругити — відробити.

Ото сидить він між маленькими паненятами, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють в лице...

...То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жебраки чолами об підлогу гримають. Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожна по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!..

О, він іде городом Курочки,— не йде, а скрадається під стодолу. Витягає снопок із стріхи, насипає в нього з люльки ватерки¹ і тікає, тікає... Чує поза собою,— як коли очима видить, що з-під стріхи вилизується маленький червоний язичок, вилизується і ховається...

— Ой, йой! йой!

Тої язичок запік його в самий мозок. З усієї сили він освободився з невидимих в'язів, зірвався і подивився у віконце. Воно як кат прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настранився, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним ніби якісь ворота утворилися, йому стало легше, і він борзенько подався у них.

II

Може мав шістнадцять літ, як ішов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянувся за селом. Коли б хто прийшов і сказав одно слово, та й вернувся б, ой, тото вернувся б!

— Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе,— лунав його голос по зелених травах.

— Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села, і з горба побачив місто, що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий...

Усі дивувалися його силі і боялися. Пани не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв міхами, як галушками. Отак день від дня то з брики до шпіхліра², то з шпіхліра на брику.

¹ Ватерка — вогонь, жаринка з люльки.

² Шпіхлір — магазин, склад збіжжя.

— Хребет мені тріскає від тих міхів!

— Пий горівку, та затерпне.

І справді, від горівки хребет затерпав, як би рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, скільки з цісарської каси щопершого грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували горівкою з великої пошани. Але як трохи підпилися, то виломлювалися з-під їх моральної власті, і тоді панам приходилося круто.

— Ану, пани, охота! Хапайтеся за шні та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то між таким великим панством водитися.

Пани гуляли¹, мусили, мужики обступали їх колесом і реготалися, аж корчма дудніла.

— Гопа дзись!

— Іще раз!

— Полегеньку, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панські воші по кишнях та й марш із корчми, бо мужики хотять собі самі між собою погуляти.

І пани, як зайці, висувалися.

— Я тих панів умію рихтувати², то таке легеньке, як пір'я: подуй — воно полетіло.

-- Мой, Юдо, давай вудку, давай пиво, давай гарак³, бо ми знаємося.

Шинкар борзенько накладав усього на стіл і зараз відбирав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? За клубом? Пий та й запри собі гямбу⁴, бо в мене забава!

Безклубий ще гірше заревів.

— Тихо, бо б'ю.

¹ Гуляли — тут — танцювали.

² Рихтувати — муштрувати.

³ Гарак — ром.

⁴ Гямба — губа, рот.

— Не руш!

— А то котрий, мо?

— А ти що за пан?

Федір устав із-за столу і тріснув того напасного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В корчмі все заворушилося. Шинкар утік, горівка булькотіла на землю, столи й лавки почервоніли від крові і поламані падали. А в болоті зі слини, горівки й крові лежали обидві партії і стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку і ревів, як віл.— не знати за ким і за чим.

Незабаром прибігла поліція і тверезила голодників. З гіркою бідою підіймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодники падали, як дуби, а підносилися, як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита, як золоті і срібні гаї, під легким вітром до себе клонилися. По золоті і по сріблі плавали легенькі чорні хмарки, як тонка шовкова сіль. Море сонця в морі безмежних ланів. Земля під колоссями лящала, співала, словами говорила.

— Мошку, на віжки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики і пішов межами, поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти, певно, або злодій, або лайдак, бо добрий не йде зі свого села і не блукає світами.

— Маєте видіти! Тато, що по панщині не пропили, то голодних років попродали та й прийняли зятя до сестри та й умерли, а зять доти бив, аж я втік від хати.

— А у вас, у бойків¹, бачу, коровами орють?

— Ні, то, відай, ще за нами є німці, то вони коровами орють.

— Та скинь постולי та винеси кожушину до хорім², аби-сь не напустив нендзи³, та й лягай. А церква у вас така, як у нас? І ксьондз є?

— Так саме, як у вас.

— Та буду видіти, який ти вдався. Не будеш порушливий, а роботи не боятимешся, то найму тебе.

Найнявся. Село пізнало його, що не злодій, що робітник

¹ Бойки — українці, що живуть у північній Карпат.

² Хорони — сіни.

³ Нендза — нужда, нечисть.

добрий, що добре на себе старає, і прийняло за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чие воно, чи вимокає, чи висихає, котре в селі — найліпший злодій, котре — найбільший багач, і зробився сільський.

Прослужив кілька літ, а добрі люди почали його радити, аби став газдою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна й постарана, та й бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, та й клади собі хату. А най вона буде, як куча, але твоя! А чи дощ, а чи зима, чи такі так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за багацького вугла і не гниєш по яслах. бо ти маєш свій кут. Слухай мене, старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як би хто пустив між громаду гарних птахів маленьку кострубату курочку. Але Федорові вона і така була мила...

Минуло кільканадцять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина, — велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинадцятилітню Настю і восьмилітку Марійку, і все їх питався:

— Що, доньки, без мами діятимемо? Котра з вас батькові обід зварить?

А як жінку ложили в труну, то він заридав.

— Беріть її полегеньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой, Катеринко, я ще не встиг добре з тобою наговоритися, а ти огнівалася та й пішла собі від мене.

Він припав до небіжки і цілував її в лице.

— Люди, люди, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботою за неї забув та й за бесіду. Прости мені, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люди, як пішла за мене, то так, як під воду пірнула, ніхто її вже не видів між людьми. Аж тепер виринула між вами... на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, і маленького!..

І ще минуло кілька літ. Одного вечора прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходився з нею, та тоді заговорив.

— Дай тобі, боже, дитинко, якнайліпше, але дивися, аби дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупишся. Та переказуй, як тобі тут буде...

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав з рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кості боліли, кінці їх стиралися й пекли. Але неділя ставала на порятунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не могла направити того, що будні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвиднялося, віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої мандрівки свого минулого життя. Вмився, помолвився і збирався йти до двора.

— Наймуся в пана від весни, візьму на чоботи і трохи орнарії¹ та й якось я перезимую, заки піду до служби.

III

По селі білі вузьенькі стежки всі хати докупи пов'язали, лишень Федорова хата стояла поза сіттю стежок, як пустка. Федір зимував, як ведмідь. Рано вставав на годину, щоб затопити і зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Чим далі заводилося в зиму, тим він сходив на дитячий розум.

— Тепер, Федоре-небоже, встань та украй собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо ти, виджу, зголоднів.

Він сміявся, злазив з печі і країв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панська. А темних зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

— Село вимерло що до лаби², а я собі гадки не гадаю, у той бік не дивлюся.

¹ Орнарія — оплата натурою.

² Що до лаби — дощенту.

Але власні слова переймали його боязню, він пітіїв зі страху і скакав з печі до віконця, щоб переконатися, чи в корчмі є світло. Успокоївшись, він вертав на піч.

А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забув за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповонилася опирями, привидами і марами. Вони гуляли по хаті, як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити надвір. Він не давався, намагався не боятися,— тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили, і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрижала, а вітер такий здійняв, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язички такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав як мертвий, аж як курн запіяли¹, то він ледве піднявся і зачав молитви говорити. Але й при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав,— він забував навіть хреститися. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледве дихав і побілів, як папір.

— Треба брати грошей, відки голова, та посвятити хату, бо тут нечисте злізлося з цілого села накупі. Випили з мене кров, що вітер мене з ніг ізгонить!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки і плів волоки до постолів, і тішився, що раз уже піде до служби.

— Уберуся, вбуюся файно, та й до двора. Прошу вельможного пана, я мельдююся до панської служби.

— Добре, Федоре,— десь відповідав йому пан,— ти, виджу, слухний чоловік, коли ти подлуг припису мельдуєшся².

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV

Федір стояв насеред панського гумна і сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами, як ланцюг, у котрім залізо спаювало м'ясо людське з м'ясом волів.

¹ Кури заіпали — півні заспівали.

² За приписом стаєш до служби.

— Уже моє орання скінчилося! Старе вогниво, та й викинули, бо ланцюг серед дороги урвався би.

Похитав головою та й пішов до стодоли брати свиням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лише від наймитських хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Якби хто з села повибирав щонайгірші хатки, а до них загнав щонайобдертіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини — дітей, і все те поставив близько себе накупу,— то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з подвір'я дивився на ті хатки і щось заперечив головою.

— А де ж би я там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я туди, у тоту пропасть.

Увечері пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозиравав, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі і сівачі. Латали собі постолі, стягали мотузками сардачини і направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на солому, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по втомі зораних ланів падає на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед волі.

— Свинарю, мой, а марш з-перед волів межі свині! Ще тобі ліжко стелити! Твоя Марійка добре нас рихтує¹. Тікається, як сука, з фірманом та віддає йому що найліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед вслів!

Федір виліз із ясел і ліг під брамою на в'язку соломи. Забута кривда в тій хвилині пробудилась...

— Гріх матимеш за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позивала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, якби десь глибоко в землі душилися тисячі людей.

— Молися за мене, най мене бог хоронить, най мене направить на ліпший розум, бо тебе спечу в огні, як пацюка, бо будеш три дні попіл за своїм багатством згортати...

Над ранок і він скотився у чорну пропасть стаєного сну.

¹ Рихтувати — приводити до порядку.

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Спав у stodолі і не показувався на очі. По великодні Марія віддалася за фірмана і переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов за ними за браму і попрощався.

— Маріє, а пам'ятай, що я хату при людях Насті відкажу, аби ти її не вигонила, бо вона, сарака¹, одна одиниця!

І вернувся. В хліві, щоб ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий, з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов вечором до стайні.

— Мой, скарбов'яни², тепер мене не виганяйте, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас виганяв, от лягайте та спіть, як-сте набрали повну голову.

— Певне, що п'яному добре спати, так і бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаюся, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти мені скажи, де маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся зі своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

— А якби я тут в яселця, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю³ та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилазили з ясел, щоб дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік, ти віл, ти хати ніколи не видів! Ти порядного чоловіка з ясел буком! Але ти мене питаєш: а де ти, васпан⁴, дотепер був? А я тобі кажу: був я між людьми, любо мені було. Але ти кажеш: а чого ж тебе люди від себе прогнали? Отут гудз! А я тобі на це нічого не скажу, лиш три слові: нема у людей бога. А ти голова розумна та й усе вже знаєш...

— Ідіть, старий, спати, не гніть бандиги⁵, а завтра підемо в село на вибір, то ми тих багатчиків трохи намнемо.

¹ Сарака — бідолаха.

² Скарбовий — панський.

³ Гиря — грива.

⁴ Васпан — мосьпан, вельможний пан.

⁵ Бандиги гнути — говорити нісенітницю.

— Я на вибір піду і людям усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше гатунок, як ти, я більше світа видів, як твій пан. Але чекай, я тобі буду казати, як на протокулі¹. Я був помийник шинкарський, я валявся попід шинкарські лави, по всіх криміналах. А бог най пише гріх, а я не боюся, я за все відповім, так відрубую, як першому-ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене, лиш чим виділи, то тим були! Не бійся, я викажу, я вив'яжуся щодо крихти. Но, але дав мені бог такий розтулок у голові, що я привернувся назад до нашої віри. Як я уздрів його ласку небесну по полю, як жито прсилось під серп і земля аж ціпала²: йди, Федоре, бери з мене хліб, а я лишив шинкаря серед дороги та й пішов до божої роботи. Дякую господеві і до сьогодні!

Він хрестився, цілував землю і бив поклони.

— Прийшов я межі наші люди, а мені світ розтворився. Тото я з ними гарував!³ Оженився, поклав хату з цього мозиля. Вже має мені бути добре. Але гріхи треба відпокутувати, бог буком не б'є. Умерла мені Катерина, ну, ніц, його воля, його розказ. Тішуся дітьми, годую, забігаю, вигодував. Я відгодував, а люди взяли та й знівечили. Пішла моя Настя ні сяк ні так, пішла знов по наймах, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом. Бідуватиме. Але ніц, най мене бог скарає, як що кажу. Кара має бути!..

— А я лишився босий! Іду я до нього у таку плюту⁴. Дай мені грейцер, най ноги вбую. А він мені каже: іди в найми. Прийшов я до вас, а ви мені — марш! А куди ж я маю тепер іти? Карає бог, карають люди, караєте ви, а я стільки карн не годен витримати.

— Ідїть, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я приймаю, але по правді.

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її і шпурнув під волн.

— Тепер дивись, яку мені шкірочку багачі лишили. Та з чим тут жити, а що ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали чим мали найліпшим.

¹ Як на протокулі — як на слідстві.

² Ціпати — пищати.

³ Гарував — важко працював.

⁴ Плюта — сльота.

VI

Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча,— наймити і газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусив називати пана, вїйта і шинкаря. Жандарми снувалися і усміхалися, як коли б мали перед собою дитячу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже вибрали-сте пана, сідайте та й питимете горівку,— сказав економ. Газди здійняли галас.

— Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панська!

— Мой-ня, чуєте, як багаті риплять?

— Най риплять, а ми пиймо горівку.

— Та пийте грань¹, пийте кров свою, злодюги!

— Ми горівку воліємо.

— Ото нам пани вишукали право, аби голодники розбоєм ішли на село.

— Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальні? Таже й там бідний нарід стоїть коло порога. За столом сидить ксьондз, старші браття², багатчики, а дяк читає тоті газети, а ви покивуєте головами, як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоч йому око виколи! То така читальня ваша, що багач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути!?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла.

Наймити зареготалися.

— А тихо ж ви, невмивані, вперед вухі повибивайте, а потім учіть газдів розуму!

— Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше лихваря! Чого горланиш?! Не бійся, твсе багатство піде марно. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твоєї роботи хвороба нагріла. А чи ти мені за цілий тиждень виніс букаточку³ хліба або води напиться? То ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вигнав босого на зиму. Таже ти гірше єврея, бо то рахується не наша віра. Але пустять твої діти тото багатство так, що з нього сліду не буде! Ти, кальвін!

¹ Грань — огонь, жар.

² Старші браття — члени церковної ради.

³ Букага — скибка, шмат.

Курочка grimнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров, і він упав.

— Хлопці, ану, багача трохи намнецкаймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров...

VII

Федір лежав у своїй хатині на постелі. Очі його горіли, як грань, від червоних язичків, що тисячами вогників розбігалися по тілі і смажили його на вугіль. Ті язички, як блискавки, літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полумінь, хапався руками за очі. Один страшенний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла й прилипли на шибках віконця. Зірвався. Віконце червоніло, як свіжа рана, і ляло кров на хатчину.

— Все моє най вигорить! Все, що я лишив на його подвір'ї!— Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрижало, тряслося, і щораз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дрижали, смажилися в огні.

— Я чужого не хочу, лиш най моє вигорить!

КЛЕНОВІ ЛИСТКИ

I

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони попускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи, як вкопані, лишень руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухалися б, лишень спочивали б, зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі чорні тіні і кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та зажийте ще по одній. Хоч це не горівка, а болото, але з мужиком то так мається: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де в світі є найтяжче, то він має то виконати...

— На то ми роджені,— відповідали побожно куми. Як порція обійшла колію, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусить... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігме, не знаю, що з цього має бути?! Чи маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітям їсти, чи я маю лишити їх тут на ласку божу та й тягнути голоден косою? Бо вже моє таке має бути, бо в такий час ніхто до хати не прийде за великі гріші. На тобі, Іване, дитину та радуйся, бо ще їх мало маєш.

— Не марікуйте¹, куме, та не гнівись бога, бо то його воля, не ваша. А діти — піна на воді, щось на них трісне — та й понесете всіх на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак, аби таки не тулився до жінки, аби не дивився в тот бік, де жінка, то б найліпше зробив. Тоді і бог не дасть...

— Куме, ви це пuste говорите, так ніколи не буде, бо люди мають плодитися.

— Коби ж то люди, а то жебраки плодяться. А я тому кажу, що ти, жебраку, не плодися, не розводься, як миш, ти будь контетний², як маєш на хорбаці дранку, як маєш кавалок хліба, аби не був голоден, та як тебе ніхто по лиці не лупить. Як ці три діла маєш, то й має тобі бути добре, а від жінки геть уступися.

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка, як мається звичай, у таким інтересі, то їй не треба цього слухати, бо така бесіда не дає здоров'я. Колись іншим, ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрошую за мою таку бесіду, але ви гадаєте, що я за неї дбаю, або за дітьми дбаю, або за собою я дбаю?! Бігме, не дбаю, най їх і зараз вихватає та й мене з ними. Ова, ото би ми втратили рай на землі і маєтки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, аби скоріше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, слинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати:

— Та чому не летите з моєї голови? Я вам розчиню і вікна, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видко.

— Ади, сарана, лиш хліба та й хліба, та й хліба. А відки ж я тобі того хліба наберу? Та то би на дванадцятий сніп якийсь раз торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться. То тебе кожне стебельце в серце дюгне³.

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір, лиш покажешся до хати такий, як віхоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос... і жінка і діти:

¹ *Марікувати* — нарікати.

² *Контетний* — вдоволений.

³ *Дюгати* — колоти, шпигати.

«Нема хліба!» Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягнеш цій та й молотиш напотемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе цій і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у сні, аж тебе роса припаде. Та й лишень очі пролупиш, то зараз тебе та роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде. Промієш очі та й точишся на лан, такий чорний, що сонце перед тобою меркне.

— Іване, не журіться дітьми, бо то не лишень ви, але бог їм тато, старший від вас.

— Я з богом за барки не ловлюся, але нащо він того пускає на світ, як голе в терня?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни з неба не спустить, а потім увесь світ кричить: «Мужики злодії, розбійники, душогубці!» Зіпреться один з другим у церкві такий гладкий, що муха по ньому не полізе, та корить та картає. Ви,— каже,— дітей не навчаєте страху божого, ви їх самі посилаєте красти,— ей, де я годен так ганьбити! А коби коло моєї дитини і мамка, і нянька, і добродзейка ходила, коби мені люди всього назносили, то і я б, егомость¹, знав, як діти вчити! Але мої діти ростуть по бур'янах разом із курми, а як що до чого прийде, отак, як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їдять? Чи крадуть, чи жебрають, чи пасуть, а я відки знаю? Я косю ваші лани, та й забуваю не лиш за діти, але за себе не пам'ятаю. Ви б хотіли, аби я і ваші лани обробив, і діти щоб учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше життя...

— Знаємо, куме, знаємо, як не знати, колн самі в нім бродимо.

— Я на діти дивлюся, але я не гадаю, аби воно було ченне, аби вміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, чи воно вже добре по землі ходить, щоб його упхати на службу, оцього я чекаю. Я не чекаю, щоб воно убралося в силу, аби путері² набрало, аби воно коло мече нажилося. Коби лиш багач або пан отворив пашеку, а я його туди кидаю, аби лишень збутися! А потім воно бігає коло худоби, ноги — одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче й плаче. Ти б йому завернув худобу, поцілував би його в ноги, бо ти його сплотив та й сумління тебе п'є, але минаєш, ще ховаєшся від нього, аби він не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

¹ *Егомость* — так називали попа в Галичині.

² *Путері* *набрати* — пуннім стчти, набрати розуму, сили.

— Та й росте воно в яслах, під столом або під лавою, їсть кулаки, вмивається сльозами. А підросте, та й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало, та краденням хоче натішитися. Дивишся, іде до тебе жандар. Скує тебе, чаб'ється, як товарину, бо ти тато злодієві, та й мусиш із ним бути у змові. Та й ти злодій навіки! Але це не решта, кінець ще напереді. Най би син, ваша дитина, а людський злодій, най би зогнив у криміналі, бо злодія не шкода. Най би! А то вони візьмуть здоров'я та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до вїйта, аби тато платив кошта. З хати виганяють, під пліт викидають з бебехами. Ідеш до вїйта, по руках цілуєш: «Вїйточку, виберіть мене із цієї кари». «Ти,— каже вїйт,— бідний чоловік, то можу тебе випустити, але яку я вигоду буду мати за твою вигоду?» Стиснеш плечима, складешся, як цїзорик² та й кажеш: «Місяць вам буду задурно служити...» Так, чи не так, люди? Правду кажу, чи брешу, як пес!?

— Все так, цілий гатунок такий, одного слова не замилли².

Іван дрижав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Аби-сте не казали, люди, що кранчу над головами своїх дітей, як ворон над стервом, не кажіть, люди, не кажіть! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жаль кранкає, серце кранче!

Очі його запалилися, і в них появилася страшна любов до дітей. Він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував³, гірше як темний ворог. А я, видите, не позбиткував. Я лишень прогорнув з-перед очей сьогодні, і завтра, і рік, і другий, і подивився на мої діти, що вони там діють? А що я уздрів, те й сказав! Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві.

По хвилині:

— Якби до тої Канади не було морів, то я б їх у міх забрав та й пішки б з ними туди йшов, аби їх занести далеко від цього поругання. Я б ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер собі нагадали, борзо повставали і пішли.

¹ Цїзорик — складаний ніжик.

² Не замилли — не помиллися.

³ Збиткувати — знущатися.

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама, марна, жовта, і бгала коліна під груди. По чорнім, нечесаним волосі спливала мука і біль, а губи заціпилися, щоб не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївся?

— Вже,— відповів шестилітній хлопець.

— То візьми вінчик, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна нахилитися, бо дуже болить усередині. Не кури дуже!

— Уступіться, бо через вас я не можу замітати!

Мама звелася й поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер файно вмийся, і Катруся, і Марія найвмиються, і побіжи в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не схиляйся дуже!..

— Семенку, піди та нарви огірків у решето, щоб мама в горшку наквасила, бо я виджу, що буду слаба, та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви кропу і вишневого листа. Та не сотай огірчиння, але рви попри саме біло...

— Семенку, здійми з грядок¹ сорочки, щоб я полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишечь їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як виростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

— Я наймуся та й там мені будуть сорочки прати, я їх не потребую.

— Не тішся, дитинко, службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— Аді, дедя² зросли в службі та й нічо їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкура буде тріскати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайся татові нести обід. Віч десь такий голодний, що очі за тобою проди-внв.

— Я мушу татову палицю брати, аби від псів обганятися.

— А як загубиш, та й буде тато нас обое бити. Та не йди простоволосий, але візьми хоч татів капелюх.

¹ Грядка — жердка під стелею, що на ній вішають одержу.

² Дедя — тато.

- Той капелюх лише на очі падє, що не видко дороги.
- Вимий збанок та й сип борщу.
- Ви мене не вчіть стільки, бо я знаю.
- Семенку, а дивися, аби тебе пси не покусали...

III

Дріботів ногами по грубій верстві пороху і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене порядно спарить. Але я собі заберу волосся так, як жовнір, та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, щоб приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскачив і покотився дальше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най-но як я наймуся, то я тоді собі капелюшок...

Лишень облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичцями.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицею. потім рисував промені в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обід і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазірав, чи нема на подвір'ї пса, і аж тоді борзенько перебігав. З одного обійстя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив¹, заверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивитись і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, циган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже, та й штраф твій газда буде платити. Та він тобі чоги поломить за той штраф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду і він собі рот отворив.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуеш, а в поле що понесеєш?

І якась жінка гупнула його в шню.

¹ Співорити — заверещати з переляку.

- А як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти.
- А ти чий, такий чемний?
- Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...
- Ой, як я тебе била... Куди ж ти несеш їсти?
- Татові несу на лан, коло ставу.
- Йди зо мною, бідо, бо я також несу туди обід. Пішли разом.
- А хто обід варив?
- Мама варили, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.
- Та не слаба мама?
- Чому не слабі, так качаються по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них роблю...
- Ото, ти робітчик!
- Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану, запитайтеся мами, який я розумний! Я «оченаш» знаю цілий...
- Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима і замовк.
- За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і загулював їти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри, і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайгесья та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василюхи, аби поплекала. Дедя казали, аби нести рано, в полудне й надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитини.

— Я гадав, що ви спали. Дедя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, що вона тоту булку ухватила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив. Їстимете?

— Не хочу.

— Дедя зсукали ще свічку та й казали, що якби ви вмирили, аби вам дати в руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?..

Мама подивилася великими блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсилий страх зійшлися разом

в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Дедя рано в хоромах¹ також плакали, так головою до одвірка лупили. Заплакані взяли косу та й пішли.

Взяв дитину і вийшов.

— Семенку, щоб ти не давав Катрυσю і Марійку, і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й дедьові буду казати.

— Не поможе нічо, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша! Як виростеш, щоб ви між собою дуже любилися, дуже, дуже!.. Щоб ти помагав їм, щоб не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, я буду до них щонеділі приходити.

— Семенку, аби просив тата, що мама наказувала, аби вас любив..

— Їжте булку...

— Співай дитині, най не плаче...

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихеньку спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...

1900 р.

¹ В хоромах — в сінях.

ВІСТУНИ

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки, або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі гладкі сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковiньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть, як лошачки, то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву чорну верітку¹ на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

— Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони йти, йти і зіпруться на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч² по полю, керничок ясних і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксача здійматиме кожний колосок, що надиле, і буде всі складати в ліву руку, а як жмут за grubіє, то вона буде його складати понад ярк, аби потім легко найти. Вишукувати буде долики, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів

¹ Верітка — ряденце.

² Дуча — яма.

на минуту буде схилитися і буде виглядати, як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очі бігати жовті або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі і буде хвилинку стояти, потім нагло візьме з-перед очей руки, і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку,— заспіває її собі лишень потихеньку з великим сльозом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрижачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити і кладе білі чоги з радістю по землі. А що колос здійме, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрижачням тоненького голосу, як ото павутиння, що трясеться на стернях, а як прийде до краю, то сяде собі на пильній доріжці і підпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка будяка, що буде над нею шуміти. Тихеньке пророцтво її цілого життя...

Зато дід не буде сідати, але зігнеться дугою і почне кашляти.

— «І не знати, що то там не дає дихнути, аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув, то може би ще прожив трохи...»

І буде далі витягати ковіньки, і буде кашляти й сідати. А попри роботу будуть налітати на нього думки за осінь, і за зиму, і за весну. Десь в голові зароється таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

— Як є чим пропалити взимі, то менше їсти хочеться. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки¹ ковіньок, насип під піч, та й зараз у хаті веселіше. Катерина зварить кулешу, діти повстають, та й вже є для них гаряча ложка борщу, та й тепла піч, та й тобі, діду, між ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінька, як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти, і він їх не віджене.

— Коби не вмер ще доти, доки хлопці підростуть, то мала би щастя, бо я би тото все межі люди розтрутив, щоб робило само на себе, а дурна жінка — що вона знає? — лише плакати! Я би тото справив на дорогу ліпше від неї.

Тепер він закличе хлопців. Вони прибіжать до нього з вдовбаним гарбузом.

¹ Шона, шіпка — сарай, повітка.

— Мой-ня, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіть трошки коло неї грайтеся, бо їй скучно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

— Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочекатися. Менший то штудерний¹ такий, як старий. Взимі то допоминається чобіт, бо каже, що на печі йому не добре, скільки сміху є з нього, що якби вмер, та ми б осиротіли..

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося, і на ковінки, чи досить їх назбирав. Потім закличе Оксану, щоб ішла помагати йому зносити ковінки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одчу купу і почнуть оббивати бучками. Стовп куряви підійметься над ними, дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. В цей час буде сонце над заходом. З довколишніх сіл припливуть на ниву звуки дзвонів і будуть стелитися разом із росою по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися додому. По долинах здійметься сива мряка, ворони будуть тягнути до садів у село, і пси будуть тікати додому, бо вже не будуть могли ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде хреститися і збивати порох із сорочки і дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковінюк, внуки йому допоможуть її завдати на плечі і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть ті ковінки, що впали з верітки, у пазуху. Заки² дійдуть додому, то пазухи їм міцно повіддуваються, а черева їх стануть чорнісінькі від пороху.

В селі вони всі подибаються: і бідні вдови, і їх внуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули — всі з ковінками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

1900 р.

¹ Штудерний — хитрий, кмітливий.

² Заки — пакки.

М А Й

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, чи сюди можна йти. А як вибіжить та дасть у писок¹, а я відки знаю, що не дасть?

То були біленькі, рівенькі стежки по панському городі, і він за них боявся бійки, бо лишень ними він міг до двора дістатися. Поки що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільйонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають сгоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть за себе найменшого значка життя. Стоять тихенько, тварі² їх поволеньки бовваніють, а вираз з лица зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячій сні вони півпритомчі і безмежно байдужі, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мед залізла. Крайньому, тому, найближчому до урядницького столу, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він щохвилини розтягає очі аж під чупер і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі і оглядаються сусіди, і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся до печі. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть всі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вочі сідають. Добро для них півгодинки спочити, добро, як хоч одна рука, або одна нога відпочине. Злізаються накупу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не

¹ У писок — в обличчя.

² Тварі — лица.

зім'ялися. Як уже добре стиснуться, то починають до себе шепотом говорити:

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишть геть!

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріть, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки спереду пазухи аж за плечі, бо ану ж яка нужда пошукає! Шепоти стихають, лица деревіють, слина випливає з губів, а голови падають удолину. А як лучиться між ними який нетерплячий, то він так, як той крайній, не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не витримає і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда її руйнує.

— Такі люди нетерплячі, що господи,— скаже якийсь витривалий і зараз-таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На нього спадала сонність і байдужість, і думки його мішалися одна поза другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузюк по млаці¹ ходить... обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, щоб пач собі погадав: «Це якийсь дуже бідний». Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі вдолину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити:

— Я прийшов до пана найматися. Переднівок² дуже прикрий, дітей маю четверо, а на то лишезь латка городу. Найматися мушу, а роботу кожную знаю, бо я зарібний чоловік. Та прошу божої ласки та й панської, аби погодилися та й би пан дали мені корець орнарії³ таки зараз, щоб дати жінці межн діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти, відай, злодій?

¹ Млака — сіножать, луг.

² Переднівок — час перед новим хлібом.

³ Орнарія — плата натурою.

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав¹.

— Чого брешеш, лайдаку, а то ж подумана річ, щоб мужик не крав?! Хіба ти не мужик?

— Я цілком простий мужик, але я чужого не люблю кивати².

— То ти, певне, пняк?

— Я з горівкою собі не заходжу, бо нема звідки.

— Гавкаєш, як пес, та ти б умер без горівки!

— Без горівки не вмер би, а без хліба то й можна.

— Ти змудра мені відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.

— А най мене бог боронить! Я половину віку свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А нащо ж ти стільки дітей натеребив?

— То бог, пане, дає діти.

— То піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не заходжу, бо то греші коштує, я й до церкви не ходжу, бо не маю в чім.

— То ти радикал³ та й не даєш попові з себе шкіру здирати?

— Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не здере, бо не має що здерти. Ми таки не сходимся...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім він прийме на службу. Ішов певчий себе, аж коло брами приперся. То був двір на другому селі, і він не знав, куди заходитьсь до нього. А двір до того стояв на полі, і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тимн стежками ходять собі на спацерок⁴, бо, аді, як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні⁵, що блискотів перед двором.

— З оцього хвоста мав би якийсь грейцер, якби так забіг та обома руками замотався в нього... Не знати, чи м'ясо його добре їсти?

¹ Порунтати — порушити.

² Кивати — рухати, красти.

³ Радикал — член селянської радикальної партії в Галичині.

⁴ Спацерок — прогулянка.

⁵ Павун — павич.

Він оглянувся по хатах.

— Цей має того поля доста та й робить коло хліба добре. Ба, де він тото все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз.

Чимдалі він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп, і чув, що буде спати. Щоб не датися, віч роздирав очі, потирав рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здасться до берега і, видко, хотів так урядитися, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнувся цілий і замкнув очі. Не проспався ще й одної цілої минути, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панською брамою, то фірман¹ так уперезе батогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і станув, як підстрелений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву й розложився до доброго сну. Привиджався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь казав, щоб поклав капелюх на голову, але віч не хотів.

— Я, прошу пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над чим, посилало до нього свої промені, пестило його, як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю, пільні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали, як прироблені до його цеглястого тіла.

1900 р.

¹ Фірман — візник.

ПОХОРОН

Спереду обдертий хлопчик, з біленьким ковніром під шиєю. В руках держить чорний хрест, і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть труну. На її вічку білий, тоненький хрестик, а ціла вона синя. В головах труни прибитий віночок із жовтобрудних цвітів. З очих самих, що ростуть попри каміння на подвір'ях кам'яничних. Такий віночок, як калачик бідного мужика, що дає в церкві за прости біг.

За труною плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами чесуть напівзів'ялі вазоники. То ті марні квітки, що ніколи сонця досить не мають і все з одного боку бруднозелені, а з другого ясножовті.

Під ногами мокре каміння, і мряка неспорушна висить у воздуху.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заедчо в тім рівці, що дощ викопав довкола будки, і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв! Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі кришки та в ротик, у ротик. Най бог запише мені лишень ті булки, що я йому надавала.

Жінка плаче даліше.

— Осінь, осінь його доконала, сирий люфт¹ і студень. Бо

¹ Люфт — повітря.

ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила до нього і свіженькі булки приносила, але він уже не їв. Водиці йому треба було раз по раз. Лежав, як рибка, і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від нього вогнем! Як би хто під ним огонь розіклав, а його кісточки, як поління, накидав, аби горіли...

Йдуть усі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

— Але він умер, мабуть, від тої канапи, що на чій лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така, як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, якби сама з нею лишилася. Втекла б, або порубала б, ні, я б її в хаті не тримала.

— То канапа його тата, він на ній родився, то — спадок. Як вибирався з першого поверху, то нам її лишив.

— А де ж він тепер?

— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки, хлопчики померзли, і баби ледве лізуть.

Йдуть серединою вулиці, як подерті тіні, чужі і незнайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його через сіру мряку не видно.

1900 р.

С О Н

Спав твердо. Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так, як би маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив, як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на різдво.

Третильник¹ спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від інею; руда сардачина побіліла, міцні руки не чули холоду, а лице, спалене вітром, поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов із вітром до лісу і бився довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай² того, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго багача найшов...

Здійняв кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю міцні руки, як кінське копито... Талапну раз, та й дух вискочив!..

— Землю цілуй, де поступишся, бо вона, чи твоя, чи чужа, то ти з неї жиєш, своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой, допевне! Грунт... то спосіб до всього, як твій є. Він тебе загіє, і накрие, і погодує, і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби загравав.

¹ Третильник — той, що обробляв кукурудзу від третього снопа.

² Не рунтай — не зачіпай.

— Як не маєш своєї ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голову.

— Я довго бідив по чужім полі. Але бог мечі вигодив, дай, боже, так кожному. Взяв та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, щоб тобі під руку вдалася.

Капельох впав з голови і з вітром покотився.

— Танаску, мой, а скинь капельох, таже ти перший раз вийшов цієї весни в поле — так годиться... Як бог дасть, то буде пшениця. Калачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спекти... Дамо, дамо, як нам бог дає, то й ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

— Межу кортить також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпша... Я тобі по смерті лишу... Аді, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию в полі цією скатертею стіл, а ти їстимеш і бога молитимеш, що ти такого тата мав...

— Весна красна, аді, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайся перед сонцем, бо за худобу більший гріх, як...

Збудився, ще почув своє останнє слово спросонку. Глянув на небо, потім обернувся за куражкою, погладив долоною по голих грудях, перехрестився.

— Така лють зараз з осені? Ще сніг отут присипле... Надворі зима, а мені така файна весна приснилася... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже стільки спати!

1900 р.

БАСАРАБИ

I

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці¹ в саме полудне. Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, усі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томи-не обійстя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю і, бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводах, та допоможіть мені його нести до хати. Оце раз, дурний нарід — гадаєш, ще тебе вкусить?!

Тому занесли до хати, а товпа вийшла за ворота й почала судити про-своєму.

— Басараби знов зачинають вішатися, не мають гаразду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; господи, яка тоді буря зірвалася. Мені з хати цілий причілок урвало.

— Басараби уже мають до себе, що тратяться² один за другим.

— Я пам'ятаю, як повісився Николай Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепився Василь. Обтрян із неї весь цвіт, мав повне волосся того білого цві-

¹ Кошниця — сарай, де селяни тримають збіжжя, кукурудзу.

² Тратитися — кінчати життя самогубством.

ту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік.— мені може є, а може ще нема тридцять і п'ять років.

— Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід. Багатир був теменний¹, гроші сушив на верені² і пішки ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину, і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий отаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні, бачу цару³ народу на його подвір'ю. Як його відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопці нічо, лишець казали: «О, вже не будеш з нас шкіру кавалками здіймати, вже тебе той висадив на бантину». Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здіймало верхи...

— Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі? Аби давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати межі люди?

— Но, но, тепер Басараби поспускають голови в долину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби цей не потягнув за собою більше, бо то їх усіх пазить⁴. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі зчеплені докупи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

— То до сьомого коліна буде їх так душити, а як сьоме коліно мине, то й нема моці вже. Десь котрийсь добре заслужився перед богом. То кара, люди, сьому кістку аж карати. Бог не має гіршої карі на землі...

— То видко по них, що їх бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони багачі, і розум їм дає, а нараз все забирає та й висаджує на бантину.

— Таже лише треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що живе і гние. В одного таке око,

¹ *Теменний* — величезний.

² *Вереня* — ряднина.

³ *Цара* — юрба.

⁴ *Пазити* — пильнувати, стерегти

як пропасть, погляне та й нічого не видить, бо то око не до видіння. А в другого воно одне лише жие, а решта коло нього камінь: чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка, як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибіню безмірну.

— Дивиться око на той давній гріх, що за нього їм кара йде. Він там у них у середині покладений, аби всі дивилися на нього, і щоб спокою не мали, щоб була кара.

— Оці Басараби то на покаяніє людське родяться, і багатіють, і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй фамілії, і мусять його доносити, хоч би мали всі піти марно!

— Гріх, люди, гріх, він не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на дитину, він зійде на худобу, він підпалить обороти, градом спаде на зелену ниву, і він чоловікові душу візьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали поміж ними, а хлопці ще довго балакали за гріхи і поплелельсь вкінці до корчми.

II

Всі Басараби зішлися до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбагатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди і пиття і обсадила великий стіл кривими, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач уже, бо доста вже з тебе, бери та сідай, та тишмося, що ми всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобою все щастя сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і прислувати. Николаю, а чи пам'ятаєте, як вам пляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, що ви не хотіли з ним пити.

— То не було, бабо, жарту з дідом: або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, нап'юся, бо ти мечі наймиліший. Най вп'юся! Бабі не багато треба, аби заспівала дівочької.

— Ей, Томо, Томо, коби я в твоїх роках учинилася. Гай, пий, не пускай очей під стіл. Якби ти очей не пускав удолину, але вгору, то легше б твоїй душі було. Пий до вуйка¹ Николая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цім сві-

¹ Вуйко — дядько.

ті не було такого кутника, щоб вона його не знала, і, закотивши довгі білі рукави, не зробила в нім того, що порядна господиня робить, щоб вона не спрятала, не прихарила¹ і не звела всього до порядку.

— Бабо, у вас добре і їсти, і пити, бо хоч ви мовчите, але очі ваші просять.

— В мене таки так, я очі маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очей прогнали тоту мряку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є моє поле і моя худоба, і мої стодоли, та чого їм застелюватися журбою? Як прийде жура, а я виплачуся, зарумаюся та й обітруся.

— Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоч ти її медом годуй, хоч ти її в найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей, Басараби, Басараби! У вас нема дітей, у вас нема нивки, ані худобинки. У вас є лишень хмара і полуда, і довгий чорний чупер, що вам сонце закрив. А бог вас карає, бо ви маєте на його сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хреста носила, баба плакала, як тебе до війська виряджали, баба на твоїм весіллі кісточками докупи дзоркала². Баба вам не ворог. За те, що душу хотів згубити, за те я гніваюсь на тебе. Але вперед з'їжте, що я вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний, тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та гарні слова говориш.

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

— Ей, Басараби, аді, аді, скільки очей, сам-самісінький сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо мивсі такі контетні³ вашими словами, як коли б вино солодке пили. Ми б вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселявати? А ваші ж жінки де, а вони не цвітуть? А вони вам сорочок не виши-

¹ Прихарити — причепурити.

² Дзоркати — брязкати.

³ Контетний — задоволений.

вають, а вони дітям вашим голов не миють? Ви не видите нічо, не видите, бо ви сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, ану ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

— Вставайте, вставайте, та куріть, а я сяду собі кэло Томи та буду його питати, що таке тяжке пригнітило його душу...

III

Тома—чоловічок маленький, сухий, з довгим чорним чупром, що спадав лагідними гладкими пасмами на широке чоло. Очі темнокарі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах, і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, якби дитяче. Він висунувся з-поза столу й сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку та й рід? Не стидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, то, може, ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

— Кажи, кажи, не затаюй нічо, то тобі легше буде.

— То нема що таїти,—відрік Тома,—я таїв доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Та й обачення май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може, межі нами вже такий є, що як вчув за твою пригоду, то вже надумав і собі стратитися?—сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, попускали очі в долину.

— Тодоско, та будь же тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю, відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти своє, а гадки своє, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони, як пси, скавулять коло голови. З добра, люди, ніхто не закладає собі воловід на шию.

— А як тобі подіється така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пусте, бабо, як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене прив'я-

зати. Якби би знали, якби ви знали! Вони мене так зв'яжуть, що на світі таких ланців нема, щоб так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзоркотять коло мене. Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзічкати, то голова тріскає на чегверо, а уха десь так розтворяються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся та затулю одно ухо, а друге так розтворяється, що мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби лопатою лсенькою в саму голову слово суне: «А йди ж, а йди ж, зо мною так тобі буде добре, добре». А я ймуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках так тріщить, як би живе розтягав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке чагадуєш?— крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, як би я на світ народився. Але я вам хочу оповідати, яка то мука є в того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за його життя з нього нечисте душу викопує, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кості розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, щоб її відти вибрати. Яка тота мука, який тото страх, яка тото біль, то за такі страждання дав би собі ногу або руку відтяти!

— Та як воно тебе по ночах пазить¹, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь богу та й ідете собі на подвір'я. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло² збоку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще спозаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить по під небо. Та й пускаєте весь розум за нею; він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпите вам зуби та й чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумію, акурат воно так,— сказав Николай Басараб.

¹ *Пазити* — пильнувати, стерегти.

² *Дюгнути* — шпигнути.

— Николаю, ти здурів, чи що тебе напало?

— Я лишень так..

Басараби поглянули недовірливо на Николая й замовкли.

— Люди, ви не страхайтесь, що Тома вповідає, бо як він вам розповість, то вже знатимете, як воно цукається¹ до християнина. Бо то десь ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей, чаткнув на спис, так як курчат, та й його бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис і все йому виглядало, що він тоті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, то мої мама мені повістувала за це та й не радили йти. Та той гріх за тогі діти ви покутуєте, але то між вами десь-не-десь прокидається. Не кожний Басараб носить той гріх, лиш бог одному когромусь кладе його в сумління. Та тому не напуджуйтесь, а що Тома каже, то ви собі зятяте, як то гріх грасує², доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але сумління точить. Та то видко на дереві, на таким великім, що хмар досягає. Розкоlesh його, а там сама червоточина, черв'яка не видно, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумління точить з роду в рід.

— Сумління точить, а то кара над усіма карами.

— То розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не поможе нічо, треба вислухати.

— Всно точить, але не каже за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. То як така хмара злопотить по небі, та й тоді приходить сам час, аби тратитися. Ідете коло води, а вона вас тягне, так цілує, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань³. Так би ви в ту воду, як у небо скочили. Але десь-відкись виринає в голові слово: «Тікай, тікай, тікай!» І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудей, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє! Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі чиняться веселі, аж скачуть, та й без вас, без вашої причини самі-таки. Хапаються за галуззя, пробують, моцують, а ви от як на боці стоїте, от як не робите ви, лишень руки. Та й зчов надбіжить слово: «Тікай, тікай!» Руки обсыпаються вогнем, падуть, як

¹ Цукатися — підступати, присусідитися.

² Грасувати — виробляти.

³ Грань — огонь, жар.

усушені, та й знов тікаєте. Як кого на очі побачите, або жінку, або дитину, а воно так же кричить: «Тікай!» Але і говорить до них, і сміється, а все то так, як би не я говорив, і тручає там, де нема людей. Приходить до такого, що вам нагадується така грушка, що ще як ви дитиною були, то виділи її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина,— все вам нагадується. То гонить воно чоловіка в тисячу боків нараз, а не знати, куди йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, та й знов приходить. Серце застигає, очі так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видно, ані плачу не чути. Та й провадить вас знов та й мордує наново. Я не раз випивав цілу квартиру горівки й проливав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

— А вчора то мене вже так придушило, що стратив геть розум, і очі, і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину в кошниці. Кожну крішку на ній показало, кожний сучок. Та й таки я не опирався, бо не було куди, лишень відмотав воловід від ясел та й заліз у кошницю. То так спокійно мені було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, чи добре держить, і все знав, як треба зашнурок зробити, як зависоко підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно і весело тратився. Але тепер мені, богу дякувати, відійшло, і такий я рад-рад..

Басараби ніби послули у дубовім сні.

— Гріхи, люди, гріхи, треба бога просити.

— Докторі кажуть, що то така нерва є, що вона так хворує, як би й чоловік. Вона десь є в чоловіці та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, що докторі знають!..

IV

— Мой, а вийдїть за Николаєм, де віч пішов?— сказала Семеніха.

Басараби здригнулися, ні один не рушився з місця. Покаменїли.

— Та вийдїть за Николаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою виїшли надвір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робїть крику...

ОЗИМИНА

По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на малесенькі крапельки один голос: осінній, сільський звук. Обіймає він село і поле, і небо, і сонце. Протяжна тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зів'ялими межами, ховається по чорних плотах і падає разом з листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються Chesmливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіється латка озимого жита, а коло чього на кожусі лежить білий, як молоко, мужик. Старий дуже, з померклыми очима. Коло кожуха його паличка лежить, також дуже давня, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, як би лишень його мало на землі.

Старий так заслухався в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз по раз кидає на нього широкое свое листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він піє, говорить, а сусідські когуги тото чують і за ним потягають.

Свариться зі своєю смертю.

— Мені тебе не треба,— пищить він до сонця,— не заширюйся до мене, бо задурно. Мені треба дучі¹ та штирі дощі. Шкода твого труду, ти найди собі молодого якого, а мені пішли її, бо забула, сука, за діда.

— Добрий косар, нема шо казати! Колос дійшов, похилився, землю цілує, вже почорнів, а косар чекає! Та чоґо? Гадаєш, шо піду ще танцювати? Я свое вже відбув, я кон-

¹ Дуча — яма.

тетний, мені нічо не бракне. Візьми собі пучку того духу та й пусти з-за стола,— я контетний.

— А може де є війна, то вона там запобігає, бо там мо-лоде гине таке, що лишень цілуй. А тут що найде коло ме-не,— пусту коробку! Ти не пхайся між молодих, але бери те, що до твого писка. Молодий чай газдує, най він діти до ро-зуму приведе, він тобі не втече, а хоч він у війні, а ти його не руш! Збирай в яму того, що до ями...

— Аді, руки,— підіймає руку близько до очей,— ну, з чим тут бути? Так, старе шкураття, що постола тогідного¹ не полатаеш. Що ти цею рукою годен удіяти? Чекай, не дель-коти, як говорю. А м'ясо де? Ніби я з'їв? Я його не кусав, а як м'ясо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не починати...

— А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожитья по полю. Я бара-больку викопаю, я кукурудзок підійму, я борозенку лицем до сонця оберну, я зеренце посію, я все з руками зроблю! А без рук я — дурень, коли маєш знати! То не штука зробити з чо-ловіка нічо та й піти собі на зломану голову. Ні, васпані, бе-ри на плечі та й покладн на місці там, де мені лежіння є.

На озимині з'являються кури і пасуть.

— А-уш, бо поб'ю на капусту! Ти не дивися, що я старий, але я ще такого звіра заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвір'ї?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

— Файне, зелене, а вона тото псує... Земля все молода, вона, як дівка, свято є, то вбереться, будний день, то вона по-будньому вбрана, а все дівочить, відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею і мов-чить. Він мовчить, а село сумно довколо нього співає, а вер-би кидають в нього зісхлим листям...

1900 р.

¹ Тогідний — того году, минулого року.

ЗЛОДІЙ

Посеред хати стояли два дужі, міцні хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покривавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли обидва, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом та скажи, щоб зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Цей якби лучив на слабого, та й взяв би життя коло власної хати.

Приступив до лави, взяв кварту з водою й пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирає лице і, глядячи на нього, казав:

— Не треба йти до цирулика, цей пустив крові доста.

А ще цих слів не сказав, як злодій ударив його кулаком межі очі.

— Ти б'єш, та й я буду, ану, хто ліпше?

Буковим грубим поліном замахнувся, і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамує собі кров, чоловіче, бо вся витече.

— Дай мені води, газдо.

— Дам тобі води, кріпися, бо не знаєш, що тебе чекає.

Довга мовчанка.

— Ти, бачу, потний газдо.

— Я потнїй, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трапив до мене.

— А натуру маєш м'яку?

— Я м'який, але злодія живого з рук не пускаю.

— То я маю вже тут загинати?

— Або я знаю, чи ти твердий, чи м'який? Як ти твердий, то можеш витримати...

І знов тишина запачувала в низькій хаті.

— Затамує собі кров.

— Нащо, аби гірше боліло, як битимеш, кров то є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба б ти дух спустив.

— А бога не будеш боятися?

— А ти бога боявся, як ліз у комору? Та там увесь мій добиток. Та якби ти був того забрав, то ти би мене навіки-вічні скалічив. А чому ж ти не лізеш до багача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

— Певне, що буду бити.

На долівці зробилася калюжа крові.

— А ти, як маєш сумління, газдо, та не забувай мене потрошки, але візьми те поліно та бахни ще так по голові, як по ногах, то збудешся клопоту, а мені легше буде.

— Ти б хотів відразу! Чекай, жди, годи, най люди придуть.

— То ти хочеш добрим сусідам бал зробити?

— Вже йдуть.

— Славайсу!

— Навіки слава!

— У вас, Гьєргію, щось зновилося?

— Та зновилося, прийшов гість, та треба його приймати.

— Нема балакання, що треба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

— Сідайте та вибачайте, що я зіпсував вам ночі.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп, як звір, мали ви труду доста, заки влізся до хати?

— Дужий, ей тото дужий, але на дужчого трапив! Та заки що куди буде, то сядьте за стіл та й гостя просить.

Гьоргій вийшов і за хвилину приніс бутлю горівки, солонину і хліб.

— Та чому не берете і його за стіл?

— Каже, що не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахи і посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як угрів мене кулаком межи очі, то кажу вам, що тут-тут було падати. Але я намацав полінце коло себе та його морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви йому не дивуйтеся, бо кожний хоче боронитися.

— Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний. Коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, що ти хочеш з ним робити? Люди, спам'ятайте його, він хоче чоловіка вбити.

— Жінко, я виджу, що ти боїшся, то ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не вступлюся з хати.

— То з нами горівку питимеш, але не вівкай¹, бо спарю. Лізь на піч та й спи, або дивися, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печі.

— Баба — бабою, Гьоргію, вона боїться бійки, не дивуйтеся.

— Е, що ми будем на неї дивитися, дай, боже, здоров'я, чоловіче, я до тебе нап'юся. Не знаю, хто за кого буде гріх мати, чи ти за мене, чи я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріху не обійдеться. Гай, пий!

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я прошу. Горівка тебе трохи одерзне, бо ти геть уплошів.

— Я не хочу з вами напиватися.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

— То давай, най п'ю, але п'ять порцій нараз.

— Пий, а як нам збракне, то ще пішлемо.

¹ Вівкати — пищати.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло:

— Скажи ж нам, чоловіче, звідки ти забрів у наше село, чи ти близький, чи далекий?

— Я із світа.

— А як ти, чи нашої мужицької ложі, чи міщанської, чи панської? Бо інакше до тебе застосуємося. Мужика, то так б'ється: зо три рази люшнею дулуманом¹ по голові, декілька раз по лиці, аби вправ, бо мужик твердий, до нього треба твердо братися, а як він під ногами, то легка робота. А пан рихтується знов на іншу моду: люшні не показує, бо вмре відразу, але пужалном настраш. А як він делькотить на цілім тілі, то дай в морду два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по ньому, минуту-дві, та й готовий, ребра потерті на хворост, бо то біленька кістка, як папір!

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встромив голову поза Максима й чекав, що йому злодій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, що як ви п'єте горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме, правду, за це тебе люблю.

— А заки вб'єте, то дайте ще горівки, най нап'юся, аби не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чого ти на мене лучив, бодай тебе бог скарив! Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вирве.

Злодій випив ще п'ять келишків.

— Биїте, скільки хочете, я вже злагоджений.

— Чекай, братчику, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по п'ять, а ми по одній. Як тебе згонимо, почнем говорити.

Михайло дивився дуже весело, Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Виджу, люди, що буде біда, уступився б я геть, але щось мене до нього тягне, ланцюгами тягне... Гай, гай, пиймо, закусяймо..

— Газдо, дайте, най вас поцілую в руку,— сказав злодій до Максима.

¹ Дулуман — важкий кінець люшні.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїшся, ов, це не файно!

— Бігме, вас не боюся, бігме, і сто раз забожуся, що не боюся!

— А що ж?

— Мені легко стало на душі тепер, та я хочу цього газду в руку поцілувати, він — сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лишн мене, бо я м'який на сумління, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх матимете, я хочу вас поцілувати, як рідного тата.

— Я цілком м'який, чоловіче, не цілуй мене.

Михайло і Гьоргій, аж роти пороззявляли і горівку перестали пити. Наїжили чупер і своїм вухам не вірили.

— Туману пускає, чого він хоче? Ти, небоже, такого способу пробуєш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі, як баран, і не розумів, що діється.

— Зміркував, що я м'який, зараз угадав...

Говорив, щоб оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

— Дайте, дайте, газдо, руку, але із широкого серця, бо як вас поцілую в руку, то мені буде легко. Я виджу, що вже мені не ходити по світі, то хотів би попрощатися з вами.

— Ти не цілуй, бо я геть зм'якну, я тобі й так простю.

— Але я вас прошу дуже, бо я дуже тяжко буду вмирати, бо я ще нікого в руку не цілував, аби ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвниди, не підходи подалеки, бо як уга-
ту, то й не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, що я дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напився горівки, то й мені отак утворилося в голові, що я маю згинути і цього газду в руку поцілувати, аби мені бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо, кажіть, най дасть!

— Шо цей чоловік від мече хоче, коли я не пораджу, бо я жалісливий такий, що не годен цього стеріти...

Максим не знав, де подітнся, що з собою робити в такім клопоті. Він ветидався, як дівчина.

— У м'якого все таке, усе він у людей на посміховиську, така натура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи горівки нап'юся, то й плачу, таже знаєте. Було мене таки сюди не кликати, бо я, знаєте, такий, як прядиво...

Злодій хотів узяти Максимову руку, щоб поцілувати.

— Цей злодій хоче штукаю нас зайти. Ідїть, Максиме, геть від нього, уступїться.

— Давайте горівки, Гьоргію, пиймо по три, аби раз дістали їдь,— сказав Михайло.

— Не йдїть, Максиме, не йдїть, вучку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюся, бігме, не бсюся, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрижати на цілїм тілі, губи тряслися, як живї. Михайло й Гьоргій пили горівку і че дивилися на нього.

— Та чого ти боїшся, нема чого, я тобі дам руку поцілувати, вже дам, най мене і виб'ють, вже дам, на, цілуй, як ти собі жадаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, як би хтось його раз по раз бив по лиці.

— М'якому ніколи не варт бути, бо м'який чоловік нездалий ні до чого...

Михайло розставив усі пальці в руках і показував Гьоргієві.

— Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на біїку, що раз лакомі, де їмуть, там з м'ясом рвуть.

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні і наливав горівки.

— Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі їду, бо тут нема бога, я на таке не можу дивитися. Витягни руки з пазухи, не облапуї мене, пусти, бо мені такий встид, що не знаю, де пєдїтися!

— Я ще хочу образ цілувати, я ще хочу пор'г, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі,— кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла, Михайло вийшов із-за стола темний і п'ячий, як ніч, Гьоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви мені з хати шуруїте, аби я вас тут не видів, бо вб'ю, як горобця, гай, забирайтеся.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайтеся, бо ви знаєте, що я м'який чоловік. Мені так здається, що гріх будете мати, я собі їду...

— Ідїть, ідїть, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

— Та я то кажу, що я не до нього, я...

Максим піднісся і вийшов з-поза столу...

— Будьте здорові, та й не бануїте, бо я, як якнійсь казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти вийдеш з-за столу, чи треба тебе відти виносити?

— Я не вийду, я виджу, що не вийду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой, вийдеш, бігме, вийдеш, ми будемо просити.

І кинулися на нього, як голодні вовки.

1900 р.

ТАКИЙ ПАНОК

Він такий маленький панок, у такому маленькому місті, що там є багато крамарів і один панський склепок¹. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюча, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, маюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіянська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бестії вишкірюють зуби з полотен буди, і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди в усіляких строях і дивляться. Ціла товпа справляє свої очі на дерев'яного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх до середини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зосміху. Але виходить дерев'яна дівчина і обіймається з блазником. А сміху на ринку стільки, що усім вуха деревіють, що пани в канцеляріях з крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл лунає на ринку, старі мужики тягнуть синів і молодниць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлізається і лишає пустий, гидкий ринок, аби зівав на місто, як велика стайня.

У такому місті живе маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий уже, в сивім капелюсі і сивім одінню. Цілий день він сидить у панській склепочку і мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі шклянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського

¹ Склеп — крамничка.

склепу за таким вином, що від серця від'їдає, або за таким міцним чорним цукром, що від нього пропускає в грудях, то вона стає перед склепом і не вагається зайти. Тоді наш панок вибігає із склепнику і каже:

— Чому не йдете, але боїтеся, ходіть і скажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якось не смію йти межі пани.

— Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, як би вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і дуже несмілива.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти — газдиня, ти гіпша газдиня, як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

— Кажу, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби руські газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуться, мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці її орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, щоб панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани — злодії, розбійники. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепнику і глядить на панів згорі і підвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас скажу арештувати,— каже і сміється староста.

Панок тягне ниво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом із нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу, москаль — москалем¹.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

— Коли я не хочу більше кров пити, так як ви, і поплудні затикати подушками вікон, аби спати, я маю змирати

¹ В Галичині польські пани звали погiрдливо галицьких українців москалями.

десь цими днями, то я хочу хоч трохи перед богем стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів¹, го-го!

— Буде вам лазня колись, тото буде лазня!

— Що ж, як збунтуєте нарід, як косу візьмете, і хлопн за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете? Не стійте так, як злодії, бо ви — пани собі, газди.

— Ми, просе пана, випили б по шкляночці вина, бо кажуть, що тут добре, що в трунку направить, а крамарі злодії...

— Ходіть зі мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так, як люди...— каже пан Ситник.

— Нащо, пане, ми отут постоїмо, ще нам сідати треба, нема часу.

— А, видите, який ви темний нарід, а німець також хлоп, але подивіться на нього, як він тут приїде. Просто суне, сідає і баста!

Панок показус, як німець іде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали ні в п'ять ні в десять. Вони поспускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся цих панів? Та то — ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком².

Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайтесь так, як би між збуїв³ попали. Я чоловік ваш, я з вашої кості і крові.

— Дай вам, боже, здоров'я, пане.

— Пани мене ймили межн себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кожний має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти русин, то маєш

¹ *Цент* — копійка

² *Пляцком* — надаєте ниць.

³ *Збуї* — розбійник.

тримати з русином, а як не тримаєш, то ти послідній лайдак, драб і розбійник, розумієте?

— То правда, що най кожний свою віру тримає.

— А, видите, а, видите! Але я не був такий замолоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив та й повісив, руський образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: «Я до тебе прийду на візиту». — «Прошу, прошу дуже», — я кажу та й іду додому, та й той образ із стінни, та й під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав за кожним разом.

— То, пане, чоловік боїться, аби не прошкробав¹, аби штерна не втяли², бо то пани че люблять мужиків, ніби руснаків³, що то так називаються...

— То, знаєте, я той образ скидав зі стінни і назад клав зо двадцять років. А прикінці то мечі стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, як би злий на мече. Не злий, але отак, як би плакав на стіні. Мені здавалося, що як мене нема дома, то він плаче голосно, на всю хату...

— А це може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене че розумієте, мені так здавалося, що він плакав, і я не раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина вже по опівночі та й іду додому. Прийшов під вікна, слухаю: плаче, слухаю ліпше, таки плаче... Стало мені страшно, не знаю, чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрижу, боюся. Зібрався я на відвагу...

— То сама опівніч, паче, то найнебезпечніша, лихе має тоді міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що мені аж голос причувся. Вхожу я до хати, ледве на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в гарячку, мене в дроз пірвало, клацаю зубами...

— А то ж не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі.

— Слабував я тоді довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе руського священника, розповів йому, ла-

¹ Прошкробати — провинитися.

² Штерно — зірка, службові відзнаки; втяти штерна — покарати, звільнити зі служби.

³ Галицькі українці називають себе русинами, руснаками.

годжуся на смерть... Але бог мене помилював. По слабості я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду встидатися, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабій вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду за вами ходити, як грішник, і благодіяти вас, не відкидайте мене...

— Дзінкуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали, коби таких панів було багато, дай вам, боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'якій подушці, я не мав того опам'ятання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

— Пане, а дайте ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам що до того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте, як ви мене не розумієте, я хочу, щоб ви були людьми...

— Та ми, пане, скільки можемо, то ми стараємося, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати.

— Добрий якийсь панок оце має бути.

— Віддай, трохи пиячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, що як нап'ються, та й плачуть, як мужики...

— Є, є і межі ними такі м'які,— балакали два мужики, додому йдучи.

СУД

I

Ковалюк підняв орчик догори та й казав музикам:
— Грайте до порядку, як має бути, бо це весілля буде
славне на всю Україну і в Коломиї, і в Станіславі...
Оцей уже не потребує весілля, але ще є два такі, що мають
гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою головою на счігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала:

— Та що кажеш робити, що до дітей переказуєш?

І ще щось до нього говорила, ніби на той світ переказувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ні один най не вакається¹ поступити отут, бо зараз від цієї розвори усне — це вам кажу!

— Кого б'ють?

— Багачів.

— А хто б'є?

— Весілля.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тамтім боці.

— То його смерть, а чий кримінал?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжиться та й не дасть.

¹ *Вакається* — посміти, наважигися.

— Дасть, дасть, буде отут чипіти так, як ви,— відповів Золотій.

Коло сінешніх дверей чинилася нова баталія. Михайло Печенюк заперся ногами й руками в одвірки: і ані Петрик Синиця, ані два Золоті, Іван та Каленик, не могли його витягнути надвір.

— Ви, голодники — голодні, та я дужий, та я щодня м'ясо їм, а ви — бевку незабілену!

— Тепер сиру землю гризтимеш.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Михайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже,— казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема просьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця взяв у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвилі надвір.

— Ого, вже Михайлові амінь!

— Михайлихо, сідайте на голову, голова — ґрунт...

— Ти радиш, ех, як тобі порадою оцим буком.

— Кров із нього садить, як із пацюка, а така червона, здорова кров...

— Мой, аді, хреститься, б'ють, не дають «оченаш» вигорити.

— Вже по н'м. Михайлиха дає свічку, але незасвічену.

— Та що, що дужий, вже глина та й кінець!

— А жінка ніц не плаче, змоглася дуже.

З хоромів вибігла купа жінок, і Касіян поміж ними. Золоті і Синиця кинулися за ними.

— Та не виховаєшся, багачу, в підтичках жіночих.

Жінки громадою облягли Касіяна.

— Не дайте мене, не дайте!

— Касіяно боїться, а його найліпше треба обрихтувати!¹ Він між багачами найгірше в'їдний.

— Боїться, не то, що Михайло, цей не боявся.

— Ади, жінки, біда, ади, як плюють на Золотих.

— Ймили Петрика та й всі лягли на нього.

— Не дадуть-таки...

— А ви чого відти мішаєтеся? Ви вмієте жінок добре бити, а як прийде на правду, то стоїте подалеки та й скавуйте, як щенюки.

¹ Обрихтувати — привести до порядку.

Це вповіла публіці одна з тих жінок, що Касіяна боронила.
— А ви, війте, чому не йдете порядок робити? Дивіться, баби роблять за вас порядок.

— Які ви мудрі! Йди, війте, та й здихай, що лайдаки між собою змовилися бити багачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім снігу стояли, як громади чорних, великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвіч іще голосив тривогу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, ймила скривавленого чоловіка за рукав та й так казала:

— Чоловіче, ти подивися на людей, та на село, та на ліс, та спам'ятайся! Та що ж ти наробив, то люди — не худоба?

За нею вийшла і Каленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до криміналу відразу, до хати не приходь, бо я з дітьми геть піду. Не приходи-таки!

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, що з ним зробити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи й пішли в ліс. Ковалюк почав плакати, а Петрик Синця подався до хати, та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася і почала злімати побитих.

II

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Всі багачі не мали права приходити на суд — судили самі бідні. Онуфрій уложив суд і прокуратора, і оборонця. Сам сидів за столом та й так казав:

— Село струене, люди одні одних бояться, в церкві щочеділі лиш мова за бідних. По селі увихаються жандарми, дзвінки дзвонять, що комісії привозять. Розкидають гроби, ріжуть, поряють, а нам, бідним, нема нівідки ані ради, ані доброго слова. То ми самі судімо їх, а як почувемо, що вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сіни і подвір'я.

— А якби ввійт приходив та хотів розгочити, то ви не пустіть, а якби пхався, то дайте кілька поличників, най тікає. А тепер розкажіть нам, пане прокуроре, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик та й зачав:

— Іван Зуб — бідний чоловік, бо, знаєте, робив своєї доньці весілля. Знаєте, яке бідного, усе він рад, як до нього

прийде багач, бо як прийде багач, то образи ясніші стають, бо є кому під ними сідати. То зійшлися самі бідні, але уприсив собі Зуб ще трьох багачів: Федька Мельникового, Михайла Печенюка та Касіяна Кропивку. «А дай, боже, здоров'я, а жийте здорові, а дякую вам, що ви вступили до хати, мені весілля буде веселіше»,— каже так Зуб та припадає, а бідні сараки, що постулювалися в пороги та слухають. «А прошу, а будьте ласкаві, а досягніть-ко, а покушайте». А все до багачів. А багачі, моспане, все п'ють, а все бідних далі до постелі відсувають. А Зуб забув про гості, лиш коло багачів ходить. Це перший пункт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти, Зубе, ти, старий, відай, забув, що в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб уже горівчений був та й каже:

— Синичко, ти мені не давай порядок і моїй хаті. Як я хочу, так і буде.

— Ой, не буде так, я прийшов на весілля, як другий, я приніс такі дари, як другий, то я маю мати таку честь, як другий!

Каже Синиця оце, а бідні понащурювали вуха та таке їм це слово миле, як мед солодкий. Та й на цім тимчасом стало. Зачали подавати обід. Перед багачами все солонича та м'ясо, а начинки лиш трошки, а перед бідними все лиш начинка, а м'яса кришка. Фукають бідні, їдять або не їдять. А багачі аж лікті собі позамащували.

Але взяв Іван Золотий з-перед багачів шклянку з горівкою та й каже:

— Пиймо, браття, хоч горівки, як їсти не дають.

— Мой, Золотий, а перед тобою ж що стоїть, не дар божий?— каже Зуб.

— Але чого перед багачами стільки дару божого, а перед нами лиш трошки?

А багачі лиш червоніють, лиш позирають, але мовчать. Відійшла вечерня, зачали музики грати. Гуляють. Але взяв Печенюк Касіяниху в танець. Та все танцює та розтручує. Не витерпів уже Петрик та й лусь у лице Михайла, а Михайло ні дві, ні три та й Петрика.

— Гов! Перестаньте грати!— кричить Зуб.

А Касіяно каже Зубові:

— Знаєте що, Зубе, нате вам п'ятдесят левів, гезди¹ пла-

¹ Гезди — осьде, тут.

чу вам усе весілля, але ви геть виметіть це сміття з хати. Це другий пункт.

— Прийшло до такого, що аж мусило чнесь життя йти на смерть. Ех, господи, як Каленик Золотий не хомне Касіянка в песок, аж повна миска нацюркотіла. А Михайло Каленика як ухватив за шкіру на потилиці, то й вирвав у пучках, лиш лишилося голе м'ясо.

— Мой, багачі, або зараз відси забирайтеся, або буде з вас саме фалаття¹. Коби ж були послухали! Та й зачалася баталія. Всі, що май² боязливі, повтікали, лиш лишилися три багачі та п'ять бідних, та жінки. Жінки лишилися всі, бо вони знають, що їх ніхто не б'є в бійці. То вперед вивели Федька Мельника. Вивів його Ковалюк, і Петрик, і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком, та й череп хрус на місці, а Федько уснув на місці, як курча.

— А Печенюка Михайла вже не так було легко. Хлоп дужий, як медвідь, бо, знаєте, а не боязливий. З ним валувалися зо три години по хаті: їх чотири, а він один. Правда, помагали і жінки, але що баби годні. Звалили його в хаті — розкидав з себе чотири хлопці, як галушки, звалили в хоромах — знов не дався. Приволікли до дверей, та й мився до одвірків. Але Петрик Синиця ухватив його палець у зуби та й випровадив, а як випровадили, та й убилі колами. Убив Петрик та й Каленик, та й Іван. Хотіли ще Касіяна вбити, але одно, що дуже пресив жінок, то вони тримали його під сорочками, а друге, що зробився день, та й люди спам'яталися.

— То вбили: Іван Каленик та Дмитро Золотий та Петрик Синиця та Никифір Ковалюк.

— Оце прокурор сказав оскарження, а тепер будемо слухати винуватців, — сказав Онуфрій.

— Іван Золотий.

— Тут.

— Ти винен, що вбив Михайла та й Федька Мельника?

— Ні, не винен.

— А хто ж винен?

— Та ми не винні, але багачі.

— Як багачі?

— А так винні, що нас хотіли вигнати з весілля.

¹ Фалаття — лахміття, дрібні шматочки.

² Май — трохи, ще, дуже.

— Хотіли, але ви не далися, а їх вигнали на той світ.

— Або що мене маєте питати?

— Іванку, руй¹, гадино, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш. Кажи, чи убив?

Тут Онуфрієві почала помагати публіка.

— Ти, Золотий, кажи все по правді, бо зараз дістанеш буки,— казали з сіней газдп.

— Я, бігме, лиш раз ударив.

— Чим?

— Сапою.

— По чім?

— По плечах.

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

— Як не знаєш, то сідай.

— Каленик Золотий.

— Я сам.

— Ти вбив Михайїла?

— Його вбило його багатство.

— Лиш не змудра, Каленику.

— Яке змудра, п'яний був, весілля було, музики грала, а багачі хотіли нас вигнати, то ми хотіли набити.

— Добре набили, але хто вбив?

— Я не тямлю.

— Пам'ять коротка якась.

— Чим бив?

— Чим мав.

Онуфрії нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків. Ці взяли Каленика в руки.

— Дайте йому п'ятнадцять буків та й буде говорити.

І пішли дальші зізнанчя. Публіка хотіла конче карати, та Онуфрії не дозволяв і випитував дальших оскаржених. Та серед того, як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі, що стояли в сінях, почали кричати: «Вони вбили, най же відпокутують!»

І витягали одного за другим і подавали в дальші руки. А ті руки, багато їх, хапали їх, мстилися й ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі помсти.

1901-2 р.

¹ Руй — мовчи.

БАГАЧ¹

Багач Іван лежав на постелі, і сон його не брався. В хаті спали його наймиги, наймички, пастухи і син і хропіли, сопіли та говорили спросонку. Іван курив люльку і блимав маленьким огником серед тяжкого наймитського сну, як би хотів тоту тяжку темряву розігнати. Отак часом на чорнім небозводі продираються маленькі блискавочки, але вони не годні розбити величезних гір хмарових.

— Спати не буду, бо маю журу, а вочи всі сплять, бо їм нічо не в голові, намелю їм, наварю, а вони споживають, але відробити їм не в голові...

— Ой, вуечку, не бийте, не буду вже,— заговорив малий пастух крізь сон.

— Ти, байстрику мерзений, та ти відтепер лайдачок, яйце вкрадеш, тютюн вкрадеш, де який ремінчик вкрадеш, все несеш тоті фльондрі, мамці твоїй.

Багач обертався ще якийсь час з боку на бік, а потім сів.

— Та якого дідька я буду собою бити по постелі!

Він встав, вступив у чоботи, накинув на себе кожух і ввійшов.

— Мороз добрий, треба кликати конюшину молотити.

Розмикаючи стаєнну браму, він думав: «Ніхто би не подивився, аби тут і виздихала вся...» Засвітив ліхтар, і всі коні обернули до нього голови, лишень старий Данило дрімив, сперши морду на ясла.

¹ Новела «Багач» не була остаточно опрацьована і закінчена. Подаємо тут один з її варіантів.

— Заки здохнеш, то ще потанцюєш в кіраті¹, або здихай і зараз, то я за тобою не дбаю.

Іван його не любив за те, що сусіди не раз йому казали: ей, Іване, а дайте ж трохи спокій роботі, а проспійтеся хогь одну ніч, бо за рік, за два так ходитимете за людьми, як ваш Данило за кіньми — голову вдолину, вуха вдолину, хвіст вдолину.

Копнув його ногою в бік, а решті позбирав з-під передніх ніг годівлю і закинув у ясла.

— Жрїть, я вас на солонину не годую.

По другім боці лежали рядом воли і румигали.

— Коби кому було коло того ходити, то щось би мав за них, а я вже не годен кілько вгичатися.

Йому нагадалося, як він їх гонив із Кімполюнга за п'ятнадцять миль додому.

Стояв з ліхтарем у руках і нагадував: взяв три тисячі та й сховав у таку злодійку в халяві — то не сотка ані дві. Багач, кричить кожний, а якби тобі дав тільки гроші та й неси. Спання чема, їди нема, лиш на халяву поглядаєш, заедно не роззуваєшся, ноги пріють, а печуть, як би у піч запхав. Але йдеш, складаєшся і зо всякими пияками, та лайдаками кумпанію водиш. А ти, чоловіче куди йдеш? А йду, — кажу, — до Кімполюнга, там наші пани на брагу волів купують, та наймуся гонити додому, зарібків у селі таких нема, та так зароблю. П'ю з чими, йду, ночую. Ех, мой, аби ви знали, а душа потенькує...

Та тут дальше його думки йдуть вже, як геройська дума про поконання великого ворога.

— Прийшов, волів багато, торг добрий, купців небагато, патлаті волохи п'яні. Торгую, набрав 24 воли, гоню. Грошей не маю, нічого не боюся, а воли пачські, карти в пазусі.

Лісами, дебрами, попід скали, попри скажені потоки гоню, гадки не маю, співаю собі...

І глядить він на воли бистрими могучими очима так, що і ліхтареве світло блідне при нім.

...Але прийшло, воли підбилися, вставать не хотять з пасу, я скачу на одчій нозі, біда! Додому далеко, як дійдемо? Купую шмат, горілки, мочу шмати в студену воду, горілкою кроплю і на кожному попасі завиваю ратиці. Вже ліпше йдуть, — отак я п'ять днів з ними йшов...

¹ *Кірата* — приміщення для молотарки.

Загено в село, повна вулиця волів, нарід вглядається, як на чудо. Заходять воли в браму, беріть воли та годуйте, а мене несіть до хати. Три дчі я не міг стати на ноги, воли чотири дні не вставали, не їли, лиш води хлिसнули по кілька разів.

Стояв, стояв...

— Бідую так, що ніхто не бідує, а другий — ви багач, вам бог поталанив. Бог богом, але я роблю, мой, я пристанівної години ніколи не маю. А що мої телята роблять?

Він перейшов і увійшов в телячу стаенку.

— Ні, і що я маю з сими лайдаками робити? За що вони беруть плату, за що мене обжирають? Телята лежать по вуха в болоті, в яслах порожньо, най вас всіх грми виб'ють на пні! Пропаду я з ними і мій маєток.

Вітер пражив у очі, розвертав полу кожуха, насипав снігу у пазуху, але він, йдучи, говорив до себе: «Вуйку, вуйку, ади, теля здохло, рано дивимося, а воно лежить, як козуб».

Микав соломи зі стирти, муркотів під носом і складав на посторонок. Потім ставав і хукав у руки. Зав'язав він в'язку, як фіру малу, і ледве висадив на плечі. Перед брамою стодоли вітер його не пустив уперед, так йому виглядало, як би щось велике вхопило за в'язку і тягнуло до землі. Сварився з вітром, вимикався боком, але нічого не помогло. Гримчув врешті до землі і стояв.

— А може, воно і правда, що в кіраті є щось нечисте. А як є, то я боюся! А то ніби ж я зле роблю, що як телята в гною, а я несу під них соломи? Стояв, не знав, як має з тим чортом, що сидів між колесами машини, говорити і що з ним робити. Всі наймити і робітники вже тридцять років говорили, що там сидить чорт, що в саме опівночі пускає машину в рух і меле ча кусні грішні душі з родини Іванової, що Івана колись затягне в горло і розтягне на кавалки.

— Се що, я аби боявся на своїм подвір'ї, своєї машини! Тьфу!

Увійшов до стодоли, посмотрив усі кути, вдавав, що він шукає, чи пасів ремінних пси не поїли, і ходив отак довго.

— А що ж тут є? Де тут той нечистий? Ну, покажися та й бери мене, та й най буде, як гинути, то гинути.— І він стояв і чекав, злий, рішучий.

— Як есь тут, то виходи мені зараз, та й борімся, а не страш мені челяді і не завертай мене з соломою по ночах!

Та по сім він скоро вийшов зі стодоли і мало зі страху не

впав, бо рівночасно вийшов з ним чорний пес, та в сій же хвилі він чоботом гримнув пса в бік.

— На, як ти дідько, то я боюся тебе, як ти пес, то не страш мене по ночах.

Пес заскавулив і втік поза стирти. Іван підняв в'язку на плечі і поніс між телята. По дорозі він говорив: «Ще тебе всякий чорт буде пужати на твоім власнім ґрунті».

Підстеливши під телята, віч вертався до хати. Перед хатою на приспі його жінка скулена вдвоє і сопіла, як дихашлива конина, що йде під гору.

— Ти в хаті не сиділа би, ти, робітнице моя, розпаднице!

Жінка нічого не відповіла, лиш хрестилася.

— Иди до хати, бо замерзнеш отут, а я тепер не маю часу ховати тебе.

— Хочеш мене в хаті вбити, то добре, я йду.

— А я дурний, за таку хирлявку в криміналі сидіти.

Увійшли до хати.

— Чого ти хочеш від мене, жінко, чому вже не вмреш раз, надоста того, що нічо не робиш, але гнобиш мене, як половик курку пазурами?

— Я вже третю зиму надворі ночую, твоє багатство забрало мені весь дух і душить мене, я проклинаю що година, що минута тебе, твої маєток, ти, кате!

— Все своє співаєш, дурна бабо! А бог не дурний тебе слухати!

— Чоловіче, покайся, поки час.

— Та чого ти хочеш? Що я винен, чи я п'ю, чи не роблю, чи розбиваю, чи продаю народ панам? Що ти хочеш від мене! Таже вмирай раз, не пий кров з мене!

— Ти з мене випив, ти випив кров з моїх дітей. Параска вмерла, Марія, вмерла, Микола умер, Василь утік, ще найменшого трохи помордуеш. Я виджу, він зелений, жовтий ходить, ти і з нього кров п'єш!

— Боже, чого вона мене поточить, чого мене їсть, а я тобі кажу, що мовчи, не кракай, бо тя отак візьму в два пальці та й схлипаеш, як курка.

— Один наймит вмер в яслах перед волами, одного пастиуха найшли під волами неживого, дівка одна вмерла з острахи, а кілька їх пішло від тебе до шпиталю?!

— То я їх вбив, чи як?

— А як коня довбнею вбив єсь в стайні, і кілька їх по-

здихало в дорозі, і кілька в стайні. Гониш як ніч так день людьми і ними, гониш, гониш.

— Говори, говори...

— А мої діти де? Таку молоденьку мене взяв есь, пиш-на пава. Робім, жінко, аби мали маєток, робім. Та я ходила по твоїм обійстю, як лебідка. Я була моцна... В руки нам йшло, все йшло. Ти робив, я ще гірше робила. В мене в хаті твоя мама, діти. Ти до опівночі сидиш надворі та й робиш, а я в хаті також роблю. Діти колишу. З мамою говорю, шию, на колінах другі діти сплять — а я чекаю на тебе при каганці і співаю. А ти входиш, вечеряємо в опівночі і йдемо спати на дві години. Скажи, чи встав ти коли борше від мене? А я робила, я два рази ча день хліб пекла, я обходила діти, хору маму, худобу, коло хати, варила їсти на п'ятдесят робітників, прала, шила і латала. І я гадала собі, а най діти підростуть, а най виберуться в красу, а я їх буду дозирати і вбирати і будемо радість мати. А ти? Таже ти тоті діти понівечив, попосочив. Як котре лежало і догаряло, то твої машини гриміли і мене глушили, що я їх стогону не чула. Ти не подивився на жодне, лиш приходив пізьної ночі і спав, як звір, а я чіпіла над дитиною, згарована гірше, як твоя машина. Я буду просити бога, аби на сім місці, де твое маєство тисне землю, аби тут була пустка, аби машина куснями валялася по кропивах.

— Чекай, жінко, бо вже не знаю, що ти є, чи відьма, чи нечистий в тебе вселився, ти здуріла, що ти говориш? Що ти кажеш? Спам'ятайся!

— Я знаю, що кажу. Твій маєток говорить ночами страшні слова. Я лежу під хатою, сніг мене примітає, отак лежу, як старий міх, що його викинеш зі шпіхліра¹, бо вже він тобі непотрібний. Дивлюся я на небо і тішуся, що мої діти всі по тім звіздистім помості ходять, а не тут, поміж машинами. А твої машини гудуть, гримотять, стирти твої затінують чорним рантухом увесь біль серця, що з нього кров скипала моя і моїх дітей. і вітер гуде причілками та розколобинами великих будинків і, замерзаючи на залізі машин, пишчить. як мала дитина. Отам мої діти, кожде в зазубці трибів пишчить, карається і проклинає... А твої будинки, стирти і машини дають з неба лиш чорні рантухи, чорні рантухи.

¹ Шпіхлір — магазин збіжжя, комора.

— Ти, небого, вмиратимеш, ти говориш обезсилена, ти маєш умерти, треба свічку злагодити.

— Та ти ходив вже до нього питатися, я виділа, як заходив до кірату на пораду. А побалакали-сте добре?

— З ким балакав?

— Таже з ним, та я чула, що хоче, певне, аби найменшого йому подарував за маєток, вже 'го продав, небоже, вже лишився сам тут і, як вихор, гулятимеш ночами по своїм гумні. Будеш ночами сидіти над гирлом, а він буде крутити, гонити тим заліззям, і буде тобі йти робота так борзо, як ти хочеш. Але, небоже, як уже продав його, як мене вже не буде і його не буде, то тогди він до тебе прийде та й годуватимеш 'го своєю багацькою кровю, вже тебе висадить врешті на бантину і зачепить і буде гойдати так довго, аж бантина урветься, а ти впадеш, і земля тобі розступиться...

— Ого, вона вже з розуму змикитила. Кілької слабості було, по ночах лежала, та й щось дало їй пуда¹, ще сього мені треба?

Іваниха закашляла. Душилася, хропіння з самого серця продиралося на губи і уста, було, як кашель гримав нею до землі, як кавалком поліна.

— Гинь вже, гинь, небого, я тобі не винен, що бог тя за щось карав і забрав тобі діти, а зрештою, чіж мали бути до нічо не потрібні, то ліпше, що їх бог загодя спрятав.

— Брешеш, то ти діти проміняв на маєток!

1900—1902 р.

¹ Пуд — страх. Напудитись — настрашитись.

ДИТЯЧА ПРИГОДА

Васильку, бери Настю та веди до вуйка¹, отуди стежкою попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку легко, не сіпай, вона маленька; та й не неси, бо ти ще не годен.

Сіла, дуже боліло і лягла.

— Ніби я знаю, куди вночі її провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

— Видиш, Насте, куля бренькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовчір хотів маму обіймити? Це тобі що вадило? Утікали ми, а куля свиснула... А тепер уже не будеш мати мами, підеш служити...

— Вже не говорять, вже-таки вмерли. Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили: «Мамко, мамко, де вас шукати, відки вас визирати?..» А ти не вмієш, а я хлопець, і мені не пасує голосити...

— Видиш, як восько² пускає світло з тамтого боку, як воду з сита, бликне та й зараз видить, де жовнір, та бахне кулею в нього, а він зараз лягає так, як мама. Лягай борзо³ коло мами, бо зараз кулі будуть летіти. А чуй, як бренькають...

— А диви, як за Ністром⁴ жовніри кулями такими вогневими підкидають, шпуряють, але високо-високо, а куля горить-горить, а потім гасне. Граються ними, о, яких багато!..

— Ади, гармата: гу, гу, гу, але вона в люди не стріляє, лиш у церкви або в хати, або в школу.

¹ Вуйко — дядько.

² Восько — військо.

³ Борзо — скоро.

⁴ Ністер — Дністер.

— Ти гармаги аби ніколи не боялася. Куля в неї така, як я, завелика, а колеса, як млинські. Але ти нічо не знаєш, ти ще лише ходити ледве знаєш, то я вмію брикати як кінь...

— Ховайся за маму, о, знов пускає світло, але біле-біле, як рантух, зараз на нас наверне, ади, які ми білі, а вже кулі знов свищать. Овва, як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, то вас обое вуйко поховає...

— Вже плачеш, нібито від кулі болить? Лиш дзенькне та вивертить діру в грудях, а душа тією дучкою утече, та й по вас. То че так, як дома, що слабуєш, що горівкою натирають...

— Їсти хочу... богу дякувати! Я що тобі дам їсти, як нема мами. Най мама дають? Кажі мамі, ану, кажі. А що, говорять мама? Бери, бери за руку, а рука впаде, а що, не казав? Дурна дівка, душа з мами пішла, а то вона, душа, і говорить, і дає хліба, і б'є...

— Насте, бігме, буду бити, що я тобі дам їсти? Ти диви-ся на війну, яка вона файна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ... Або чекай, відай, мама мають хліб у пазусі. Цить, є хліб у мами у пазусі, на, їж, це то нажерлива дівка...

— Знов пускає рантух, який же біленький, як сніг. Іде на нас, о! Насте, а тобі що? Го-го, цілий рот кєрвавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака, Настунька, лягай уже коло мами..., що робитимеш...

— Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочився в крові в маминій пазусі. А то погана дівка, все їсть, як свиня, о, замазала лице й руки кров'ю... Як я тебе рано буду провадити в село, таку закєрвавлену? Але чекай, я буду йти попри потік з тобою, та обмію тебе в такій студеній воді, що ревіти-меш не своїми голосами, а я ще й наб'ю.

— Вже наїлася, то лягай коло мами, а я коло тебе, ти всередині, вовк тебе не з'їсть, спи, а я буду ще дивитися на війну, та й грійся коло мене...

— А може, куля вже й дєдєу вбила на війні, а може, ще до ранку й мене вб'є, і Настю, та й би не було нікого-нікого...

Заснув. До білого дня біле світляне покривало дрижало над ними й заєдно тікало за Дністер.

ПЕСТУНКА

Сидить мала пестунка Парася й держить у подолку дитину, кругом неї такі самі пестунки і пестуни.

Група виглядає так, як би хто стряс із дерева великих лісниць, які на землі повалялися...

Парася каже, щоби гратися в похорон і щоби голосити.

— Та чого в похорон? Та чого голосити?

— Я вам скажу, чого. Я чула, що мої тато вночі казали, аби ця дитина не находилася в хаті, бо вона не наша дитича, а гусара зайшлого, то кажуть тато до мами: «Або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу». А мама кажуть: «А як я закопаю живу дитину?»— «То ти вперед убий, а потім закопай».— Та тому так до світа я з цією дитиною чекаю на вас, що ви ще спите, бо тато кричать: «Забирайся мені з цим байстрюком».

Малий Максим, якого гусари все дуже інтересували, викинув свою дитину з подолка та почав докладно розглядати гусарську дитину.

Він говорить:

— Це така дитина, як кожда, а твій тато якийсь дурний.

— Але, як тато гадає душити цю дитину?

— А то штука таке мале душити? Задушить та й поховають.

— Ото твоя мама буде голосити, ай-ай!

— Голосім, але самі дівчата. Хлопці, мовчїть, бо ви не голосите.

Дівчата голосять по звичаю жінок, вигін заливається похоронним співом.

А баба Дмитриха кричить із-за воріт:

— Що ви? Подуріли, дівки, з своїм голосінням? Гріх го-
лосити, як нема вмерлого.

* — Бабо, ця гусарева дитина має вмерти, її мають заду-
шити, тому не гріх голосити.

Баба хреститься, діти дальше голосять.

1921 р.

ВОНА — ЗЕМЛЯ

Присвячую пам'яті мого батька.

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвір'ї п'ять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плечі сказав:

— Славайсу Христу, люди добрі! Відки ви, і як вас маю звати?

— Ми буковинські, війна вигнала нас з дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже, а це мої дві невістки з дітьми, та донька також з дітьми, та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте та будьте гостями. Сяду я коло вас та побалакаю з вами, а жінка най варить вечерю. Вона в мене друга, молода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, вже п'ятдесят років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я її десь на роздорожжі, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як не вздріла вже свого села, то зацімліла. Та сидить отут, німа, межи внуками...

— Бадю¹ Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах у своїй хаті, то вони, як пташечки б'ються по порожній хаті, як сироти. Молитви щебечуть по вуглах, а баба без них німа буде... А підіть ви до

¹ Бадю — дядько.

великої хати та перед святим Миколаєм проведіть їй молитву, може, народиться в ній слово.

То оба старі затягнули бабу перед образи й голосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх святих та й там їх відшукає.

Знов на присні.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми, та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на ворочі коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі, бог вість куди, а вїйта повісили серед села і поклали жовніра, аби хто не поховав, то я відрікся землі та й кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто її не споганив.

Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімали. Кара божа спустилася на нас за гріхи цілого світу. І від тяжкої руки господа милосердного я пробував кров свою, діти мої, забрати в мир хрещений.

— Кличуть вечеряти, Даниле, а бога не гнівить своїм незрозумним жалем.

— Іжте та досягайте ви, птахи, що летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба покушаймо цієї гіркої, та, може, старі наші плечі від землі відвернуться вгору.

Вечеря не мила була нікому, лиш оба діди попивали горілку та також страви не брали в рот.

— Ідіть ви, діти, спати із своїми дітьми, най вам бог ясні сні намалює, а ми, старі, ще побудемо.

— Даниле, коби-сте не гнівалися, то я б щось сказав вам.

— Я розум і гнів лишив ча своїм подвір'ї, можете мене і вибити, бо я, видите, старий птах та без гнізда.

— Старий птах най гнізда старого не покидає, бо нове збудувати вже не годен. Бо ліпше, аби його голова в старім гнізді застигла, як у яру при чужій дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слово я вам дякую...

— Та куди ви вибралися? За панями? Цісар має для них касу отворену, а вам каса заперта. Як увійдете у чужий

язик, у великі студені мури, то доля розфуряє¹ вас по камінчю, і лиш снитися вам буде наша красна земля, а руки за-костенілі будуть з непам'яті сіяні на сміх панам, що спаці-рують, яру пшеницю по камінню. Бог не прийме вас до себе з того каміння, але виїде перед свої ворота, як вас уб'ють на нашій землі. Вертайтесь на свою м'якеньку землю, а там буде вас бог благословити і на шибениці...

— Грішний я, Семенку, грішний перед богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучеряві. Я зараз завертаю вози до схід сонця, аби бога не гнівити...

— Наше діло з землею, пустиш її, то пропадеш, тримаєш її, то вона всю силу з тебе вигортає, вичерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбишся, вона з тебе жи-ли висотує, а за то у тебе отари та стада, та стєги. І вона за твою силу дає тобі повну хату і дітей, і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина. Не йди, Дачи-ле, з панамі, не шукай царя, бо тобі царя не треба, все якийсь прийде до мужика, аби податок брати...

— За ваше слово, Семене, най вам бог дасть усе най-ліпше, я вертаю додому, най діється божа воля.

Та й баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, додому, ідім!

— Ат, сука баба, як вийшло на її, то зараз заговорила!

— А тепер пиймо та «будьте здорові», дай боже, аби ми лиху годину перебули, а як помремо, аби наші кості зогни-вали в нашій землі.

І пили оба діди, та й стара баба з ними, та співали. Баба сиділа всередні та кріпко обіймала обох руками, та про-води дала пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози за-клекотіли, і Данило вертав додому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіні через межі далеко по землі.

1922 р.

¹ Розфуряти — розкидати.

С И Н И

Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіп'ялася і впала аж на плечі. Хмара куряви з-під борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях. Він галасував, лютився, а люди з сусідніх нив говорили до себе:

— Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; багатир. замолоду добре голований, та втратив обох синів і відтоді все кричить: і на полі, і в селі.

Максим спер коні.

— Старі кості, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні до чого. Як ноги погинаються коло коней, а в танці подаються, то такі ноги най не кажу, що варт. Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс своєю головою попід чорні кінські гриви та кричав даліше:

— Та на піч, бре, я ще годеи вилізти, але піч студена, облупана. Образи на стінах почорніли, а святі дивляться на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле життя обтикала їх барвінком та васильком, та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли. Та хоч їх багато, а всі вони до нічого, святці. Синів нема, стару запорпав у землю, а ви, боги, мусите вибачати за барвінок — було ліпше дбати... Ану, звіздохой, поки нам бог назначив, берімся, бре, до цієї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, затулені курявою, а борючи кусали землю, гаркотили, роздряпували її, аби зернові вчинити м'яке ложе.

— Ти, Босаку, ти не є жоден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакові скусав, а скусав. Не сіпай хоч ти мене, бо так мене життя насіпало, що ледве на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши; я тебе вичісую; я тебе старими сльозами поливаю, а ти кусаєш. Звіздочоллий у мене чоловік, він чорними очима за мною водить, він мене жалує, він своєю гривою обтирає дідові сльози, а ти, поганій, серця не маєш. Ще недавно ти цілий жмут могого волосся вирвав і пустив під неги в гній. Так не належить робити, бо хоч ти дуже красний кінь, але за це поганій. Чужим тебе не можу продати, але якби прийшов до мене святий Юрій, то, бігме, подарував би тебе, аби ти з ним ішов змії розбивати; робити землю ти не здатний, бо в тобі спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні, ідім, ідім!..

А борони притихали, земля подавалася, розсипувалася. Максимові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість, і за те він її так любить. І як він викидав жменю зерно, то приповідав: «Колісочку я вам постелив м'якеньку, ростіть до неба».

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коней.

— Та якого дідька болиш ти, стара корсо¹, хрупаєш у кожнім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе, та побачив попри борони довгу нитку червоної крові і сів.

— Скло залізло, матері твоїй! Тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хіба розскочишся в кусні. А ти, небогочиво, малий спасибі будеш мати з цієї старої крові, бо стара кров, як старий гній, ніц не родить; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Криваючи, він випряг коні, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти, сонце, не захмурюйся на старого, що заборзо робить полудне; старий не має чим ходити...

¹ *Корса* — передня зігнена частина полоза в санях; скривлена кістка.

Він витяг із торби хліб, солонину та пляшку і вимивав рану горілкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу і зав'язав мотузком від міха.

— Тепер або боли, або переставай, або, як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горілки, взяв хліб, кусав його та наново, сердитий, вигукував:

— Це хліб? Ним лиш коня паршивого чесати, бо на добрім коні шкіру зідре. Приходять до мене роєм ті підтьопані: «Діду,— кажуть,— ми вам пекти будемо, прати будемо, запишіть нам поля». Ці подерті суки гадають, що я їм поле тримав? Як умру, то чай на моїм полі чічки¹ ростуть та най своїми маленькими головками кажуть «оченаш» за діда.

Зі злості шпурив хлібом далеко на рілліс.

— Зуби здригаються від цього макуха, пиймо, Максимку, горівку: вона гладко йде...

— Мой, мовчи, не гавкай над моєю головою; кому взявся співати? Оцьому обдертому та обгризеному дідові? Лети собі гегь до неба, скажи своєму богові, що най не посилає мені дурну птаху зі співом, бо як він такий потужний, най мені пішли моїх синів. Бо із-за його волі я лишився сам на всій землі. Най твій бог співанками мене не гулить², забирайся.

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонок ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до бога.

— Ти, пташко, ти ніц, а ніц не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, аби тебе ймити; як шукав твого гнізда по межах та грав на сопілці, то ти тоді, пташко, розумно робила, що співала, так треба було робити. Твій спів і Іванова сопілка йшли низом, а поверх вас сонце, і всі ви сипали божий глас і надо мною, і над блискучими плугами, і чад всім миром веселим. А крізь сонце бог, як крізь золоте сито, обсипав нас ясністю: і вся земля, і всі люди виблискували золотом... Так-то сонце розчинило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали калачі, а калачі стояли перед музиками, а молоді в квітках любилися і йшли до шлюбу, і котилася весна, як море, як потопа; та тоді, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

¹ Чічки — квітки.

² Гулити — манити, приваблювати.

— Іди ж собі, пташко, в ті краї, де ще калачів не забрали, а дітей не порізали.

Обома руками взяв він свою сиву голову та й схилився до землі.

— Встид тобі, сивий волосе, встидайся, що приповідаєш та приспівуєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не pomoже...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені? Не землю всю, але душу продав би, аби кривавими ногами зайшов до вашого гробу. Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що мав! Ти свого воскресив, кажуть. А я тобі не кажу: «Воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...»

— Най тобі оця синя баня так потріскає, як мое серце!..

— Та прийдіть котра до старого, ніби ви їх не обіймали, моїх синів, та не лягали в білу постіль? Та вони були, як дуби, кучеряві... Та принеси на руках байстрятко, не встидайся, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байстрюкові порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здіймив обі руки вгору й кликав ними до цілого світу:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не треба!

Голосно заривав, приляг до землі, і нею, як хустиною, обтирав сльози і почорнів. Та ще благав дальше:

— Або приходи хоч ти, коханко, без дитини, та на твоїй шії я вздрю його руки, а на твоїх губах зачервоніють його губи, а з твоїх очей, як з глибокої кринниці, я вилочлю його очі й сховаю їх у мое серце, як у коробку. Я, як пес, зачухаю його чупер на твоїй долоні... Коханко, приходи й рятуй старого!

— Ти ще є на світі, а їх нема жодного; то найдіть дорогу до мене та принесіть вість. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мече пече кожний, як розжарений дріт. Моя голова палиться від того вогню.

І рвав з голови сиве волосся та кидав на землю.

— Сиве волосся, пали землю, я не годен вже тебе двигати.

До решти обезсилений приляг до землі, і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Послідній раз прийшов Андрій; він був у мене вчений.

«Тату,—каже,—тепер ідемо воювати за Україну».—«За яку Україну?»— А він підоймив шаблею груди землі та й каже: «Оце Україна, отут,— і справив шаблею в груди,— отут її кров; землю нашу ідемо від ворога відбирати. Дайте мені,— каже,— білу сорочку, дайте чистої води, аби обмився, та й бувайте здорові!» Як та його шабля блиснула та й мене за-сліпила. «Сину,— кажу,— та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і його на це діло; він дужий, най вас обох зако-паю в цю нашу землю, аби ворог з цього коріння її не ви-торгав у свій бік».— «Добре,— каже,— тату, підемо оба». Та як це стара вчула, то я зараз видів, що смерть обвила-ся коло неї білим рантухом. Я подався до порога, бо чув, що її очі випали і покотилися, як мертве каміння по землі. Так мені здавалося, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперлася на воро-та та не говорила, але так здалека дивилася, як з неба. А як я їх скидав на колії, то казав: «Андрію, Іване, назад не йдіть, за мене пам'ятайте, бо я сам, ваша мама на воротах умерла...»

До самого вчора Максим водив коней по ніві, та не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гчали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

Пізнім вечором, як Максим пообходив корови та коні, та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, геть затихла, замертвіла, як би в тебе хто ніж упхав, не годна слова сказати... Та я в тобі ще розгребу трохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих. Потім прикляк до землі й молився:

— А ти, мати божа, будь моєю газдинею; ти із своїм си-ном посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох.

1922 р.

ВОЄННІ ШКОДИ

Сивий комісар в'їздив у село форшпаном¹ і дивувався, що воно ще стоїть чисте й біле.

«Цим мужикам, — думав він, — і чорт нічого не вдіє, а не то війна, жеруть, як свині, та заливаються румункою. Цікаво, чи підуть і скільки дадуть заробити. Я їх умію поскоботати³».

Максим Онищук побачив від своєї хати пана та зараз забіг за вугол, аби скритися.

— Відки ця Польща стільки тих підпанків набрала! Возимо та й возимо, та й перевозити не годні. Ліпше сховаюся, а жінка най каже, що я в млині. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований, як пацюк, всі багачі повтікають у хащу, аби не йти на форшпач.

Стара Варвара сказала «славайсу» і шептала:

— Це якесь старе дупло, не буде ландувати⁴ ночами з поліцаєм та хапати молодичі за підтичку..

Отець парох, як лошак, побіг до хати, аби комісар його не запримітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрячте в покою та готовте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

¹ *Форшпан* — обов'язкова служба конем і підводою.

² *Румунка* — румунська горілка.

³ *Скоботати* — лоскотати.

⁴ *Ландувати* — вганяти, волочитися.

Учитель низько поклонився комісарові і сказав: «падам до нуг», бо не боявся, щоби пан комісар загостив до нього.

Коло громадської канцелярії вїйт з байратом¹ очікували комісара. Вїйт каже:

— Люди добрі, я цього не витримаю, стара від хати відгонить, а діти голокують, як на пса. Нема спокою ні вдень, ні вночі. Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів², шукай письмів з Відня, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. Возьми двері не забираються, так що стара замерзає на печі. Пошукайте собі другого вїйта, бо я довше не годен цей тягар двигати. От, видите, вже їде; бодай його шлях трафив!

— Вїйте, а де люди? Я ж наказував вам, щоб усі зійшли ся коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людям приходити, може, ще посходяться.

— Мужик все дурний, як платити, то він хапає книжку з-під сволюка, ховає в пазуху та днями вичікує, аби податок заплатити; а як гроші брати, то мужик на печі. Йй, чорт вас бери, менше буду роботи мати, а пенсія³ одна.

— Прошу пана, вже ми набралися, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо, що за Австрії так було, але в нас буде інакше.

— Дай боже!

— Вїйте, ідіть ви перші списувати воєнні шкоди, хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називається?

— Михайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Які там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляєте?

— Може, десять, може, більше, може, менше.

— Пишім дванадцять.

— Кілько нема.

— То пишім одинадцять.

— Та най буде...

¹ Байрат — сільський виборний.

² Гвер — рушниця.

³ Пенсія — платня.

— Які шкоди воєчні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? Пусто говорити і писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня й Пешту заберемо все золото, і золотом усі шкоди воєнні поплатимо.

— Бог би з вас говорив...

— Тепер ми ваші, а ви наші.

— О, то ще хто знає, як буде.

— Польща буде, а ви як маєте розум, то наберіть золота від мадьярів, від німців та від москалів, та й жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників з села. Ну, начальнику, яка шкода?

— Та пара коней, та віз ще на початку війни австрійки взяли, коні з возом, тисячу корон. Взяли корову й телицю; за обое рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мадьяри зарабували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Де я все годен нагадати, та й нащо згадувати лихе; добре, що минуло.

— Ні, все списуйте, ми все заплатимо.

— Та брали подушки, та верені¹, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годен збагнути?

— Отож, видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, виносить дві тисячі шістсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте жити чим до кінця віку.

— Ей, пане, бог ті корони буде рахувати, а марок мені не треба.

— То подаруйте мені цю шкоду, я вам зараз дам тисячу корон.

— Що буду дарувати більшим панам від мене.

Байрати так само нерado списували шкоди, а люди, які вже походилися, перераховували війтові золоті корони на марки, і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Та аж як Кальман цілу годину диктував свої втрати, не починаючи найменшої кришки, то мужики загомоніли.

— О паршивий, нарахував аж три тисячі золотих корон;

¹ Вереня — рядно.

а кривий Дмитро увесь маєток йому в себе переховав, і дивіть, кілька грошей набере.

— Я в Карпатах їв два місяці сиру бараболю, стратив коні і віз, ледве добився додому, і півроку відлежав, та аби я нічого не мав...

Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати свояків і сусідів, аби не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

— Бачу, люди, що ваше село розумне, і всі шкоди вам напишу, але піду їсти, бо я голоден.

І разом із віїтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували і повиходили червоні, як раки. Радний Корч вже знав, що комісарові треба румунки, масла, курей та яєць. За те, що людей про ці потреби комісара повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне най-далше за місяць. І заки пан писав у канцелярії, то жінки до комори поліцая наносили всіякого добра, а чоловіки в руках таскали румунку. Поліцай і Корч незабавки також почервоніли, так само їх крєвні. Цілий вигін заворушився, звеселився, і любо гуторив аж до опівночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що курей і яєць забагато для комісара, а особливо забагато румунки.

В опівночі мужики, як бджоли матку, обступили пача та відпроваджували до Кальмана на вечерю. На зорях висадили комісара на форшпан, обложили курми, яйцями і румункою, і так, бажуючи йому та Миколаєві щасливої дороги, вернули веселі додому.

У Кальмана лишився лишень Свіц. До сходу сонця гукав п'яний:

— Най тих москалів шлях трафить, що мене не обрабували!

А Миколай добрим кіньми, як переїздив через хашу, то на нього і комісара напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогу, і аж під містом пан і Миколай отямлися та обтирали кров з лица: Миколай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? Чорта в звби!

І так було.

MORITURI

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяра Тимка щонеділі і свята, аби голитися і підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то інший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні помирали, а другі пропали на війні. Але від тридцяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

* * *

— Коби-сте не курили такі тютюни, що я гину від них, га не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха — то ти давно.

— Як не глухнути в такому млині, встидайтеся, старі пайташі².

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребеня?— каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите, ступня! І він ще храпливий та слиनावий...

— Ти петлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий!

— Вона би ще хотіла, так як давно, аби її попліскувати по м'якім, але, небого, вибачай, м'якого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забиратися³...

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати. Регіт, сміх, Настин кашель.

¹ *Morituri* — смертники

² *Пайташ* — дідуган.

³ *До дучі забиратися* — збиратися до ями, помирати.

— Тимку, бери, мой, кліщі та тягни зуб, та я цеї ночі по стінах дрався.

— Котрий зуб?

— Та на, дивися.

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами, з твоїми? Зуби такі, що залізо перекусиш.

— А я не годен витримати.

— Я, небоже, не буду до служби божої тягнути. Терпи, як можеш, до після служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, кілько ти нам крові вже пустив, перед службою з бороди та лиця.

— То нехотячи, а це інше.

— Васи, а пробуй горівки.

— Сходили діти ціле село, та й нема.

— Нешті румунешті¹.

— А я зараз найду, але аж на кінці села.

— А кілько нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, та й буде.

Всі шукали грошей, поволі, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

— Розробляйте мило, котрі голитесь, а котрі стрижетеся, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай вже трафіку з папірками², бо як котрий вийде з твоїх рук, то мусить цілу книжечку виліпити, аби кров з нього не зійшла.

— Та в тебе, Николо, така тверда борода, що я борие би дику свиню виголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, що має м'який волос.

— Бо також пустий волос, такий як у дівки межн пахамн... Мені вже рука дрижить, я не знаю, як я вас доголю до кінця, а як ще котрий з вас вивернете ратиці³, то такн не знаю, як його на лаву покласти.

¹ *Нешті румунешті* — чи нема румунки (горілки)?

² *Трафіка з папірками* — тютюнова крамниця, де продається й цигарковий папір, папірки.

³ *Вивернути ратиці* — вмерти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплені папірцями та чекали горілку. Микита врешті прийшов із пляшкою і, заки ще обголився, то на столі була горілка і накраяний хліб з часником.

— Приймо, бре¹, бо гони наші короткі! Що будемо собі жалувати?

— Та нам, коби цей нехтолиця² хто доносив, то ще бис-мо дубали³ поволі. Війта вже не кладемо, ради не вибираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню там тепер ред⁴.

— От, ред, дівки перебираються на парубків, парубки на дівок, обіймаються без встиду та сорому, весілля справляють та беруть гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мають розум, не бійся; молоді, світом бували, Польщі ані-ані не хотять, а панські ґрунти хотять розділити.

— Бігме, добре, ніц не кажіть, тепер з цею Польщею ніхто не годен витримати: і маєткове, і доходове, і ґрунтове, і від псів, і від гноївки... але де що на світі є!

— Та коби могли вибороти. От дай, боже, здоровле Насте, та й не кричи на нас, бо, небого, вже ми на розході.

— Та що я вам кажу, дай, боже, і вам здоровле, лиш не заґрійте голови, як котрих зелених свят: люди йдуть до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дуб'є, під любнєстком...

— Тоді був гелт⁵, де ті часи?..

Довго ще балакали, і Василеві на хорній зуб лишили зо два келишки.

— Та йдіть вже додому, та коли вас жінки зберуть до церкви, і коли я вимету оте волосся, кінські гриви з білих коней...

І вони виходили з хати зі спеченими обличчями, які сонце довгі роки пражило, воно й тепер зараз увіссалося в них, та й вони його несли до своїх домів.

— Зараз буде біда,— казав Никола Максимові.

¹ Бре — братці.

² Нехтолиця — ледащо, повія (тут — горілка).

³ Дубати — жити, ходити по світі.

⁴ Ред — уряд, провід, порядок.

⁵ Був гелт — були гроші, був гарний час, гарно велося

— Та яка біда, а дітям від тебе зась!

— Та дітям зась, але стара. Вже чекає, аж очі видивила, аби мене чесати.

— Сам чешися.

— А де ж би вона дала, вона ціпко любить полювання робити в чупрі, та зараз занюхає, що пив горівку. Та й казання: не маеш стиду, старий, ні від сонця, ні від людей.

— То сховайся десь у стодолі.

— То пропало, вона би мене з гребенем шукала до завтра.

1925 р.

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав відвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали, я переродився на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зійду, чи на стару голову стиду наберу. Чую ту музичку, як моя стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали у вуха. Дотепер були, як оловом залляті. Мука бути глухому, слова в'януть на язичі, а стара лиш посмішковується з мене та пищить, як сойка, в самі вуха. «А нема вже як вічів слухати та з престолів самому до них говорити». Мені з жалю за людським словом не раз хотілося дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає корсю та стає стовпом.

— Приходиться сидіти в своїй душі, як у заваленій хаті, де все розбите і понівечене. Десь як з мряки, як з мокрого попелу, таскати свій розбитий маєток та від спужи обтирати руки. Рідні діти такі, як чужі, я забув, що вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів, багаго зібралось з Черемша, з-над Прута і з-над Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міських ринку, як риба розкидана по дорозі; гинуть тікати в зелене поле. Мама сидять на возах, плачуть та потиху проклинають наших дорадників, а ми, батьки, радуємося. Та доки,— кажемо,— будемо дурні та панам служити будемо, поки діти не вивчимо, а тоді і панів понагонимо. А геть потім, як діти в

Василь Стефаник та Марко Черемшина (фото 1926 р.).

школах попідростали, то ми, самі дужі господарі, гомоніли коло них, як бджоли коло цвіту.

— І той жаль, коли я, як замуrowаний цементом, попав у глибоку пивницю, зробив із мене такого, що зачав забувати те, що мене в житті все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то, господи, відай, все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мені, всі пшениці, що викосив, ще немолочені. Тепер я — багач, ще погодую цілу Україну. Всі морози, що підо мною жили віки, тепер мене кладуть на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цього їм, і того їм, не жалує мене, сідлає, як коня. А я заметілями та бурєю йду радий, веселий, бо напереді діти, а назаді біла хата.

— А що вони здорові, ростуть, вчаться?

— Відпочиваю по дорозі, як дуб міцко закорінований у землі, а галуззя під небесами, в школі. Тепер я віджив і ще дужий, походжу ще по своїй дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи — тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збилися до них, докупи! Де, моспане, тут вже жандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисячами, моцні та розумні, свої напереді. Встає Франко з тяжим ясним чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кожний з нас посидить у криміналі за мужицьку справу, то вже ніколи нічого боятися не буде. А Павлик ледве дише, розповідає завзято тонким голосом — геть ніби без надії — про нашу нужду, а там ззаду, від дверей, крикливий Трильовський в биндах, як дівка, та все сварить, а молоді через це все ближче тиснуться до нього. Одно слово: земля по містах дудніла під нами, і не один панський вугол утік із свого гнізда.

А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хоч як вічів¹ не любила, але не торкотіла на мене в малій хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло нього такі щасливі і ясні, як би він кожному поклав золоте колісце на голову. А я приперся до ясеня в саду та й кажу: «Господи, ти звеселив світ своїми цими зіздами, а нас, бідних

¹ Віче — збори громади, мітинг.

мужиків, звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за нього щодня».

— А в хаті я йому сказав: «Мені, неписьменному, ваше письмо одно за другим сини читають, старе і нове. Коби вам бог скільки сили дав, аби-сте відшукали всі наші письма. з землі, з старих монастирів і ті, що замуrowані в панських палатах. Та нагадуйте і нас, хоть потрохи». На другий день я віз його до колії та здивав якогось пана з кіньми, як зміями, але я з дороги не звернув і капелюха не зодимив. Небоже-дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

— Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та война багато їх поклала в сиру землю...

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпирталах ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мече лихословила, Україну проклінала: «Ходив ти,— каже,— ціле життя по вічах та й діти заказив та й пустив їх стрімголов». А діти нібито нічо не кажуть, обминають, що в кості їх дітей порозкидав по всьому світу.

— Я вже був і злагодився йти за внуками, та поляки ймили на границі, та приташили додому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати, та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі постіль між худобою та там перебував і літо і зиму. Я оглух, осліп, їсти не їв, хіба барабольку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

— Та найгірші ті наші, що пішли на службу. Бо як приходить польський жандар та гонить сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, аби лиш знав, куди їхати.

— А що, старий, де ваша Україна, а кілька моргів поляти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий, кажу, не чую нічо.— То вожу або дівки з ними, або вулицями сміття закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби мене відвертаються, ніби не пізнають, ходять, сараки, як песики, що їх газда пустив у чисте поле. Але одна молода професорка таки мене пізнала. Не плаче, не заводить: «Діду Грицю, що буду робити, мій преложоний¹ хоче, аби пристала на його віру».—«Небого, кажу, не йди до них в гості, як вони твоєю вірою гиду-ють, сиди в своїй хаті та їж чорний хліб».

¹ Преложоний — начальник.

— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я відродився, але, як умру, то зараз приїдьте до мене, бо, боюся, що вже буде по мені, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших вони повикидають на під'. Вони їм діти помордували, вони на них дивитися не годні, а як я вже буду лежати в деревищі, то запитайте при людях моїх дітей, чи вони мої ці образи будуть в хаті так шанувати, як я, чи пообертають лицем до стіни, аби приподобитися езекуторам та жандарям. Цей малий внук, він би ще пошанував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли би пошанувати моїх святих, то купіть шкіряну шкатулу та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не гние віками... А до похорону я маю все злагоджене, ані одного цвяха дітям не треба постарати.

На другий день ранісінько прийшов післанець, що дід Гриць, як я від'їхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жартував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ліг на постіль і зараз сконав.

1925 р.

¹ Під — горнище.

НИТКА

Присвячую Іванові Семанюкові¹.

У хаті тихо, вікна чорні. Матір божа, ледве освітлена, і кужіль.

Її чоловік Семен, він як спить, то ще її любить. А коло нього Марія та Василь. А коло неї колиска з Юрком, найменшим. Образи на стінах і велика радість, що вона любить і її люблять.

У хаті чисто, сідати би до кужіля.

— Він у мене дужий, я ще буду мати діти.

— Кілько дітей я не народжу, то він усіх погодує.

— Мушу їх накривати, любити і на них робити.

— Нитка довга та предовга, без кінця, ніхто не скінчив нитки. Їх треба убирати, а бог мені дав їх любити. Хочу, аби мій чоловік чув на своїм тілі всі мої пальці, всі десять. А Марію убирати треба на великдень, а хлопчиська все роздеруть, бо знають, що мама наново нашіє.

Чоловік спить, як камінь, Марія вже не закрита, а Юрко в колисці коло неї в неспокою. Понакривала і прилягла коло Юрка.

І кужіль, і очі, і нитка рівна та безконечна.

— А як на них понапрядаю та убілю положно, як папір, та повишиваю їм усе.

— Та з воріт за ними буду дивитися, за моїм чоловіком та за моїми дітьми. Вони всі мої, як ідуть по сонцеві.

В опівночі очі слабнуть, пальці умлівають, а нитку му-

¹ Іван Юрійович Семанюк — письменник Марко Черемшина.

снить прости дальше. Та й вона своїм молодим тілом хилиться до кужіля.

— Не можна слабнути, вони на мене чекають, всі оті, що сплять, свою нитку я доведу до кінця.

Але прийшла на поміч матір божа з образів.

Та не хотіла довго помагати. Одної ночі прийшла та й сказала: «Більше тобі помагати не буду. Ходи зі мною».

1926 р.

М Е Ж А

Господи боже, із замолоду то ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні годину не відступаєш. А я тобі кажу, що ніц не жалую.

— Що ти, старий, говориш, та не гріши!

— Забирайтеся всі з хати!

Вийшли, і мати розповідає донькам, що їх тато вже сімдесят років має, що ослаб, що вже десять літ, як ледве чути говорить, а тепер гримить, як грім, та з богом правдається. Плаче мама, і доньки плачуть. За хвилину тихенько всуваються до хати.

— Гріх гріхом, а я землі і тепер не дам. То він багатир, у нього лани, та йде в мене брати грунт, хоче прожерти мою ниву. Та я коло неї працюю та з кожного боку поглядаю. А де будяки, та згинаюся і виполюю. Хребет тріскає, руки гсрять від будяків. А я вночі не годе розправитися та язиком вилізати руки, як собака рану.

Стара коло нього хреститься.

— Мої ниви на весну зелені, із вітром шепчуть. А я прилягаю на ниву і дякую вітрові, що він є на землі, і землі, що вона родить. А розмова їх обоїх родила в мені молитву до тебе, боже, таку, що ти ніколи не чув, і за цю молитву то ти повинен мені дарувати.

— Ей, тату, не говоріть таке!

— Говорю з богом, забирайтеся мені з хати.

Знов виходять і знов потихеньку вертають.

— Та як вона засне змордована, як та мама, що нагодувала діти та вкрилася білими пеленами, як лебідь крилом, то

я гріхувався прокидати сніг, аби не змерзла і не пробудила-ся. Земля — твоя донька і ти повинен мені простити.

Стара, плачучи, похитує головою.

— Бере та й бере. А я косу під паху та йому у саме серце. Іж тепер землю. Відсидів, то відсидів у мурах, мій туск¹ за землею не заржавів. Я прийшов і обіймав свої ниви, але багаті обходили мене здалеку, а ти, боже, приходив до мене ще і з своєю карою. Я не відсварювався, але я мав рихт.

Стара і доньки зачали голосити.

— Суки, винесіть мене надвір, а самі лишайтеся в хаті.

І суки вийшли.

— То не мені рівня, як за межу наші справляли ворогові кулі і гармати. Молоді, як пінка, співають, як ідуть на смерть. А ми позаду збираємо наших співаків та плачемо. Кров'ю обкипіли вони, чорні від грязі, гвера з мертвої руки не мож вирвати... Лиш очі сміються, бо нема мамі, щоб їх затулила. А я плачу та гадаю: «Доки ми ці сміючі очі, як перли, закопуємо, то й наша межа буде. І чому ти, боже, не благословив їх?»

— І відтоді я тебе, боже, не боюся!

— Ой, діти, моліться за грішного тата, він конає.

— Зараз буду конати. Аби-сте мені до деревища насипали землі і не вбирали. Я хочу лиш з нею бути, так як наші. А, ти, боже, як можеш, то прости, а не воля твоя — то жбурни мене в твій вічний кримінал. Ти ж маєш пекло. А я вищому від тебе скарги не занесу...

— Здійміть мене на землю, най її ще раз поцілую.

— Ой, діти, наш тато вже сконав у грісі...

1926—1927 р.

¹ Туск — туга

ДАВНЯ МЕЛОДІЯ

Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі. Мама, ще дуже молода, чекала на братів. Її біломержані рукави радуються, що покривають її міцне тіло.

— Діти, як прийдуть браття, то не пустуйте, а тихонько сидіть, там на горні є медівники і цукор. Беріть собі кілька хочете, лиш будьте чемні.

Небавом перед вікнами ми почули скрегіт великих чобіт на морозі. Гураган давньої мелодії вирвався з дужих грудей. Іде коляда про лицаря, як йому дорікає його вірний кінь:

— Продаш ти мене, згадаш ти мене...

І оповідає той кінь своєму лицареві, з яких-то побоїв він його виніс: і з половецького, і з турецького...

Рефрен української історії мужньо звучав у того коня:

— За мною гармати, як грім гриміли..:

Тих гармат я збоявся та засунувся назад на піч. Але з жалю за конем я розплакався, а Марія казала: «Ти все дурний». За це дістала від мене попід ребра і сама зачала ревіти.

Мама ледве нас успокоїла.

Увійшли браття до хати, на столі стояли калачі, такі великі, як вони. Колядують мамі, колядують Марії, а за мною на печі все гармати, як грім, гримлять, і я гину побачити того коня, бо то був кінь інший, як оці наші, що тягають плуг.

— Брате Семене, то ще ми заколядуємо твоєму хлопцеві!

— Прошу, панове-браття.

Ой рано-рано пан Василь устав,
При першій свічці личенько вмивав,
При другій свічці суконки вбирав,
При третій свічці коника сідлав.

Я чув себе вже в сідлі і твердо постановив ніколи свого коня не продавати.

— Ходи дякувати братам.

Взяв мене на свої руки, і я цілував кожного з них у залізну руку. Як заплату, я діставав від кожного грейцер, а як моя долочя вже не могла змістити кілька грейцерів, то моя мама забирала їх у червону хустку.

Мені від цілування аж губи спухли, та я таки всіх доцілував, а тато заніс мене на піч.

Я щасливий заснув, з кулачка розгубив братні гроші, але гармати, як грім, гримлять до сьогодні за мною.

1926—1927 р.

МАТИ

Стара Верижиха підперлася високим костуром, йдучи до своєї доньки. Думала:
«Осінь багата, горобці ледве літають, такі повні, а навіть бідні діти потовстіли».

— Славайсу!

Сіла в доньки на лаву, та тихо сказала до себе:

— Але ж бо файна.

— Та що ти, донько, робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідові з рук не злазить і робити не дає?

Катерина затряслася, як осиковий листок перед бурекі.

— Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо, чую, помічна дуже.

Вогонь горить.

— Та покажи мені, доню, ті дарунки, що подарував тобі той великий офіцер.

— Ой, мамо, я не годна рук від себе звести, отам ті дарунки!

Верижиха своїм костуром стягла з грядок шовкові хустки та спідниці, та тоненькі черевички, та полотна рантухові, а перли, що розсипалися по землі, розбивала костуром. Стара сіла перед піччю і кидала у вогонь панський крам, один за другим.

Катерина дрижала біла, як стіна, в куті і держалася руками стола, аби не впасти.

— Твоє курвинство вже згоріло, коби і тебе могла захати у той вогонь, але стара та немічна. То твій чоловік обтіскує з себе воші та тягне гармату з болота, а ти свою ді-

тину кинула в мене на постіль, як сука, та футнися¹ з офіцером. Сидиш з ним в колясах, як пава, люди ховаються від твоїх поїздів, а їх колеса їдуть почерез моє серце. Ти заткала у мій сивий волос смердючу квітку ганьби.

Вогонь потух.

Тепер стара вилізла на постіль і здоймала з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирає і тонкі полотна.

— Катеринко, награбований крам пішов з димом, а це твоє віно старала я чистими руками, як ти прийшла на світ.

Мати гляділа, як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очі, повні гріху, але осяяні ласкавим небом.

— Життя твоє, небого, серед нас скінчилося, ти чужа всім, насип оцей порох в московську гарбату і зараз спокутуєш гріх. А я тебе файно вберу, я тебе ще краще поховаю і зітреш ганьбу на нас старих та на твоїй дитині.

Катерина від постелі попри стіл та попри лаву ледве перелізла поріг. Стара сиділа довго на прегарнім віні, потім встала, замкнула хату і йшла додому.

— Боже, не лиш ти право маєш давати кару, але й я.

У церкві і коло церкви всі люди її обминали, бо вона намовила Катерину, аби вона повісилася, а стара Верижиха гукала на них здалека.

— То як моя Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селові принесла ганьбу, що найліпші коні з офіцером забрала, що справляла в кого гроші, що курвилася в єврейських перших і дзуркотіла краденими перлами. Мій старій тижнями не входив до хати, бо не міг клякнути перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздратовати наше серце, а тепер, як я її висадила на гідлю, то ви вже милосердні. Чого ще хочете від мене, дикі звірі? Як ще підховаю її дитину, то піду за нею, ви, шельми!

Накинула на шню мотуз і з довгим кестуром, самотня, дорогою пішла додому.

1927 р.

¹ Футитися — погано поводити себе, крутитися.

РОСА

Сгарий Лазар досвітком сапав грядки. Досвітні пасма витягали сонце на землю, а Лазар потрясав сивим волоссям і, спершися на сапу, усміхався, бо дуже любив цей ярий переддень. В сутінках світанку він все малював будучність своїх дітей, внуків і правнуків.

Тихо, птахи співають, а роса їсть ноги. Але цю росу кожда стеблинка так радо двигає на собі, мов божий трунок.

— Ей, ти росо, їла ти мене від дитини, я коло овець плакав від тебе. А як був молодий, то мусив підкочувати білі штани, йдучи від дівки, щоби мама не сварила, а як став газдою і заходив в збіжжя косити, то ти жерла мене і кусала і боронила перед косою кожде стебло, аби їх ще завтра напоїти своїм різким папитком, але восени ти найгірша, бо забирають від тебе все, кому ти щодня лице мила. Ти так, як мама, що не дає своїх дітей.

— Ото ж, росо, находився по тобі, ото ж мече наїлася, але твоя їдь була як мід, що щипає і смакує. Я тебе сімдесят років не проминув ані одного дня, я все чекав ясного сонця і воно велике та ласкаве висушувало мене, а тебе, росо, забирало до неба, щоби вечором зливати, як умліває вся травинка. Ти, боже, поливаєш всю землю росою, так як ми розсадник. Ех, ти, божа водице, ти давала дужість і здоровля пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную¹ дуже, що ти мене не будеш заросювати, як ти, святе сонце, родишся.

¹ Банувати — тужити, жаліти, нарікати.

Глянув на свою білу хату.

— О, я з тебе, мій палацу, тихенько дуже виходжу, аби не будити купи внуків. Вочи так файно сплять, порозкидаються, що гріх рипнути дверима; їх сон святий, бо їх бог взяв на свої коліна, на колінах божих вони ростуть. А стара зараз за мною встає, накриває діти і ходить тихо, як кітка, та лагодить їм сніданок. Мій ласкавий боже, чим я годен відплатити твою ласку? Ти мене своїм сонцем, дощем і бурею тримав у силі довгі роки, аби мої діти і їх діти жили і росли!

— Але внуки інші, як давно були, в них книжки, в них співанки інші. А дурна стара радується ними та будує Україну; здуріла стара від внуків. Видурюють від неї гроші на театр та на книжки, та тягають стару коробку по читальнях, а вона вертає з ними додому та радується, як дівка. «Мой, старий,— каже,— але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синіх гачах, а люди плещуть йому в долоні, а він так говорить, як у книжці, а сорочка горить на нім. Ей, якби ти хоть раз подивився на них».— «Я,— кажу,— старий, щоби дивитися на таке і не винен тому, що ти з своїми внуками наново дівочиш. Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно, та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як кертця¹, ти їм не вишила, відколи ти здуріла з тою Україною, то мені в мошенці все гроші хибують».

— Але внуки не п'ють, не гуляють і до корчми не йдуть, а гудуть, як бджола: Україна, Україна. Малий Кирило підходить мене, як дитину: «Діду, діду, я прочитаю таке файне».

— Та читає, та добре там написано, але я письма не знаю, а лиш через охоту малого сідаю з ним та потакую.

— Вони в мене чемні, най їх бог благословить з їх надіями. Вони хочать нового, на те вони і молоді.

З цих дум вирвало його сонце, що зішло, як золото, і стара, що кликала на сніданок.

— Ти вічне сонце, ти знов благословиш мене на сніданок. Та я слабкий; роса, твоя донька, не має вже на мені що пити, самі кості. Але в мене вчуків багато. Роса має кого обливати своїми перлами. А ти мамо наша, ясне сонечко, все благослови їх до сніданку.

Старий Лазар росяним листком обтер свої мокрі очі і пішов до хати між внуків.

1927 р.

¹ Кертця — кротця.

ГРІХ

Думає собі Касіяниха, що то буде. Чоловік вчора вернувся з фронту, напився води і спить. Чути від нього сажу із колійового вугля. На горні блимає каганчик. Коло неї з одного боку раз по раз розкривається величенька дівчинка шлюбна, з-перед війни. А солдатський байстрюк раз по раз шукає грудей. На стіні відбивається її кругла грудь, як гора, а губи байстрюка виглядають на стіні, як пажерливий змії. Думає вона собі: «Цей хлопець, як опир, витягнув в себе всю мою жіночу честь і ще всю мою кров витягне».

— Як же ж то буде, як чоловік встане, то то буде ці довгі кіски обмотувати коло своїх рук, то то буде волочити моє біле тіло попід лави та попід сішки. А потім притягне до порога, і тіло лишиться в хаті, а голова брикне до хорім, аби кров з неї пси лизали. Так, суко, будеш покутувати гріх. А це моє щенятко пропаде у бруді й нарузі, ніхто йому сорочини не дасть, а як, не дай боже, виросте, то буде блукати без мене наймитюгою, навіть не буде чути про свого батька, який на широкім степі нічо про нього не буде знати. Мій боже, чого ти мене так тяжко скарав, що відобрав мені розум, як він дивився в мої гарні очі і моїми косами напивав свої пазухи у шинелю. Ти, боже, винен, бо ти відобрав мені розум. Моргаєш на мене ясними зорями і смієшся. Будь такий проклятий, як я!

— То моя мама стояла два дні коло одвірка смутна і скривджена на своїй честі, а мої сестри сльозами прали пелінки байстрюкові. А батько не входив тижнями до хати, лиш надворі їв свій сухий кавалок хліба. Піп у церкві прокляв мене, люди минали мене. Такого тягару скала на собі не здержала би. І я лиш тому не скочила в Дунай, бо мій байстрюк шовковими очима сміявся до мене.

Вона вхопила дитину, притиснула її до себе та приповілала:

— Хто би мені дав таку міць, аби я тепер вийшла надвір, аби виострила ніж та встромила йому в саме серце. Ой, боже, ти даєш принуку до гріха, але не даєш сили змити гріх. Не вб'ю тебе, небоже, хоча чую в собі мус, моє серце трясеться, як павутинна на вітрі, ох, коби я могла вийняти своє серце і захвати тобі його в горло, аби ти вмирав з двома серцями, а я без одного.

Рано.

— Це чия дитина?

— Ти знаєш, що не твоя, лиш моя.

— Та й цю вигодуємо.

— Ні, я не хочу, аби ти мої діти годував, я собі сама погодую.

Вона притулила до себе хлопця залізними руками, думала, що бахне сокирою і воліла, щоби вперед сама загинула, щоби не дивитися на судорсги маленьких ручок.

— Ага, то ти баба, чоловіче, то ти не жартуєш, то тобі легко нести ганьбу своєї жінки.

— Ти знаєш, що відколи я стала курвою, то до мене дзвонять у вікна всі хабалі, я тобі більше не жінка, такої жінки тобі не треба.

— Лишаю тобі Катерину, вона величенька, вона твоя, я собі піду геть з моєю дитиною.

Із скрині вибирала своє віно. Для себе взяла дві сорочки і кожушину.

— Це решта,— каже,— для Катерини, вона дуже розумна і чемна, тобі з нею буде дуже добре.

Вона йшла вулицею з дитинкою.

За нею мати і батько, і сестри, і сусіди всі кричали:

— Не йди, не йди!

Але вона майже бігла, і як вийшла на гору і забачила стовпи високих гір і ясні ріки, то глибоко відітхнула, дала грудь синові і шептала.

— Гріху мій, гріху, я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій синку.

1927 р.

ДУРНІ БАБИ

Як то сталося, що жінки на ринку зробили недозволені збори, того ніхто добре не знає. Почалося від того, що стецівська жінка приїхала люта з Коломиї від сина, що сидить у криміналі.

— Мало під тими мурами не замерзла, не пускають та й решта. Ходжу по морозі, душа в мені стигне, коби хоть з-поза ґратів уздріла його...

Жінок коло неї вже більше.

— Питаєте, за що сидить. А лихо його знає — за газети. Уздрів через вікно жандаря та й запхав мені в пазуху якісь папери. А жандар обшукав його до голого тіла, перевернув хату догори ногами та й сів. Надумав, надумав та й каже моему чоловікові: «Ідіть за цією дівкою через дорогу, най зараз прийде». Прийшла дівка, а жандар каже: «Обшукай цю жінку, чи нема коло неї яких паперів». І рихтіг¹, витягла з пазухи ті папери, що мені син дав. Жандар урадувався, поперебирав ті папери та й каже хлопцеві: «Ходіть зі мною на постерунок²». Та й як пішов, то й до сьогодні. Питала я, питала, розвідувала, аж чую, а він у криміналі в Коломиї.

Жінок щораз більше.

— А хоть би й замерзла, то їду до нього, то в мене наймиліша дитина, може він голоден, може його нендза³ їсть, може за ґратами замерзає. Старий кричить, на кого решта дітей мають лишитися. А я кажу йому: «Як не хочеш завезти ід колії, то я, бігме, на колінах піду». Вздрів, що нема зо

¹ Рихтіг — справді.

² Постерунок — помешкання поліції.

³ Нендза — нужда, нечисть.

мною що робити, запряг коні та й повіз. Сіла я в ту колію, пудить¹, гадаю, зараз буду його видіти...

Жінок уже зібралася велика громада, вже й чоловіки позаду з батогами поставали, і поліцай уже підслухує.

— Та нім я найшла тст кримінал, заки я там добилася, то най вас бог боронить. Але трафився якийсь добрий панок та й каже до мене: «Чо ти, жінко, під цим муром замерзаш?» А я плачу. Розповіла я йому, що так і так, і він завів мене всередину до криміналу. Стягнули з мене протокул, як він називається, відки...

Жандарм пробував розгонити, але з бабами то так легко не йде.

— Там виділа сина, відай, ним так, відколи він є, не тішилася. «І не журіться, мамо»,— і веселий він і каже: «Тут нас сидить таких багато, нічо нам не буде, як який рік-два дістану, то ми молоді, та й відсидимо». Отак він мене розважає. Дивлюся на ті мурн, на малі вікна з ґратами та й кажу йому: «А де ж ти тут, сину, годен два роки витримати?» Отак я з ним минуточку побула та й «гай, бабо, забирайся». Але мені і це добре...

Тут уже зробилася баталія, жандармів щораз більше, жінки не хотять розходитися, крик. Якась карлівська жінка кричить:

— Ви хочете всі наші діти, що в школах вчать, зогноїти по криміналах, аби потім мужиків запрягти в ярем.

— Ви наші діти порозгонили по всім світі, мій утік на Україну та й не знаю, чи жне він, чи пропав.

— А мій гине десь у Чехах...

— А мій у німця, аби вам так легко конати, як мені оплакувати мою дитину.

Жандармів щораз більше, крик росте. Чоловіки вже пробують успіюювати жандармів, що це дуриї баби, що вони не знають припису...

— То най лиш ті дві жінці виступлять, ми з ними зробимо протокул, а ці решта розходяться.

— Ех, ми знаємо ці протокули. Беріть нас усіх!

Чи там довго, чи коротко правдалися жінки з жандармами, але за яку годину рушив похід жінок під магістрат, а по боках жандарми. Мороз скрипів і скреготів під ногами, а ззаду йшли чоловіки з батогами.

¹ Пудити — гонити, летіти.

Та кожда з них у червоній платині. Де вони годні пізнати та й який дідько з кількома бабами годен собі дати раду?

І це була правда. До самого вечора жінки мерзли на магістратському подвір'ю, перемилювали на собі хустки, аби їх не пізнати, і не можна їх було вигнати. Треба було аж просьби, щоби їх відти позбутися.

А як розсипалися вулицями, то реготалися, як з весілля йдучи.

Звичайно, дурні баби...

1928 р.

ШКІЛЬНИК

В громадській канцелярії купа неспокійних крикливих жінок. Лише жандарм із карабіном сидить коло стола спокійно і вїйт; на долівці за вїйтом у кутичку сидить дуже обдертий хлопчина й оглядає чорненькими очима публіку.

— І чого ви, жінки, хочете від цього бахура?

— Ми хочемо, аби його приперли, бо через нього ані нам, ані дітям нашим нема в цім селі життя...

Закричали, заломили руки.

— Та кажіть, Тофанко, таже ви бігли до шандаря...

— А вам ще багато вповідати треба за цього байстриюка? Він збирає малі хлопці по лугах та годує їх мухами та черваками. Писки їм напухають, спати через ті плачі не можна. Діти йому виносять, що де в хаті подиблють. Він їсть із циганами здохле мнесо. Такого ще світ не видів. Відколи мама його вмерла, то він здичів, ніхто його не годує, ніхто не обночовує, ніхто не обпирає...

А хлопець з землі каже:

— Це якась дурна Тофанка, та як маму прикидали глиною, то хто мене має годувати та обпирати? Що де їму в руки, то з'їм, та й не голоден, що де вкраду з плота, та й вбираюся. Б'ють мене, і добре б'ють, але я терплю. Як нема мами, то мус терпіти.

— Дивіться лиш на нього, аби скривився, аби плакав, аби покаявся, а він ще змудра вповідає...

— Та кажіть уже, Тофанко, що він наробив?

— Та вирядила я свого Лукинка до школи, обмила, нагодувала, дала білу сорочку, а він собі каламарчик узяв та

торбинку з книжками та й хліба в пазушину. А я чистою вовну перед хатою, нічо не гадаю. За якусь там годину, чи півубігає в ворота таке, як чорт, всілякими фарбами намальоване і плаче, аж кризь вуха промикається... Лиш по голосі пізнаю, що це мій хлопець. Вхопила на руки, занесла до хати, мию, б'ю, а він кричить. Рукави і пазухи в мене, як види те, закрашені всілякими красками...

Жінки оглядають фарби на сорочці Тофанки і міркують, чи фарба дасться відіпрати.

— Дитина захрипла від плачу та й вповідає мені, що, як ішов до школи, цей копилюк перейшов його лугами та й каже: «Так і так, Лукине, скинь сорочку, я тобі тіло намаляю всілякими фарбами, Хлопці будуть за тобою бігати та й сміятися». Хлопець скинув сорочку, а він його обмалював коло ставка всілякими фарбами. «Ану, побігай,— каже,— по лузі; як мотиль будеш». А сам хапнув його сорочку і поясок і все, та й втік в кукурудзи. Убрався, розілляв по собі атрамент і пішов байстрило до школи...

Тофанка по цім нагчулася до хлопчини і хотіла бити, та жандарм заступив його.

— А я вам кажу, що ця Тофанка дурна. То вона гадає, що я її боюся, як тут є шандар та вїт? А на дорозі я також не боюся, бо втечу, як вітер. А на ставу також не боюся, бо трутю в став. Таже я доста набрав буччя, доки навчився розуму. Та мені кров йшла з очей, з вух, з горла, нім¹ я навчився розуму та нім ноги дужі стали. Я тепер можу від кожного втечи...

— Це, люди добрі, покаяніє. Та ви, вїте, робіть що з цим чомбараном. Та він нам діти розволочує. Та дивіться, як він мрігає очима, він нас всіх на сміх побирає. О, який з себе контетний!!!

— Хлопче, но, а є в тебе вуйко, або тітка, або якась фамілія?

— Та є. Є багато, але як в похорон забирали гобортки² та полотна, то ще брали мене до себе, а потім били та й нагонили, та й не давали їсти. То я мусив красти. Та як було тепло, то я собі спав в збіжжі, або в кукурудзах, а як студено було, то я ховався в ясла перед худобу, а худоба має гарячий дух та й дихала на мене. А хлопці давали їсти, а професорка дала кафтан, такий довгий...

¹ Нім — доки.

² Гобортка — спідниця.

— А піді-ко до його тітки, тої там під лісом. Кажі, аби зараз прийшла сюди до канцелярії.

— Но, та й що ви будете з цим байстрюком робити? Та карайте його, замикайте його, таже ми невірні діти з хати пустити.

— То карайте, я видержу. О, який зад збитий. Дивіться, таже тут всілякі буки поприсихали..

І хлопчина підняв сорочку і показував жінкам своє тіло.

— Дивіть, дивіть. Ні встиду, ні сорому...— загуділи жінки.

— Йде вже його тітка...

В цей мент малий хлопчина заліз між ноги жандармові.

— Ой, пані шандар! Ця тітка буде бити. Ця дуже б'є. Я все вижу в селі та й видів якось, що до неї ходить тот Басок. То як я сказав, то вона бігла за мною аж у сіножаті та таков ковнев¹ в мене попудила, що мнесо вирвало. Ця би мене вбила. Бо жінки за ніц так не гніваються, як за то, що до них хтось ходить. Я за це доста буччя набрався, а найгірше від своєї тітки. Як від них украсти сорочку, або солонину, то так не б'ють...

Усі жінки звернулися до тітки байстрючка, почали шептати між собою, посміхатись.

— Пані шандар! Я всьо знаю, де є в селі. Я знаю, де солонина стоїть; знаю, де карабіни закопані; знаю, де в шинку дзигарок стоїть, бо мене ніхто до хати не приймає, то я мусю ходити та й дивитися. Ви можете мене й підвісити. Та я видів, як підвісив Лесь свого хлопця ногами догори. Але потім таких було шандарів та доктор рубав та потім файно поховали. Лиш цій тітці мене не дайте, бо вона за того Баска дуже люта. Як до криміналу, то до криміналу, як шибениця, то шибениця, а я мусю сам давати собі раду...

1931 р.

¹ *Таков ковнев* — такою ковільною.

ЧЕРВОНИЙ ВЕКСЕЛЬ

Треба розповісти про смішну подію Івана Гусака, колійовця¹. Чи він не вдався, чи прокрався, ніхто в селі добре не знає, але всі знають, що службу стратив та дістав кількасот золотих відхідного. Молодий був, вуси добре підкручував вгору, убрання мав панське, сине, подобався жінкам та вмів говорити по-польськи та, кажуть, по-німецьки і в селі мав свою повагу. А була ще в селі вдова, вже старша, пряха добра; мала хатину і недавно піч переклала, то було тепло взимі. До кожівки² треба теплої печі. А що перле, то мала вузли з грішми. То Іван пішов у комірне до неї, зною старав вугель і трохи горілки і булок, а пиво вже пив сам на стації.

Робив таку політику, що мужиків не мав за ніщо, попам не кланявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника стації. Та, видко, гроші мав невеликі, бо зачав присватуватися до своєї господині, Парасочки, аби цим способом дібратися до вузлів з грішми. Але у вдови — сім розумів, годила, забгала, до шлюбу повитягала зі скрині такого плаття, що багачки зеленіли по снігові із зависті, бо це було по різдві. Вони казали, що все це дсбро від них набрала, а весілля було гучне. Медових місяців довгих не було, бо Парасочка і вдова і тверда з натурн, та грошей не розв'язувала, а навіть не показувала. Щоправда, то нашла на чоловіка два селянські одіння, на свята і на будень, бо мала амбіцію, щоби сво-

¹ *Колійовець* — залізничник.

² *Кожівка* — кужіль.

го чоловіка зробити газдою, аби не був ленкою¹, що все смердів олієм від ліхтарки та замазаний був вуглем, та все ходив пити пиво. Він молодий, можна з нього зробити ще господаря та привернути до людей.

Та це Парасці не пощастило, і вона свої надії сховала в скриню між вузли. Давала чоловікові щораз менше їсти, не дуже допирала сорочку, відпорювала гарчі прошивки та пришивала старі до сорочки, і на весну Іван вже не хотів сидіти дома, а Парасочка надумала інакше. Аби гроші не пропали, то купила в межу кавалок города, позичила в лихваря дві сотки і з узору підписала вексель з ручителями. Поправиться Іван, то буде мати на чім робити, а ні, то її на старість хто-будь обійде за город.

Одного разу Парасочка вночі забила в п'яту такий заржавілий цвях, що спухла, як дуда, а треба нести векселеву рату² до міста; вона брата не має і сестри не має, то вже кілька день перед ратою годувала Івана ліпше. Вона би намалювала вексель дома, а він пішов би з ручителями і заплатив би. Іван покмітив, що стара вертиться коло нього і був цьому радий. Стара дасть гроші на рату, дасть на тринкар³, налагодить добре їсти, а як лихвареві скаже, що стара не мала цілої рати, бо не встаралася, то може і пива випити і добре забавитися і стару за старі прошивки добре вирихтувати.

Осічного досвітка Парасочка налагодила їди доброї і багато: хліб білий, п'ять злотих для ручителів і чоловіка на горілку, та ще для кожного по шклянці пива. Гроші для лихваря стояли на столі купками, добре пораховані. Парасочка зав'язала їх у вузлик, а гроші на трактament⁴ всипала йому в кишню, бо вбрався в колійницьке одіння. Харчі гарненько склала в писану тайстру, додала чистий шматочок сала і, як зачало розвиднятися, пустила чоловіка в дорогу. Має повернути за ручителями і з ними йти до міста. Він так зробив, ручителі сказали: «Гай, гай, ідемо, ти наперед іди»,— і так Іван подався лугами до міста.

Ішов, ішов, аж надібав двох жовнірів з гверами; якби не та писана тайстра, нічого би їй не було, а так сталося паскудне й болюче.

¹ Ленка — панок, ледар.

² Рата — частина сплачуваного боргу.

³ Тринкар — могорич.

⁴ Трактament — гостина, частування.

— Марш, кабане, назад додому.

Іван зачав говорити по-польськи, що має платити вексель, що через те мусить іти до міста. Витягнув вексель з кишені, показував до очей жовнірам і не вертався. Та жовнір жовніром, чогось має гвер, як відвернув руку, як загатив у зуби, то мало Іван ними не вдавився; виплював у долоню і зуби і кров. Зачав кричати і, з червоним векселем у руках та з писаною тайстрою на плечах, зачав утікати. Сам не знав, чи взад, чи вперед тікає. Аж оглянувся коло моста і спам'ятався, що він вже під містом. В роті пекло, зуби тримав у кулаці разом з векселем, та, боли¹, вузол з грішми був у пазусі, лише треба було якось обмити кров та затамувати. Зліз до ріки, мив лице і полоскав рот та намацував язиком порожні ясна. Став беззубий. Але відпочив на ріці, віддихався та й зараз думкою потішився: болить, та переболить, в роті, крім тих трьох зубів, є ще багато, а гроші старої пропали, бо він не дурний признатися, що втік з грішми: жовніри забрали та й решта.

Він чоловік інтелігентний, то повернув до доктора Подюка, аби дав йому свідоцтво лікарське. Навіть заплатив за лікарську пораду, докладно оповів, як то було, показував на долоні зуби, та лікар піджартував з нього, бо, видно, подібний до інших людей, яким все смішно, як ближньому висиплюють кілька зубів з рота. На свідоцтві лікарським нічого не було написано, лише, що Іванові вибили, як казав, три зуби і що доктор більше нічого не знає. Як лихвар прочитав йому в місті це свідоцтво, то Іван сказав, що кинув гроші в болото, що таке свідоцтво пuste.

І побавився Іван в місті добре. Тракував і напоював знайомих ще ліпше, оповідав багато про свою пригоду і цілком вдоволений вертав додому. Але як доходив до села, то дізнався, що тої днини били ціле село. Йому лишилося ще трохи грошей, то він вернувся в луг, запорпав їх під корч і так з писаною тайстрою, але без трьох зубів вернувся додому. Оповідав старій довго страшну історію, як його тяжко позбиткували, як забрали всі гроші, роззявляв рот аж по вуха і показував пальцем порожнє місце, де рано ще були зуби, презентував кривавий вексель, а тайстру дідько знає хто спорожнив. Тому всьому лиш Парасочка винна, бо їй забагається міста, векслів. Парасочка зарюмала за грішми,

¹ Боли — слава богу.

але збоялася виходити з плачем перед хату, аби люди чули, так як треба би робити.

Вона цілий день надивилася на таке, що най і гроші пропадають. Але й вона була вдоволена потихоньки, що її пан так добре дістав від других панів.

1933 р.

У НАС ВСЕ СВЯТО

Як почали просити старого Палату та її врешті упросили, аби оповів їм, молодим товаришам, яку цікаву історію з селянського життя. З його білих вусів курилася іронія.

— Я вже маю вісімдесят літ та її живу, мабуть, вісімдесят літ отут на однім місці. Були такі часи, коли я був паном, тоді, як служив у дворі писарчуком під рукою економа. А були такі часи, що я не вилазив з церкви, як був дяком, і тоді говорив так, як всі попи говорять, боявся потім всіляких духів. Як був музикантом, чи то нечищена горілка, чи то нервові заняття по ночах з циганами, все те наводило перед очі всіляку нечисту силу. Отак сидиш допізна з молодими парубками, байка іде така безконечна і страшна, що святі на образах ховаються у свої яскраві шати. А сопілка висотує з грудей такий сум, що молоді парубки хилять дужі широкі плечі додолу і брудними рукавами обтирають сльози, а потім складаємося на око горілки та посилаємо найсміливіших двох або трьох до корчми. За ними тягнуться всі чорти, визвані в хаті, там їх так багато, як на весіллі. А по дорозі пристають до них страхи з-під мостів, з нечистих місць, злітають з тих деревин, де повісився хто, йде з парубками ціла банда. То вже як отворить орендар, то розливає зо страху горілку, бо руки йому трясуться, бо цих парубків ловила нечиста сила аж під його двері. Розповідають так докладно про тих дідьчків, що все були існіські такі, як орендар. Шинкар рахує гроші або й без грошей вигонить їх з хати і засуває двері на всі спусти. Не раз заходили, як шинкар дуже скоро гасив, до його курника та що попало, тому крутили відразу в'язи. Гуска — не гуска, кур-

ка — не курка. З горілкою і добиччю приходили веселі, бадьорі, здається, що чорти не хотіли брати участі в каригіднім ділі і вже не приходили з парубками до хати. Засло-нювали веретами вікна, на сопілці не грали, ані не співали, але ломили сусідські плоти, і піч незабавки гуділа від червоної полуміні. Господиня і сусідські дівки поралися та варили м'ясо, господар хати шукав келишка, але великого, і все йшло скоро вперед. За півтори години сиділи всі коло стола, пили та їли, але байок не вповідали. Дисципліна була коло стола велика, найдужчий мав власть і карав, хто лиш голосніше крикнув. Як різне по морді, то й кров ллється в порцію. Так мусило бути, бо буки тоді ще давали. Піде злодюга-шинкар до вийта, нанесе горілки йому, а той збере радних і, як знайдуть в хаті при забаві, то найменше по двадцять п'ять буків дістане кождий. Як бачите, дисципліна мусила бути, небезпека перед ворогом велика...

— Та пийте ж цей чай, горілки тепер нема та й не можу пити, а ви не парубки, але учителі з високими пенсіями.

— А за теперішні часи, панове колеги, дійсно тяжко вам до забави розповісти. Я учителював по своїй кар'єрі музиканта довго, тридцять п'ять років, привик до неписьменних мужиків, то були діти, і їх міг хто-будь повернути в свій бік. Ще боялися дуже панщини і панів отак не мали за ніщо, сміялися з них. Потім зачали заводити товариства тверезості, бо дуже стали ґрунти тратити. Зайдуть до мене, до школи, вийт та й радні та й пленіпотенти¹, повигонять дітей зі школи, порозсідаються на лавки і п'ють та співають, що аж заля шкільна, п'ять метрів широка і п'ять довга, вилазить з вуглів. Досвітком приходять жінки шукати чоловіків, намовляють їх додому і, намовляючи, сідають та п'ють горілку з ними і знов на двадцять чотири години, є мішане товариство. То тут аби вже був професор університету, то не видержить довше, як добу, так, що я не раз вставав з-під лавки, а на лавках, на каталозі валялися недоїджені оселедці, кавалки сала, а чути було горілкою каталоги ще з місяць. Не то, що тепер, пансве колеги. Зберється бувало

¹ Пленіпотент — уповноважений.

Мій батько Алекс та матір
Оксана. Довмудила та ще
мої сестри Марія (Старша
виглядає два роки) та Ана,
Гаяка і мої брати Горко
та Володимир. Від матушки
знаю в шкільній згадці сестри
та одні брати. Мої фірма Аль
за з Гимназії в есеє на
початку 1914р. і остаточно
сестри. Марія та Володимир Алекс
матер з неї в згадці в оці
денна та Марія і Горко
тимчасово в Коломиї. А
лише в есеє вживує. А мату
ка і матеріальна мої родина
в часі.

рада і ухвалить: «Так і так, це професор нелюдяний, він дітей нам не вчить добре»,— зберуться до старости, вернуть з папером, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їдь в інше село годитися: кілька корців збіжжя дістанеш, кілька дров, чи маєш псалтир читати в церкві, чи цілу службу співати. Мўка була, і тому треба було і пити і терпіти, і вонітувати¹ разом. Та, як кажу, прийшла тверезість, а потім парасолі, а як підросли хлопці ті, що навчилися читати, то й книжечки і газета, наука Наумовича, змінювався селянський світ, та поволі. А потім вибори на хрунівства² та «Січі», вже ні панів, ні підпанків ніхто не боявся. Йшла така велика лава в червоних стяжках, що всі вступалися з дороги.

* * *

А найновішого інтересного я небагато годеи розповісти. А отут дивіться через вікно. Це такий кутик мого села, навіть має назву. Цей кутик під панським лісом. Ліс шумить, навіває в душу всілякі забаганки; то платви треба, то оглоблів до саней, то молоді смерічки на деревце весільне, багато люди потребуєть лісу. А з того ревізії по хатах, процеси, кошти і кримінали. Тамті кути села не мають тих лісових навичок, а ці одідичили³ по предках. Дідичність, як знаєте, річ тяжка, аби її злизати параграфом. Десь давно по другім кінці села, того вже відси не видите, то був великий став, то там довгі роки, і я пам'ятаю, ще валялися сіті та неводи, але то давно, здається, що і той кут ставовий мав свою дідичність, але став висох та й дідичність також. А тут ліс росте і дідичність. Через то цей кутик, перед вікнами в мене, дивний є, розпроцесований, розжертий, щодня ліцитація⁴, бо такої зажертості між властями і мужиками я не тямлю. Селяни всі ненавидять від маленького урядничка аж до великого, я того, що тепер, ніколи не бачив. Їде боротьба безпошадна, і отаку вам забавну історію скажу: я вже і очей добрих не маю, але дивувало мене то, що майже щодня бачу вулицями людей святочно вбраних.

¹ *Вонітувати* — ригати.

² *Хрунівство* — зрадництво.

³ *Одідичити* — успадкувати.

⁴ *Ліцитувати* — спродувати з торгів.

І хлопці, і жінки, і діти. Чи пам'ятка, чи яке церковне свято, забагато свят. Питаю свого старого сусіда: «Даниле, а кажіть, чи таких багато свят у вас настало?»— «Ге, пане навчитель, такі святочні часи настали, бо, видите, приходять з дзвінками пани та всю одежину хапають, котра добра, а коло церкви стоїть наш вартівник. Як лиш вздрить брчку з панам, то біжить щодуху на цей кутик. Все, що жиє, кидає з рук роботу і вбирається в святочне, а на постелі та й на лаві все драчтя стоїть так, що пани то в руки не хотять брати. Отож пани спацірують та й мужики спацірують, та й таких свят у нас кілька раз на тиждень, бо бог знає, до кого прийдуть. Один за кримінал, один ручав, тепер межи людьми нема реду. Зразу то ховали в такого газди, що він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вивезли відти щось сім фір найкращої одежини. А що млинків, січкарень і возів. Зойк під небо був, але не помогло, то від тогди, пане навчитель, як пани є в нас, то мужики святкують і ходять по-святочному. А ви фасуєте пенції¹, то можете ходити подерті».

* * *

Так, панове колеги, це є найцікавіше, що я вам мав вповісти, а більше нічого не знаю, бо вже дуже старий, но, і дурний.

1933 р.

¹ Фасуєте пенції — дістаєте пенсії.

Г Р І Х

Вдова Марта давно хора, хоче вмирати, бо закликала до себе свої дві сестри і приятельки. Гості посідали на лаву коло постелі і під вікнами, а Марта з подушок каже:

— Не набулася на цім світі, не натішилася, а нагрішила... Доктор каже, що кожда моя година дарована, та тому вибачайте, що вас закликала від роботи.

Відкинула від рота жмут сивого волосся, роззявила білі губи, аби надихатися.

— Смерть, сестри, болюча, а моя смерть проклята буде навіки межі людьми. Гріх маємо такий, що ні мій чоловік не годен був витримати, ані я, жилага баба, не годна його донести до краю.

Роззявила рот і пальцями хльопала з миски воду в нього, аби могли своє сказати.

— Знаєте, що кликала ксьондза вже кілька раз, аби сповідатися, та й сповідалася, але правди не сказала, відай, тому, що шелестить на нім риза, або тому, що дуже дивиться в очі, або тому, що язик не повертається... Сказати другому свій гріх, людський гріх, такий гріх, що всі люди ним грішні, але аби міг сказати, то треба зуби розважити червоними кліщами, аби палахкотіли, як ладан на різдво...

Її сестра Марія підоймила голову з подушок та заспокоювала, приятельки поспирали руки на коліна і пігнулися.

— То вже вам буду сповідатися, бо видите, яка суха, то в найбільше деревище не влізує і таке гірке тіло земля не годна пролігнути... Хлоп все від баби слабший, то мій чоловік лиш рік витримав, а я вже роки. Ми мали спільний

гріх, та він по році лишив мене саму, аби 'го двигала без нього, а то й моя пайка така тяжка, що залізо під нею пішло би в порох...

— Ми обоє спалили село, знаєте? В саме полудне пішло кров'ю попід небо, кров заслонила ясне сонце. Нашої хати якось не досягнуло. Він, аби не кричати, сипав порох у рот з землі, але зойк з серця роздував порох з рота, то він сів коло коновки з водою та й тримав заєдно повний рот води, а потім викидало з нього воду, а він знов пив, аби не кричати... Село курилося, почорніло, чорні люди голосили, а він сидів коло води добу, чорний, мокрий, склонився та й заснув в болоті. Хотіла його стягнути на сухе, та як мене вдарив коновкою, то я й лягла в болото коло нього; так належалось.

Всі жінки посхоплювалися з лав, гляділи на Марту здурілими очима, стояли, як з дуба витесані. Сестра не втримала голови, пустила. А хора носила долонею воду з миски в рот, та не доносила. Розливала по пазухах.

— То ви лиш від цієї мови ніби дурієте, що тверді мужики, а як таку сповідь перед чужим ксьондзом тримати... А хочь би про мене і зараз всіма дорогами по селу порозбігалися, то я вже не боюся, а хочь дзвоніть на гвалт в дзвони, то я також не боюся, хочь мене тягніть всіма дорогами по грудді та закопайте розтрясені кісточки по нечистих місцях селом, то вже я легшу муку буду мати, як тепер. Цей гріх я вже двигати не годна. Маріє, душуся, підопри голову, най докінчу сповідь. Чи пече ця голова, як смола, в руки?

Жінки мовчали. Від цієї тиші оглух би навіки дзвін.

— А зайшло з цього. Як прийшли до села вже по війні, то повісили чоловічого брата, що десь був довго на Україні. Ми його відрубали з чоловіком та привезли в рантухах додому та спорядили парубка, як паву, але язик не годні були заправити в рот. А мій дурний вхопив ніж та хотів відрубати. Добре, що рукою сперла, розрубав аж по кістку, а як закривала лице його братові червоною платиною, та моя кров закровавила платину, то дала другу. Ви знаєте, що мій чоловік від похорону замовк, не сказав відтогди ані одного слова, ходив селами та розшукував братніх товаришів з тої війни, а потім тоті товариші приходили до нас та гостилися. То якісь такі люди, що револьверами грають до танцю, що в кожній кишені мають бомби, що якісь блискучі ножі ховають помежи ребра, таких ніхто не видів. Кажуть, що нагна-

ли нас з нашої землі, що будем мститися на смерть, а життя наше фурети¹ будем ворогові під ноги, як вошиву сорочку на війні... Та тут і нахвалили, аби спалити двір. Та й підпалили з моїм чоловіком. Та панові нічо, а половина села розспалася на сажу.

Марта простягнулася і заперла очі, жінки приступили до постелі, обливали водою, та вода спливала з лиця, як з каменя. Марія здоїмила з сволюка жовту свічку, і всі шукали сірників, а як засвітили, то поклали до Мартиних рук, і вона ожила.

— Я ще не вмерла, але зараз буду вмирати. Коби вмерло зі мною і сумління моє. Це бог добре вчинив, що сумління не говорить голосно. Най сховаються товариші мого чоловіка з бомбами і револьверами. О, то як сумління заговорить, то такі слова палючі в кожній жилці, що ті слова скалу розсиплюють на дрібен порох. Найстрашніше то слово від сумління. Я тих слів ніколи не знала, ніколи не чула. Відки вони в мені взялися, це лиш бог міг пустити своїми руками в мене. Блискавка по небі не така страшна. То слово, то проклін, який задушить всьо, що на землі жне.

— Марійко, буду вмирати. Кажи людям, най собі розберуть мій маєток і мого чоловіка. Я їм нічо поповнити не годна, а на споді в скрині є карточка від товариша мого чоловіка. Десь з далеких країв пише, що прийде до нас двох, уже вольних. Там є знак до нього. Напиши йому, що такого, як ми нарobili, ніхто не здержить на собі, що від того повмирали. Тепер давай свічку, я вже не оживу.

1933 р.

¹ Фурети — кидати.

ДОДАТКИ

З РАНИХ ТВОРІВ

(1896 — 1897)

САМОМУ СОБІ

Ти будь у мене, як небо осіннє, уночі — тверда. Будь чиста, як плуг, що оре. Будь мамою, що нічки темненької дитину хитає та тихенько-тихесенько до сну приспівує. Вбирайся, як дівчина рано вбирається, як виходить у сад до милого, і так ще вбирайся.

Шепчи до людей, як ярочок до берега свого шепче.

Ломи, як блискавка, що найдужчого дуба палить і коле

Плач, як ті мільйони плачуть, що тінню по світі вандрують.

Біжи, як пристрасті мої, що їх більше батогів гонить, як сонце має проміння, лови чужі пристрасті та сплітайся з ними та й разом спалюйтеся.

Як знеможеш, то сядь на вербу та дивися на став тихий.

Така будь, моя бесідо!

І ЧОГО ТИ. СЕРЦЕ МОЄ...

Ользі присвячую.

І чого ти, серце моє, гріху багато в собі маєш? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

Вечір. Місяць на небі розгоряється, парубоча пісня мостить собі мости до зізд, сира сопілка наймитська жалібно стогне з ясел до вікон панських. Дими спокійно долинами синіють, гуртки чорних овець шукають воріт своїх, за ними діти куряву збивають.

І чого ти, серце моє, квиллиш мені в грудях, як покіннена пташка? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

Вечеряють. Мама дає порядок на столі, ложки тарахкотять, громада споживає мамину страву.

Сирота тисне голову до острого одвірка і нагадує собі щось давнє дуже. Кажуть молитви, розбрєдаюгься спати, вікна приймають місяць на себе...

І чого ти, серце моє, тремтиш, як листок на вітрі? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ..

Городчик до бога ридав: «Сонечка, ой, сонечка!» Біла рожа підіймила квіт та й запросила сонечка. Ще просьби не доказала, а вже похилила жмут цвіту понад жовте листя.

Каже вона:

— Ще на цім світі не набулася. Я ще біла, як сніг біленька, та й вже усихати...

— Краями квіт мій застигає. Мороз в душу лізе, у середній листочок найменший, що ще жовтавий.

— Вполудне приходиш, сонце. Збавляєш мене від смерті. Не приходи вже! Най зів'яну разом з найменшим листочком жовтавим.

— Бо зорі вночі з мене насміхаються. Мигають очима, як царівни на просту дівчину.

— Або приходи до мене зранку та будь до вечора. Найко я розцвітуся. Я зорі перейду і людей вітати буду білою рожею.

Сонечко схилило з полудня, і рожа похилила голову, як маленька дитина.

Стрімголов звисала та шептала: «Сонечка, ой, сонечка!»

У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ...

Увоздухах плавають ліси та й села серед них. На небі хмари, як той мох, що примерз до землі у лісовій тишині — сірий, льодом укритий. Сірі хмари стали над заходом та й закаменіли.

Сонце, як би з нього кров спустив. Саме бліде, і проміні такі.

Воно засунеться за ті сірі скали над заходом. Обійде, як злодій, і прокрадеться.

Якби розбив хто огі примерзлі хмари, то станув би понад сонце. Створив би нові зорі, бо їх багато закованих там сидить.

Якби розбив ту скалу, що душу мою закувала!

Ліси би зашуміли, заспівали би села.

Там закований голос сопілки моєї, що, як вона грала, то дуг до сходу хлився.

Там схований шелест листків придорожніх, що шептали, аби вівці мої їх не переступили, аби в шкоду не забігали. Там закляті слова коханки. Що слово промовляла, то кожде співало.

Лиш аби сопілка заграла, аби вівці мої повернули та коханка заговорила!

Ой, вже ні!

Душа сидить у скалі, як злодій. Не вилетить відти дівчина у біленькій сорочці, бо нема сопілки моєї, бо моїх овець нема та й коханки не маю.

Не зашумить ліс, не заспівають села.

СПОГАДИ І СТАТТІ

ПЕРШИЙ ТВІР ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

Лесь Мартович родився 12 лютого 1871 року в Торговиці, Городенського повіту, де його батько Семен був писарем громадським. Мати його походила з Буковини. В родині було три доньки і син-одинок «Олесь». Старий Мартович змалку служив наймитом по господарях, сам серед злиднів навчився читати й писати і потім став писарем. В тоті часи батько Мартовича був взором порядного, непідкупного громадянина, і його село Торговиця ніколи не голодувало на «панів». Маєток у них був невеликий, коло п'ятнадцяти моргів поля, гарна хата на три кімнати, садок і пасіка. І цей маєточок старий Мартович здобув своєю солідною працею без нічиєї кривди. Мати Лесья померла десь з початком 90-х років, а батько, здається, 1910 року.

Як я 1883 р. прийшов до першої класи гімназійної в Коломиї, то Лесь Мартович був тоді вже в другій класі. Ближче ми зійшлися аж у четвертій класі в тайнім кружку коло великої скрині, яка містила понад триста «заборонених» книг. Тоді ми читали ті книги, а мало вчилися. Мартович був надзвичайно здібний і дома ніколи не вчився, а що був і сміливий, то сварився з професорами, а навіть кидав у них книжками! Через те товариші його шанували, а любили за його веселу вдачу й ще за ті дотепні оповідання, які він вдумував. Лежить бувало на ліжку лицем до стіни, і сам до себе сміється, і аж потім оповідає.

Як у Коломиї осіли на стало покійний директор «Гуцульської спілки» Ілярій Герасимович і д-р Северин Данилович, то цілий наш тайний кружок пристав до них. Щосвята й неділі члени кружка розходилися селами по читальнях, щоб читати й агітувати.

Під цю пору, десь 1889 р., Мартович написав свою першу новелку «Рудаль», цебто Рудольф¹, про якого наші селяни тоді багато говорили, що він не вмер, а ходить поміж нарід «практикувати». На вакації того року приїхав до о. Кир. Гаморака до Стечеви в Снятинщині покійний Михайло Павлик. Ми його, очевидно, зараз найшли, і Мартович перечитав йому свою новелку.

Успіх був великий, Павлик дуже похвалив новелу й казав її надрукувати. Новелу охрестив Павлик на «Не-читальника», а що я давав гроші на друк, дописав ще: «Видали русівські читальники». Гроші я видурив від своєї небоги мами, і ми поїхали до Чернівець до друкарні пана Чопа і там дали рукопис. Кілька місяців пізніше ми мали в руках тонісіньку білдоблактненьку книжечку «Не-читальник» й розпродували, а що виторговували, то проїдали, бо тоді трапилася нам дуже скупа господиня. Крім цієї новелки, Мартович писав ще багато віршів то проти вчителів, то проти господа бога, яких ніколи не друкував.

Року 1890 він, через конфлікт з професорами, покинув Коломийську гімназію й перенісся до Дрогобича, де був директором Олександр Борковський. Я лишився в Коломії і, аж як мене вигнали з гімназії за політику (тоді нас вилетіло за те саме двадцять), тоді й я року 1891 перейшов також у Дрогобич до Мартовича. В Коломії лишився й провадив кружок наш приятель Левко Бачинський.

В Дрогобичі ми оба здали матуру 1892 року завдяки опіці директора Борковського, який не давав нас вигонити з гімназії інспекторові Іванові Левицькому. По матурі Мартович разом із Левком Бачинським записалися на права в Чернівцях, а я відлучився й пішов на університет до Кракова...

Від університетських часів почалося Мартовичеве бідування. Батько не міг йому нічого давати, постарівся, повивінував доньки, а син дістав (13 січня 1916 року²) своє віно від української громади, — тиху передчасну могилку десь отам поверх Львова.

Та про це іншим разом будемо говорити.

Відень

25 жовтня 1916 року.

¹ Рудольф — син австрійського цісаря Франца-Йосифа, про таємничу смерть якого ширилося багато оповідань серед селян.

² Тут помилка: Л. Мартович помер 11 січня 1916 р.

Василь Стефаник та Лесь Мартович.

Portrait of the author, 1900.

ЛЮДМИЛА

При кінці минулого літа мав мене відвідати в Русові мій приятель Лев Бачинський. У хаті підбілювали та прятали, чекалося на гостя.

Вечором, як стемніло, ненадійно прийшла до мене Людмила, наймолодша сестра покійного Леся Мартовича.

— Пане Стефаник, може б ви мені допомогли що, аби мене прийняли до шпиталю в Снятині, бо я дуже хора, ревматизм мучить мене. Платити не маю чим, бо я дуже бідна.

І подала мені: *Certyfikat przynależności* moca ktorego gni na Tarqowica stwierdza niniejszem że Ludmilla Krzanowska-Lewandowska lat 46, rel. gr.-kat, stan: wdowa, zatrudnienie: zarobnica — posiada w tej dnie prawo przynależności.

Добрі люди знають, як мало радості є на цім світі, та цей «*Certyfikat*» і хора Людмила мене дуже засмутили. Багато літ минуло, як ця *zarobnica*, наймолодша між дітьми Семена Мартовича, зривала нам, гімназістам, найкращі яблука в їх гарнім саді. Хатка біленька, на три кімнати, з рундуком напереді, і пасіка ще, та достаток середнього господарства.

Батько родини Семен Мартович був писарем у Торговниці та в сусідніх селах. Чоловік наскрізь розумний і чесний. Оригінальне ціле його життя було. Вродився в бідній фамілії, прийшла мачуха і відігнала від хати. Служив довгі роки наймитом у господарів, сам навчився між людьми читати й писати і так він поволі увійшов між господарів, як рівний. Купив коло 15 моргів поля, очевидно, не зараз — оженився на Буковині і жив мирно, а навіть і вигідно.

Найстарша його дочка, Марія, одружилася з учителем

Стефановим і виховала багато дітей, які все брали дуже жваву участь в українській житті. Друга сестра Леся Мартовича, Вікторія, віддалася за учителя Новодворського.

Одинок «Олесь» учився в гімназії в Коломиї, а скінчив у Дрогобичі, і ми три, Лев Бачинський, Мартович і я, приятелювали з собою та ходили через вакації до Торговиці, до Серафинець (до Бачинського) і до Русова, до мене; і тепер я не можу забути того щастя, яке нам давав Лесь Мартович своїми геніально злосливими оповіданнями. Найрадіше перебували ми в Серафинцях, бо мати Бачинського провадила дім вже на інтелігентську стопу.

Скінчивши гімназію, я пішов на університет до Кракова, а Бачинський з Мартовичем студіювали право на університеті в Чернівцях.

По всіх студіях почалася мандрівка Мартовича по адвокатських канцеляріях. Деякий час редагував «Громадський голос» у Львові.

Бачинський приїхав до Русова. Людмила, запрошена мною, прийшла також того дня. Сидимо всі троє, Мартовича заступає його сестра.

— Чого ви так посивіли, п. Стефаник, а чого ви так похилилися, п. Бачинський?

Ми махнули рукою. Це була відповідь на питання Людмили.

— Хата ця, біла колись хата Мартовича — розпалася, садок вирубаний впень, бджіл нема, діти хоровиті.

— З цілої родини,— кіпчила Людмила,— я одна лишилася. Родичі дазно в гробі. Мій брат і сестри також пішли на вічний супочинок, так і не маю нікого, ні ради, ні поради... І коби хоть могла пацятко купити...

Нам обом безконечно сумно. Бачинський дає їй грошей, обіцяємо старатись для неї за твори її брата дістати які гроші на корову.

— Мій боже! Чи геніальний письменник, покійний Лесь Мартович, не годен із-за гробу дати своїй сестрі корову?

— Ех, ви, видавці та приятелі, читачі й не читачі, читаюча й нечитаюча українська громадо!..

КАМЕНЯРІ

Я все, коли вертав з Кракова додому, вставав у Львові відвідати Івана Франка, який мешкав нижче великої жовтої техніки. З великою радістю входив на перший поверх до робітні і бібліотеки нашого поета. Він, завжди в вишиваній сорочці, виходив у бібліотеку, вітав мене та відразу закликав свою бліду жінку і зголошував мене як гостя на снідання і обід. Хлопці і мала дівчина дуже були раді, чи мені більше, чи сніданню, не знаю, а я, переговоривши, що конче треба було з господинею дому, переходив зараз до робітні, заваленої купою різних скриптів, перекладами та кусниками всіляких поезій. Я був чоловік ще молодий та дуже несміливий і без ніякого публіцистичного хисту, а до того велика пошана до нашого найбільшого поета мене дуже пригнічувала. То був час, коли Франко написав по-німецьки та надрукував у Відні свою статтю: «Der Dichter des Verrates!»¹. Я боявся, що Франко не сміє вийти на вулицю через грізні голоси тодішньої польської преси і запроектував тому прохід у Стрийський парк. Він згодився і покликав до нас ще двох своїх хлопців. Петро був певно, а котрий другий, я не пам'ятаю. Надолині, як ми мали виходити на вулицю, Франко сказав до мене: «Я все виходжу щодня до своїх редакцій, але мене так не видно, я менше високий від вас, і тому дотепер ще не битий. Я не хотів би, щоби ви за мій гріх невинно покутували». Я відповів: «Я не годжуся з Вашою статтею про Міцкевича, а ми йдемо в дільницю робітничу, Вас добре робітники знають, як свого товариша і провідника. Тут ми можемо свобідно пере-

¹ «Поет зради».

йти. А в Стрийському парку я буду держатися трохи позад Вас, як задля сторожа, а Ви з хлопцями йдіть передом». І я показав свою грубу палицю. Хлопці бігали то перед нами, то за нами, а Франко говорив до мене, що ми в біді підемо до кофейні, де часто сиділи його близькі люди при каві. Стало сидів Остап Терлецький, час від часу показувався польський поет Ян Каспрович, разом з Франком співробітник «Кур'єра львівського». Ніхто Франка не нападав, ми спокійно сиділи коло півгодини в Стрийському парку, і тоді він просто напав на свою декламаторську — так він казав — без таланту налісану поему «Каменярі». Я тоді, як сидів поруч Франка, був противної думки, як він, так само і тепер.

1936 р.

ПОЕТИ Й ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Наші нові поети й письменники черпали теми для своїх творів із традицій козацьких і з життя простонародного. Інтелігенція була спольщена або змосковщена, із неї що-небудь зачерпнути не було можна. Творення молодшої інтелігенції було наслідком діяльності наших письменників. Цілком природно, що й серед молоденької інтелігенції поети не могли знайти ще ні вироблених ідеалів, ні суцільних життєвих форм, а тим самим не могли перейматися нею й життя її малювати в артистичних творах.

Інтелігенція наша й донині не виробила собі ні ідеалів, ні життєвих форм, характеристичних для неї; і донині поети й письменники не можуть створити нічого тривкішого з її життя. Як спочатку, так і тепер звертаються до життя простого люду, бо там находять більше інтересного й вартого. Інтелігенція є homo novus в нашій життю. Доробкевич, котрий своїм положенням мусить бути трохи демократ, трохи аристократ, не сміє мати характеру. Такий відломок суспільності для поетів не може бути принадним, і не диво, що хоть як інтелігенція благає для себе, хоть маленького, Крашевського, так не може вимолити його. Своїм життям і ідеалами не годна вона заповнити кількадесяти томів повістей, ані захопити таланту, щоби писав ті повісті.

Але інтелігенція без поетів не може обійтися, хоч би й для доброго тону. Отже присвоює собі з наших поетів те, що підпадає під її артистичний смак і що не протривить її інтересам доробкевича. Декламує поетів — декламує до загины. Великого Шевченка так роздекламувала, що з нього

¹ Ця стаття була вміщена в VI книзі «Літературно-наукового вісника» за 1899 рік, як відгук на поезію в прозі О. Кобилянської «Поети», раніш надруковану в цьому журналі.

майже нічого не лишилося, лише декламація. Українські панни, як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба би віднаходити й прояснювати Шевченка. Федьковича завернули з дороги, що вела в село, і заставили कंपонувати декламації на лад згаличеного Шевченка. Його мужицькі новели видав Драгоманов аж у Києві, бо в нас їх не було треба.

Інтелігенція наша все чула певний антагонізм до наших письменників і поетів. Те грубе незрозуміння поетів, брак тепла й заохоти до праці, а то і явна ненависть до своїх письменників — це головна ціха нашої освіченої суспільності. Той антагонізм між поетами й нашою інтелігенцією тягнеться, як червона нитка, в цілій нашій новій літературі.

В новіших часах той антагонізм дійшов до великих розмірів. Франко й інтелігенція українська! Це значить тільки, як боротьба мужицьких інтересів у всіх найідеальніших об'явах з інтересами інтелігенції, того нового доробкевича, котрий хоче видобутися наверх і запанувати.

Тота боротьба поетів і письменників наших не лагідніє, але загострюється. В останнім часі Ольга Кобилянська в своїй фантазії «Поети» сказала, що в нашім краю поети—це жебраки. Це є також визов, і українська інтелігенція хіба не хоче ігнорувати цього голосу, бо це писателька, власне, тої інтелігенції, і їй стає страшно бути жебраком. Мало хибує, і цей талант відвернеться від інтелігенції.

Тота боротьба, бачиться, ще довго протягнеться. Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків; і здається, що вони не дозволять інтелігенції проярмаркувати інтересів того люду. І хто знає, чи Шевченко, Федькович і Франко, власне, не були тими чинниками заховавчими, що боронили люд від нових карієровичів, від нових доробкевичів. Хто його знає, хто тут хоче будувати, а хто руйнувати! Чи Франко-революціонер, чи, може, тота інтелігенція, що недокладно обчислює голоси.

Наша інтелігенція цілком слушно не може прихилити до себе поетів. Може довго чекати на свого поета, але то, відай, буде Гоголь, а його твір — будуть «Мертві душі».

З М І С Т

	Стор.
Слівець галицького селянства (С. Крижанів- ський)	3
Автобіографія	21
Синя книжечка	29
Виводили з села	34
Стратився	36
У корчмі	39
Побожна	42
Сама саміська	45
Лист	47
Діти	50
Портрет	52
Вечірня година	54
Засідання	57
З міста йдучи	63
Лесева фамілія	68
Мамин синок	71
Майстер	75
Катруся	79
Ангел	84
Осінь	87
Шкода	91
Новина	93
Святий вечір	96
Камінний хрест	100
Підпис	111

	Стор.
Лан	115
Скін	116
Мое слово	119
Дорога	122
Давнина	125
Палій	132
Кленові листки	145
Вістуні	153
Май	156
Похорон	160
Сон	162
Басараби	164
Озимина	172
Злодій	174
Такий панок	181
Суд	186
Багач	192
Дитяча пригода	198
Пестунка	200
Вона — земля	202
Сини	205
Воєнні шкоди	210
Mogitugi	214
Дід Гриць	218
Нитка	224
Межа	226
Давня мелодія	228
Мати	230
Роса	232
Гріх	234
Дурні баби	237
Шкільник	240
Червоний вексель	243
У нас все свято	247
Гріх	253

З ранніх творів:

Самому собі	259
І чого ти, серце моє	260
Городчик до бога ридав	261
У воздухах плавають ліси	262

Спогади і статті:

	Стор.
Перший твір Леся Мартовича	263
Людмила	267
Каменярі	269
Поети й інтелігенція	271

Редактор *О. Гурейв*
Техредактор *С. Зіскіндер*
Художник *В. Хоменко*
Коректор *Г. Ткаченко*

В. СТЕФАНИК — ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(на украинском языке)

БФ 01203. Здано на виробництво 30.XII.1948 року. Підписано до друку
24.III.1949 р. Друк. арк. 17,25. Обл.-вид. арк. 14,66. В друков. арк. 36960 зн.
Формат паперу 60×84/16. Зам. № 44. Тираж 20000.

Книжкова фабрика, Одеса, Стурдзовський зав., 5.

1348002⁷

В 2.765

ВАСИЛЪ
СТЕФАНІК

ВАСИЛЪ
СТЕФАНІК

ВИБРАНІ
ТВОРИ